

NAİLƏ VƏLİXANLI

**ƏRƏB XİLAFƏTİ VƏ
AZƏRBAYCAN**

Azərbaycan dövlət nəşriyyatı

Bakı - 1993

BBK 9 (S 42)

B 50

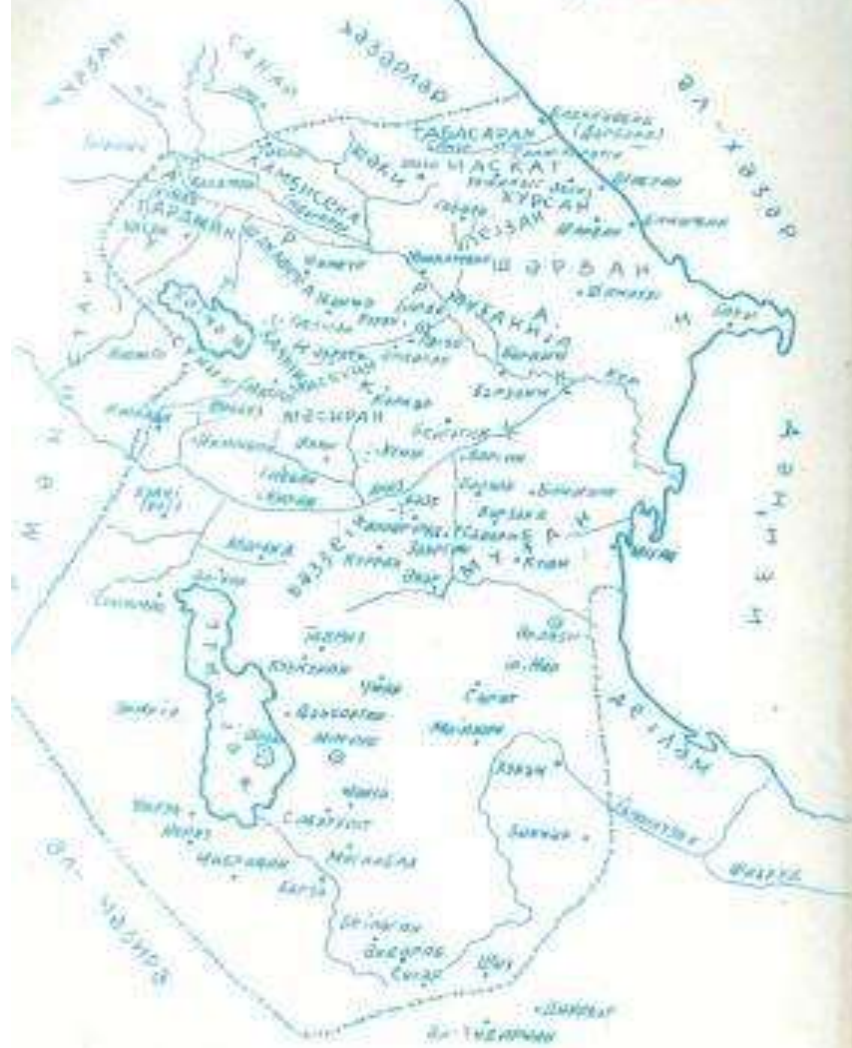
Elmi redaktoru akademik Ziya Bünyadov

Redaktoru Məlahət Əsədova

Rəssamı Zaur Abbasov

©Azərneşr, 1993

АЗӘРБАЙҖАН УШ-ИҖСРНИ
Тарыхында

ШӘРҖИ ШАҺРӘЛӘР
 ———— СИЯСӘТИ-ИНДИВАТИ СӨРҖӘЛӘР
 □ — ШӘҖИТ ШӘҺӘРЛӘРИ * — ШӘҺӘР ШӘҺӘРЛӘРИ

ÖN SÖZ

Azərbaycan alimləri xalqımızın uzaq “dünənini” daha yaxşı görmək üçün geniş tədqiqatlar aparır, düzü əyridən, yaxşını yamandan, haqqı nahaqdan ayırmağa çalışır, ulu babalarımızın günün-güzəranını açıqlaya bilən əsl həqiqəti onların bu gün yaşayan nəvə-nəticələrinə çatdırmaq istəyirlər. Bu araşdırmalar prosesində müasir Azərbaycanın mövcud simasında tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərinin öz əksini necə tapması məsələsi ətrafında hələ də mübahisələr yaranır, hələ də dilimiz, etnik mənsubiyyətimiz, soy kökümüz, sərhədlərimiz, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində beynəlxalq mövqeyimiz, babalarımızı bir əsarətdən “qurtarıb” başqasına salan “xilaskar” işğalçıya münasibətimiz və s. haqqında ixtilafli düşüncələrimiz var. Bizim məqsədimiz heç də bu mübahisələrə girişmək və ya onları saf-çürük etmək deyil, dilimizin, dinimizin, mədəniyyətimizin, hətta özlüyümüzün bugünkü simasının müəyyənləşməsində mühüm yer tutan “ərəb dövrü” mərhələsinə dair əsas məlum və qeyri-məlum faktları və məsələləri bir də gözdən keçirmək, onları geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqdır. Tarixi yolumuzun xeyli hissəsini tutmuş bu dövr VIII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında yaranmış müsəlman dövlətinin – Xilafətin tarixi ilə sıx bağlıdır.

Qarşınızdakı kitabı vərəqlərkən, Siz, o dövrdən başlayaraq müsəlman dünyasının daimi sakininə çevrilmiş Azərbaycan xalqının tarixi ilə yanaşı qılınc gücünə torpaqlarımızı öz böyük məmləkəti tərkibinə qatmış ərəblərin tarixi ilə də tanış olacaqsınız. Doğrudan da, o dövr dünyasının Azərbaycan qarışıq az qala yarısını fəth etmiş ərəblər kim idi, islamdan əvvəl onlar necə yaşayırdılar, necə oldu ki, Ərəbistan yarımadasını demək olar heç vaxt tərk etməyən ərəblər birdən-birə öz doğma hüdudlarını aşıb dünyanı almaq fikrinə düşdülər, necə oldu ki, o dövrün iki qüdrətli imperiyası tarixin səhifələrində elə bir iz buraxmamış cənub xalqının əlində əsir-yesir oldu, niyə Sasanilərin tabeliyində olan müxtəlif dinli Azərbaycan əhalisi çox keçmədən, demək olar müsəlmanlaşdı. Ərəb işğalı dairəsinə daxil edilmiş bəzi qonşu xalqlar isə öz əvvəlki dinlərində qaldılar? Ərəb fəthatı Azərbaycanın dilinə, dininə, mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, təsərrüfatına, şəhər və kənd həyatına necə təsir etdi və s. və i.a.

Bu və digər suallara cavab vermək üçün biz orta əsr ərəb mənbələrindən, eləcə də müxtəlif dillərdə yazılmış elmi ədəbiyyatdan istifadə etmiş (bu əsərlərin siyahısı kitabın axırında təqdim edilir), bir sıra məsələlərə isə, obyektivlikdən uzaqlaşmamaq şərtilə, yeni gözlə baxmağa çalışmışıq. Dediklərimizin əyaniliyi üçün biz, orta əsr ərəb mənbələrindən, o cümlədən hadisələri bilavasitə öz gözləri ilə izləmiş müəlliflərin əsərlərindən etdiyimiz tərcümələri də kitaba salmağı məqsədəuyğun hesab etdik.

“... İnsanlar ata-babalarından çox
öz zəmanələrinə oxşayırlar”

ƏRƏBLƏR, İSLAM, İLK YÜRÜŞLƏR...

VII əsrin ortalarına yaxın qədim Azərbaycan torpağında ağır faciə baş verdi; Ərəbistan çöllərindən əsən acı səmum küləyinin alovsaçan nəfəsi dağları-dərələri aşdı, yandırdığını yandırdı, viran qoyduğunu viran qoydu. Şəhərlər, kəndlər, obalar yerlə-yeksan oldu. Bol məhsul verən bərəkətli qara torpaq – al oldu, qocalar, qadınlar, uşaqlar qolu bağlı qul oldu. Anaların ahı, naləsi göylərə ucaldı. Səmum hər şeyi külə döndərmək istədi, dini aldı, dili aldı, əməllərə qandal vurdu, mənəviyyatı alçaltı, lakin torpağa, Vətənə bağlılıq hissini buxovlaya bilmədi; növratımızı pozdusa da, varlığınıza xələl gətirə bilmədi.

Qoca dünya çox zümlərin şahidi olub, çox kəsilmiş başlar, çıxarılmış gözlər görüb. Doğma müqəddəs torpağımız çox yağılarm izlərini sinəsində saxlayıb, çoxlarının gözü onda qalıb. Lakin azərbaycanlılar həmişə torpağını tapdalayan ayaqları kəsmiş, onda qalan gözləri çıxarmışlar.

Bu dəfəki bəla da qəfildən gəldisə də taleyin hökmü ilə çox keşməkeşlərə sinə gərmiş ulu babalarımıza qeyri-adi görünmədi: axı qədim yurddaşlarımız Vətən torpağının dəfələrlə ayaqlandığının şahidi olmuş, uzağın-yaxının qılıncının zərbini dadmış, zülm və əsarətin ağrısını çəkmişdilər. Dünya fatehi Makedoniyalı İsgəndərin işğalından daha geniş torpaqları əhatə edən, təsir gücü ilə onu arxada qoyan bu dəfəki fütuhət təkə azərbaycanlıların deyil, məğribdən məşriqədək ucsuz-bucaqsız ərazidə yaşayan onlarla xalqın tarixi taleyində köklü çevriliş etdi, onların bir çoxunu, xüsusilə Ərəbistan hüduklarından uzaqda yaşayanları bu vaxtadək tanımadıqları, haqqında heç bir şey eşitmədikləri naməlum cənub xalqı ilə üz-üzə qoydu. Tarixə VII əsr dünyasının qoluzor fatehi kimi daxil olmuş bu cənub xalqı, o dövrdə Ərəbistan yarımadasının oturaq və “əhl əl-bədv” – “bədəvi” adlanan köçəri sakinləri olan ərəblər idi. Bugünkü və dünəki tariximizin gedişatında həlledici rol oynamış bu xalq haqqında biz nə bilirik?

Fütuhətdən sonrakı dövrlərdə ərəbləşmiş müasir ərəb ölkələri xalqlarından fərqli olaraq həmin ərəblər o zaman yalnız Ərəbistan yarımadası ərazisində yaşayırdılar. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə VI – VII əsrlərdə o yerlərdə təqribən 4 milyon oturaq, üç milyon köçəri ərəb həyat sürürdü. Ta qədimdən onlar iki böyük etnik qrupa ayrılırdılar – erkən orta əsrlərdə himyerilər adlandırılan cənublular və yarımadaının qala hissələrində yaşayan, qonşu xalqların təqribən b. e. ə. VII əsrdən ərəb adlandırdıqları köçərilər. Müsəlman rəvayətinə görə yarımadaının şimalında yaşayanların soy kökü İbrahim oğlu İsmayıl vasitəsilə Ədnandan cənubda yaşayanların soy kökü isə Qəhtandan başlayırdı. Bu bölgüyə uyğun olaraq ərəblər nizarilər və maadilər adlanan şimal qəbilələrinə və yəmənilər adlanan cənub qəbilələrinə ayrılırdılar. Şimal ərəbləri bir çox tayfa və qəbilələrə

bölünmüş rəbia və mudar, cənub ərəbləri isə himyər və qəhlan qollarına parçalanırdılar.

Hər iki etnik qrup sami-hami dilləri ailəsinə daxil olan eyni köklü dillərdə danışsalar da, bir-birlərini çətinliklə başa düşür, buna görə də özlərini müxtəlif xalq sayırdılar.. Həyat tərzlərindəki fərq isə cənub və şimal ərəbləri arsındakı təzadı daha da dərinləşdirirdi. Onu da qeyd etməliyik ki, cahiliyyə, yəni nadanlıq dövrü adlandırılan İslamaqədərki dövr ərəblərinin həyat və məişəti haqqında əsas mənbə kimi qiymətləndirilən qədim ərəb poeziyası nümunələrində də Ərəbistan sakinlərinin özlərini ərəb adlandırması barədə heç bir məlumat yoxdur. Alimlərin fikrincə müxtəlif tayfa və qəbilələrə mənsub bu eynidilli, oxşay həyat tərzli adamlara ərəb demək mümkün olsa da “söhbətin vahid xalqdan deyil, ümumi tarixi tale ilə bağlı qohum qəbilələr qrupundan getdiyini” unutmamalıyıq. Ümumi rəyə görə, qonşuların çoxdan bəri “ərəb” adlandırdıqları Ərəbistan sakinləri bir xalq kimi yalnız VII əsrin birinci yarısında İslam bayrağı altında birləşə bildilər.

Mütəxəssislər onu da qeyd edirlər ki, “ərəb” sözü əvvəllər heç də etnik mənsubiyyəti bildirmir, sadəcə olaraq “quraqlıq, xam torpağı” və onun sakinlərini nəzərdə tuturdu, sonralar bu sözün məna dairəsi genişlənmiş, “ərəb”, “Ərəbistan”, “ərəb dili” terminləri yaranmış və nəhayət “ərəb” məfhumu böyük bir xalqın adını ifadə etmişdir. Əlbəttə, dilimizin, dinimizin, mədəniyyətimizin bugünkü şəkildə formalaşmasına səbəb olmuş ərəblərin həyat təzi də alimlərimizi az araqlandırmır.

Deməliyik ki, Ərəbistanın geniş ərazisinə səpələnmiş ərəb qəbilələri əsasən maldarlıq və vadi əkinçiliyi ilə məşğul olur, arada ovçuluq da edirdilər. Yarımadanın sahil bölgələrində məskən salmış qəbilə sakinləri balıq tutur, mirvari ovuna çıxırdılar. Təbii şəraitin kasıb olduğu bu yerlərdə yaşamaq uğrunda ara verməyən mübarizəni davam etdirməyə məcbur olan həmin qəbilələr biri digəri ilə kəskin rəqabət edir, tez-tez ayrı-ayrı otlaplardan, vadilərdən, su mənbələrindən istifadə üstündə savaşa çıxırdılar. Bu kiçik savaqlar, mübahisələr çox vaxt ağır nəticəli böyük döyüşlərə çevirilirdi; lakin həyat istəyi biri-birlərinin axırına çıxmaq təhlükəsinə üst gəlir, onlar barışıq yolları arayıb və nəhayət barışırdılar.

İslamaqədərki bədəvi ərəb tayfaları ibtidai icma quruluşu şəraitində yaşayıb, öz başçıları olan şeyx və ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə olunurdular. Qan qohumluğu ilə bağlı olan adamları özündə birləşdirən bu ayrı-ayrı tayfa və qəbilələr arasındakı münasibətlər ortadakı ziddiyyət və hərc-mərcliyə baxmayaraq, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, namus, qeyrət, qəbilə ənənələrinə sədaqət prinsiplərini qoruyan və nəsil-dən-nəslə ötürən yazılmamış qayda-qanunlarla tənzim edilirdi. Ərəblərin ləyaqət və məziyyətləri bircə kəlmə muruvva – “mürüvvət” sözü ilə ifadə olunurdu; əsl bədəvi öz ailəsinə və qəbiləsinə sadıq qalmalı, qan intiqamını yerdə qoymamalı, qonaqpərvərlik qaydalarını unutmamalı, basılmış düşməne qarşı alicənab olmalı idi.

Bəs vahid ilahi qüvvəyə - allaha olan inamları yaranadək ərəblər nəyə etiqad edirdilər? Tədqiqatçıların fikrinə, qədim ərəblərin əksəriyyəti bütprəst idi. Onların dini təsəvvürünə görə hər bir tayfa öz allahına – himayədarına inanırdı. Ayır-ayrı qəbilələr ilahi qüvvəni təcəssüm etdirən maddi əşyalara – bütlərə (müqəddəs daşlara, təsvirlərə, göy cisimlərinə, ağaclara, heyvanlara və hətta ölmüş əcdadlarına) sitayiş edirdilər. Bəzi bütlər bütün Ərəbistan qəbilələri üçün ümumi idi, bəzilərinə isə yalnız ayır-ayrı tayfa və qəbilələr sitayiş edirdilər.

Bütprəst ərəblər hələ islamaqədərki dövrdə sonralar müsəlmanların inandığı ilahi qüvvə - Allah haqqında dumanlı təsəvvürə malik idilər. Onların etiqadına görə, El (İl, əl-İlah, əl Lah – Allah) ərəb qureyş qəbiləsinin məbədi olan Kəbənin hakimi, bütün bütlərin başı idi; yerdə qalan qəbilə bütləri (əl-Lat, əl-Uzza, Manat və b.) də Məkkənin əsas ilahi qüvvəsinin rəmzi hesab edilən “Qara daşın” yanına yığılırdı. Mənbələrin məlumatına görə, burada ayır-ayrı qəbilələrin 360-dək bütü saxlanırdı. Buna görə də bütprəstlər Məkkə şəhərindəki Kəbə məbədini ziyarət etməyi vacib bilirdilər. Bütlərə sitayiş və ziyarət zamanı ənənəvi ayin və mərasimlər icra edilir, qurbanlar kəsilirdi.

Bəs necə olub ki, ərəblər bütlərə sitayiş ediblər? Bu sual təkcə müasirlərimizi deyil, bütlərə pərəstişin nədən başladığını müəyyənləşdirməyə çalışan erkən orta əsr alimlərini də düşündürüb. Onlardan “Kitab əl-əsnam” (“Bütlər haqqında kitab”) əsərinin müəllifi İbn əl-Hişam özündən yaşlıların, o cümlədən atasının bu barədə dediklərinə istinad edərək yazırdı: “... İbrahimin oğlu İsmayıldan... törənmiş nəsil Məkkədə məskən saldıqdan bir müddət sonra o qədr artır ki, onların keçmiş sakinləri əmalikləri* qovmalı olurlar. Lakin getdikcə Məkkə onlara da darısqallıq edir, aralarında münaqişə və ədavət başlayır. Nəticədə İsmayıl nəslindən olanların da bir hissəsi Məkkədən qovulur. Qovulmuşlar ruzu axtara-axtara ölkəyə yayılırlar.

Bütlərə və daşlara ona görə sitayiş edirdilər ki, həmin adamlar Məkkəni tərk edərkən müqəddəs ocağa (yəni Kəbəyə) və Məkkəyə bağlı olduqlarından hərəsi nirdəş götürmüşdü; harada məskən salırdılarsa, daşı qoyub Kəbədəki kimi başına dolanırdılar. Bununla ondan mərhəmət gözləyir, müqəddəs ocağa sədaqət və məhəbbətlərini göstərirdilər...

Başqa rəvayətə görə, bütlərə sitayiş belə başlayıb: Adəm öləndə oğlu Şisin övladları onu Hinddəki bir dağın mağarasında dəfn edirlər. Dağın adı Nauzdur. Bura yer üzündə ən bərəkətli torpağı olan yerdir... Şisin övladları Adəmin mağaradakı qəbrinin yanına gəlib ona səcdə edər, mərhəmət diləyirdilər. [Bir qədr sonra] Adəmin oğlu Qabilin (Kain) nəslindən olan biri deyir: “Ey Qabilin övladları! Şisin övladlarının elə bir şeyi var ki, onlar onun başına dolanır, ona səcdə edirlər, sizin isə bir elə şeyiniz yoxdur”. [Bundan sonra] o, Qabilin övladları üçün büt düzəldir; [beləliklə] ilk bütü düzəldən də o olur.

* Əmaliklər – Hicazda məskən salmış ilk ərəbdilli qəbilələrdən biri.

Başqa bir rəvayətə görə Vadd, Suva, Yaqus, Yauk və Nasr mömin adamlar idi, hamısı da eyni ayda vəfat etmişdi. Qohum-əqrəbə qəm-qüssəyə batır. Onda Qabilin nəslindən olan bir adam deyir: “Ey camaat, istəyirsinizsə, mən sizin üçün onlara bənzəyən beş büt düzəldim, ancaq mən onlara can verə bilməyəcəyəm”. “İstəyirik”, - deyər camaat cavab verir. O da onlar üçün həmin adamlara oxşayan bütələr düzəldir... [Onların sonrakı nəsilləri də] bu bütələrə sitayiş edir, inamları günü-gündən artır, allahsızlıq möhkəmlənir... Nəhayət Allah Nuhu öz rəsulu kimi onların yanına göndərir. O vaxt Nuhun 480 yaşı vardı. O, 120 il peyğəmbərlik edərək, adamları Allaha inama çağırır. Ancaq adamlar Nuha qulaq asmayıb, onu yalançılıqda günahlandırır. Onda Allah Nuha gəmi düzəltmək əmrini verir. Nuh gəmini düzəldib ona oturanda 600 yaşı vardı. [Aramsız sel nəticəsində] batan batır. Nuh isə bundan sonra daha 350 il yaşayır. Selin suları getdikcə artaraq bütün yer üzünü bürüyür. Adəmdən Nuhadək 2200 il keçir. Sular Hauz dağındakı bütələri aşır, güclü dalğalar onları ölkədən-ölkəyə ataraq, nəhayət, Cudda sahilinə gətirir. Əsən küləklər isə bütələri torpaq ilə örtür. Sonradan bu yerin sakinləri olan hamilər bütələrdən birini torpaqdan çıxarıb, Vadd adı ilə ona sitayiş etməyə başlayırlar... Məkkədəki hər evin sakinlərinin sitayiş etdikləri bütələr vardı. Kim səfərə çıxsa, yola düşməmişdən əvvəl, evində icra etdiyi son hərəkət həmin bütə toxunmaq olurdu. Evinə qayıdarkən, içəri daxil olduqda, ilk icra etdiyi hərəkət, yenə də o bütə toxunmaq idi... Ərəblərin bütələrə inamı güclü idi... Yola çıxmış yolçu hər hansı bir yerdə düşərgə salırdısa, qalan üçündən isə qazanı üçün ocaq qurardı. Yoluna davam edərkən həmin daşları oradaca qoyub gedərdi. Başqa yerdə düşərgə saldıqda, yenə də elə edərdi. Onlar hər bütün qabağında qurban kəsər, onun mərhəmətini qazanmağa çalışırdılar. Bununla bərabər, Kəbənin üstünlüyünü dərk edə, həcc və umra (böyük və kiçik) ziyarətlərini yerinə yetirərdilər...

...Bu bütələrin arasında Zü-l-xalasa adlısı vardı. Bu ağ naxışlarla bəzədilmiş daş idi, üzərində çələngə oxşar bir şey vardı. Məkkə ilə Yəmən arasında Məkkədən yeddi günlük məsafədə olan Tabala şəhərində saxlanılırdı. Onun baxıcıları bəhilə ibn asur tayfasından olan Uməma oğulları idilər. Onlardan başqa xasam, bəcilə, əzd, əs-sərat, onlarla yanaşı yaşayan həvazin tayfasından olan ərəb qəbilələri, həmçinin Tabala ərazisində yaşayan ərəblər də ona sitayiş edir və nəzirələr veriridilər...”

VII əsrin əvvəllərinə yaxın Ərəbistanın şimalı və mərkəzi bölgələrində ibtidai-icma quruluşunun dağılması prosesi daha da gücləndi. Tayfa və qəbilələrdə ayrışdırıcılıq artır, köçəri qəbilənin ümumi malı olan otlaq və su mənbəyi tədricən qəbilə əyanlarının əlinə keçir, nisbətən gücsüz bədəvi nəsilləri kasıblaşdırdı. Qəbilələr arasında və eləcə də daxilində ziddiyyətlər qızışır, yaranmış nifaq illərlə davam edən müharibələrə çevrildi. Əvvəlki iqtidarını itirmiş nəsəl azad bədəvinin şəxsiyyətini müdafiə etmək qüdrətini də əldən vermişdi. Ərəblərin yazılmamış qanunlarından olan qisasalma adətinə əməl olunmaması halları günü-gündən artırdı. Qəbilədaxili münaqişələr zamanı öz qəbilələrindən qovulmuş və ya hər

hansı münasibətlə doğma elini tərk etmiş adamlardan təşkil edilmiş soyğunçu dəstələrinə qoşulanların sayı da az deyildi. Hər bir cəmiyyətin özünün hər inkişaf səviyyəsinə uyğun öz dünyagörüşü sistemi olduğu üçün Ərəbistanda da patriarxal icma quruluşunun dağılması prosesi bu quruluşa uyğun dini ideologiyanın – qədim ərəb çoxallahlılığının tənəzzülünə gətirib çıxarmalı idi. Köhnə dünyagörüşünün yenisi ilə əvəz olunmasını gücləndirən amillərdən biri qonşu xalqlarla genişlənən əlaqələr, eləcə də islamdan hələ xeyli əvvəl, V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində yarımadanın əsasən oturaq əhalisi arasında, demək olar ki, eyni zamanda yayılmış yəhudi və xristian təlimləri ilə tanışlıq oldu. İslamın yaranması ərəfəsində Ərəbistan sakinlərinin bütələrə olan inamının azalması da məhz bu proseslə bağlı idi.

Bu haqda İbn əl-Hişamın dediklərindən: “...Kinana [tayfası] nəslindən olan Malik və Milkanın Cudda (Ciddə) sahilində Sad (hərfən: xoşbəxt) adlı bütü vardı. Bu büt uzun bir daş idi. Bir gün həmin bütün mərhəmətini qazanmaq istəyən bir ərəb öz dəvələrini onun qarşısına gətirir. Lakin bütə yanaşan kimi dəvələrin hərəsi bir tərəfə qaçır, (əlyazmanı köçürənin şərh: çünki daşın üstündə kəsilən qurbanın qanı qalmışdı). Ərəb hirsələnir, yerdən daş götürüb bütə atır və deyir: “Allah sənə tanrı olmaq üçün xeyir-dua verməyib! Dəvələrimi mənim əlimdən qaçırındı!” Sonra o, dəvələrini axtarıb tapdı, bütü tərk edərkən dedi: “(şer) Biz Sadın ziyarətinə gəlmişdik ki, bizi birləşdirsin. Sad isə bizi ayrı saldı. Biz [daha] Sada mənsub deyilik. Məgər Sad boş səhrada düşüb qalmış adi qaya parçası deyilmə – o nə əyri, nə də ki, düz yola dəvət edir...”

Xristianlıq dövlət dininə çevrildikdən sonra Roma imperiyasından mühacirət etmiş yəhudilər yəhudiliyi Ərəbistan mühitinə gətirdilər. Onların təbliğatı sayəsində Ərəbistanın cənubunda (Yəmən şəhərlərində), eləcə də Hicaz və Nəccin vadilərində yəhudi icmaları yarandı. Xristianlıq isə Ərəbistana üç yolla – Ərəb Həssani padşahlığı vasitəsilə Bizansdan, Ərəb Ləhmi padşahlığının paytaxtı Hirə vasitəsilə İrandan və nəhayət, Həbəşistandan gəlirdi. Bizansla həmhüdd yerlərdə xristianlığın monofizi, Sasanilərlə qonşuluqdakı qəbilələr arasında isə nestori təriqətlərinə etiqad daha güclü idi*. Xristianlıq Yəmənün şimalında, eləcə də Mərkəzi Ərəbistanın bəzi qəbilələri arasında da yayılmışdı (məsələn, təqlib və nəmir qəbilələri, bəkr qəbiləsinin bir hissəsi və b. xristian idilər). Həm yəhudi, həm də xristian ərəblər əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdular.

Ərəbistanın əkinçi icmalarında vahid allahlılığı təbliğ edən, qiyamət gününə inanan və özlərini hənifilər adlandıranlar da vardı. Bütövlükdə nə xristianlığı, nə də yəhudiliyi qəbul edən hənifilər adı ərəbin qavraya bildiyi sadə dinə ibadət etməyi üstün tuturdular. Məhz bu keyfiyyətləri hənifilərə yaxşı bələd olan Məhəmməd peyğəmbərin onları “təmiz və həqiqi” dinin ardıcılları kimi qiymətləndirməsinə

* Nestorilərin təliminə görə İsa həm İlahi, həm də insan təbiətinə, monfizilərin təliminə görə isə İsa yalnız ilahi təbiətə malikdir.

səbəb olmuşdu. Məhəmmədin tərcümeyi-halını qələmə alan İbn Hişam peyğəmbərin dili ilə hənifiləri İbrahimin qədim dininin ardıcılıarı adlandırır, bu sözü “müsəlman” məfhumu ilə eyniləşdirirdi. Lakin, alimlərin fikrincə, tarixilik baxımından, hənifiliyi İbrahimin Ərəbistandakı əfsanəvi təbliğati ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Onlar hesab edirlər ki, hənifilik islamaqədərki Ərəbistan ictimai quruluşunun və onun dini ideologiyasının böhranı nəticəsində yaranmış təkallahlılığa meylin ifadəsidir. Maraqlıdır ki, Ərəbistan yəhudiləri və xristianları kimi hənifilər də vahid ilahi qüvvəni Allah adlandırırdılar.

Patriarxal qəbilə icmasının dağılması, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin və əmlak bərabərsizliyinin inkişafı, əyanlarla qəbilənin sırası üzvləri arasında ziddiyyətin dərinləşməsi Ərəbistanın şimal hissəsində sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı. Mövcud böhrandan çıxmaq üçün qəbilələrarası nifaq və düşmənçiliyi aradan götürməyə qadir yenilməz bir qüvvə - yeni ideologiya bayrağı altında birləşmiş vahid ümumərəb dövlətinin olması dövrün tələbinə çevrildi, təkallahlılığa əsaslanan eyni dini ideologiya yaranacaq ümumərəb dövlətinin aparıcı ideyası oldu.

Beləliklə, islamaqədərki Ərəbistanda baş verən ictimai-siyasi-mənəvi təbəddülət yarımada sakinlərinin dini və mənəvi təsəvvürlərinin inkişafını fəallaşdırdı, təkallahlılığı dərk etmək üçün zəmin hazırlamış oldu. Nəticədə, VII əsrin ilk onilliklərində, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəni və siyasi həyatında köklü çevriliş etmiş mühüm hadisə baş verdi: dünyanın üçüncü monoteist dini – İslam meydana çıxdı. Yəhudi – xristian əsəti və əhkamlarının bir çox müddəə və fikirlərini mənimsəmiş və özünə uyğunlaşdırmış bu dinin çoxsaylı qəbilə allahlarına olan bütpərəst sitayişinə qarşı “vahid, qüdrətli və rəhmli, hər şeyi bilən və görəni” ali qüvvəni, “dünyanı yaradan, idarə edən” ali hakimi – Allahı qoydu. Təbiətin qorxunc qüvvələrinə, həmçinin, Aya, Günəşə, oda, daşa və s. olan sitayiş insana, onun mənəvi tələbatına, onun bu və o dünyalıq aqibətinə yönəldilmiş din forması ilə əvəz olundu.

Yeni dinin yaradıcısı olan Məhəmməd Ərəbistanın iqtisadi və dini mərkəzi hesab edilən böyük ticarət şəhəri Məkkədə doğulmuşdu. Müsəlman ənənəsinə görə, onun mənsub olduğu qureys qəbiləsi hələ V əsrin ortalarında Kuseyyin başçılığı ilə islamaqədərki ərəblərin sitayiş yeri olan qədim Kəbə məbədinin ətrafında məskən salmışdı. Bu ərazini öz həm qəbilələri arasında bölüşdürən Kuseyyi qureys rəvayəti məbədi qəyyumu, eləcə də məbəd ətrafında salınmış şəhərin təsisçisi kimi qiymətləndirir. Məhəmməd və Əlinin ulu babası Haşim ibn Əbd Manaf onun nəvəsi idi. Haşimin öz qardaşları Əbd Şəms, Naufəl və əl-Müttəliblə birlikdə uzaq ticarət səfərlərinə çıxmış, Məkkənin və məkkəlilərin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi üçün zəmin yaratmışdı.

Müsəlman təliminə görə 570-ci ilin rəbiyələvvəl ayının 12-də Haşimin oğlu Əbd əl Müttəlibin kiçik oğlu Abdullahın və onun arvadı Əminənin yeganə övladı olan Məhəmməd həyata gəlir. Körpəliyində atasından, sonra isə anasından yetim

qalmış uşaq əvvəlcə babası əbd əl Müttəlibin, babası öldükdən isə əmisi Əbu Talibin himayəsində qalır. Uşaqlıqdan zəhmət və ehtiyacın nə olduğunu yaxşı bilən Məhəmməd ticarət karvanlarında iştirak etmiş, 15 yaşından müstəqil həyata qədəm qoymuşdu. 25 yaşına çatarkən Məhəmmədin həyatında mühüm dəyişiklik baş verir. O, karvanını idarə etdiyi dövlətli dul qadın Xədicə ilə evlənir. Müsəlman tarixi ənənəsinə görə əvvəllər iki dəfə ərdə olan, axırıncı ərindən körpə oğlu qalan Xədicə Məhəmmədə ərə gələrkən 40 yaşında olmuşdu. Lakin Xilafət tarixinin ən yaxşı tədqiqatçılarından biri sayılan O. Bolşakovun son araşdırmalarına görə Xədicənin bu zaman cəmi 28 yaşı ola bilərdi. Gətirilən dəlillərə görə daha ağılabatan olan bu fakt Məhəmmədlə Xədicənin xoşbəxt izdivaclarını düzgün qiymətləndirmək baxımından daha kəsərlidir. Evləndikdən sonra bir müddət əsasən ticarətlə məşğul olan Məhəmmədin ilk vəhyi (xəbəri) 610-cu ilə aid edilir. Məhəmmədin həyat yolunu qələmə almış müsəlman yazıçılarının (İbn İshaq, İbn Hişam) məlumatına görə peyğəmbər ilk dəfə Məkkə yaxınlığındakı mağaralarda vəhy etmişdir. Ənənəyə görə o, Allahın səsinə ilk dəfə məhz burada eşidib. Allahın Məhəmmədə buyuruğu Quranda öz əksini tapıb: “De: Ey insanlar! Mən Allahın sizin hamınızın yanına [göndərdiyi] elçisiyəm. Göylərin və Yerin ixtiyarı ondadır. Ondən başqa ilahi qüvvə yoxdur. O həyat verir və öldürür. Allaha və onun avam peyğəmbər olan elçisinə iman gətirin, o kəsə ki, Allahına və onun sözlərinə inanıb. Onun yolu ilə gedin, onda güman ki, haqq yoluna çıxarsız” (VII, 158).

Məhəmmədin ilk çıxışlarını düşmənçiliklə qarşılayan Məkkə ayanları əvvəlcə onu dilə tutmaq, sonra isə qorxutmaqla tutduğu yoldan saqındırmağa çalışdılar. Onu hətta öldürməyə də cəhd göstərdilər. İbn Həşim bu haqda belə yazırdı: “Məkkə ayanları Məhəmməddən soruşurlar ki: “De görək, istədiyin nədir?” Sonra ona belə təklif edirlər: “əgər sən şöhrət axtarırsansa, biz səni bütün ərəb qəbilələrinin başçısı edərik, əgər sənə var-dövlət lazımdırsa, biz sənə onu da verərik”. Məhəmməd onları rədd etdikdə isə qeyzə gəlmiş qureysilər demişdilər: “Yox, əgər sən doğrudan da peyğəmbərsənsə, bunu bizə sübut et! Bizim torpaqlarımızı zəngin otlaqlara çevir, ya camaatımızı ehtiyac və aclıqdan qurtarmaq üçün Suriya və İraqdakı çaylardan bizim yerlərdən də axıt. Əgər bacarırsansa bunları et ki, biz sənin doğruçu peyğəmbər olduğuna inanaq”.

622-ci ilin iyul ayının 16-da Məhəmməd muhacir adlanan bir dəstə tərəfdarı ilə Məkkəni tərk edib Mədinəyə qaçmalı olur. Bu hicrət – köçmə günü müsəlman hicri təqviminin başlanğıcıdır.

Mədinə əhalisi Məhəmmədin moizələrini böyük rəğbətlə qarşıladı. Burada yaranmış müsəlman icması Ərəbistanın gələcək birliyinin özəyi oldu. İslamı qəbul etmiş mədinəlilər - ənsarlar (köməkçilər) zor və ya xoşluqla yeni dini yarımadanın köçəri əhalisi arasında yaymağa başladılar. Beləliklə, islamın yaranması onunla bağlı mühüm siyasi nəticə - ərəb ekspansiyası ilə müşayiət edildi və qüdrətli teokratik dövlətin – Ərəb xilafətinin yaranmasına gətirib çıxartdı. 630-cu ilin sonlarına yaxın Ərəbistanın çox hissəsi yalnız dini xadim kimi deyil, siyasi xadim

kimi də çıxış edən Məhəmmədin hakimiyyətini tanıdı. Çox keçmədən peyğəmbərin siyasi istedadını, onun az qala hərəsi bir bütə sitayiş edən pərakəndə ərəb qəbilələrini öz rəhbərliyi altında birləşdirmək qabiliyyətini yüksək qiymətləndirən məkkelilər də müqaviməti dayandırıb, Məhəmmədə “Allahın yerdəki elçisi, dinin və dövlətin başçısı kimi inam gətirdilər.

Fəaliyyətinin ilk dövründə islamın qəbulunu hər kəsin vicdanına həvalə edin, yalnız inandırma, təlqin yolundan istifadə edən Məhəmməd, iyirminci illərin sonu, otuzuncu illərin əvvəllərində, siyasi üstünlüyü də əldə etdikdən sonra bütərəstliyə qarşı qəti mübarizə elan etdi. Bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar Məhəmmədin siyasi və diplomatik mərifətini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, bütərəstliyin qatı əleyhdarı olan Məhəmməd qəbilə başçılarına islamı və peyğəmbərin hakimiyyətini silah gücü ilə deyil, xoşluqla qəbul etmək imkanı verirdi. Bunun üçün onlara möhlət də ayırmışdı. Yalnız təyin olunmuş vaxt başa çatdıqda, bütərəstlər isə inadlarından dönməyəndə, belə qəbilələr silah gücünə ram edilir, bir vaxtlar ayrı-ayrı qəbilələrin müstəqilliyinin rəmzi olan qəbilə bütləri isə məhv edilirdi.

Bu haqda İbn əl-Kəlbinin dediklərindən: “Allahın rəsulu, Allah ona xeyir versin və salamlasın, Məkkəni ələ keçirdikdə, [yerli] ərəblər isə islamı qəbul etdikdə, onların elçiləri [Məhəmmədin] yanına gəldi. Onların arasında islamı qəbul etmək istəyən Cərir ibn Abdullah da vardı. Məhəmməd ona dedi: “Ey Cərir, sən mənim canımı Zül-xalasa [bütündən] qurtara bilərsənmi?” – “Bəli” deyər cavab verdi. Peyğəmbər onu bütün qoyulduğu yerə göndərdi. [Cərir] yola düşdü, bəcilə tayfasından olan Əhməs oğullarının yanına gəlib, onlarla birlikdə oraya getdi. Lakin bütün yaxınlığında xasam və bəcilə tayfaları onu döyüslə qarşıladılar. O günü Cərir bəcilə və xasam tayfalarından olan büt mühafizlərindən yüz nəfərini, qühafa ibn amir ibn xasam oğullarından iki yüz nəfərini öldürdü, onlara qalib gəlib, qaçmağa məcbur etdi. Zül-xalasanın yerləşdiyi məbədi dağıdıb yandırdı... İndi Zül-xalasa [bütü] Tabaladakı məscidin astanasıdır”.

Bütərəstliklə mübarizədə yaranmış islam onun bir çox elementlərini mənimsədi. Ərəblərin əvvəllər də sitayiş yeri olan Kəbə müqəddəs Qara daşı ilə ümummüsəlman ziyarətgahı elan edildi, ziyarət zamanı yerinə yetirilən bir çox dini ayinlər, adətlər saxlanıldı, məbəd bütün müsəlmanların qibləgahına çevrildi. Dini mərkəz kimi tanınan Məkkə iqtisadi əhəmiyyətinə görə yeni yaranmış ərəb dövlətinin siyasi mərkəzi oldu.

Göründüyü kimi, yeni din bütərəst bədəvilər arasında heç də asanlıqla yayılmırdı. İbn Hişamın gətirdiyi başqa bir hekayətə görə, səhrada Məhəmmədlə rastlaşan bir bədəvi onun peyğəmbərliyini yoxlamaq məqsədilə ondan tələb edir ki, dəvəsinin qarınında olan balasının cinsini müəyyənləşdirsin. Məhəmməd ona cavab vermədikdə, həmin bədəvi onun Allahın elçisi – rəsulu olduğuna şübhələndiyini bildir. Hədislərdə də bədəvilərin cahilliyi, tərsliyi, peyğəmbərə hörmətsizliyi haqqında hekayətlərə çox rast gəlik. Belə məlumatlardan görünür

ki, Məhəmməd bədəvilərlə ehtiyatla davranmağa çalışır, onların tək olan Allaha inamının sidq-ürəkdən gəldiyinə inanmırdı. Quranda “əl-Hücurat” (“Otləqlar”) surəsinin aşağıdakı ayəsi buna sübutdur: “Bədəvi ərəblər dedilər: Biz iman gətirdik. [Onlara] de: “Siz iman gətirmədiniz, ancaq [belə] deyin: biz təslim olduq, belə ki, iman hələ sizin ürəklərinizə daxil olmayıb və əgər Allaha və onun rəsuluna itaət etsəniz, o sizin işlərinizdən heç bir şey əksiltməz. [Çünki] Allah bağışlayan və rəhm edəndir” (49, 14).

Məhz buna görə də iman gətirənləri “muminuna”, yəni “mömünlər”, Allaha inamla yeni dini qəbul edənləri – təslim olanları (“əsləmə”) isə - “muslimuna”, yəni “təslim olmuşlar, tabe olmuşlar” adlandırdılar. İslamı hələ ürəkdən, xoşluqla deyil, zor gücünə qəbul etmiş bədəvilərin yalnız mənafe və mənfəət xatirinə ona qoşulduğunu yaxşı başa düşən Məhəmməd müxtəlif qəbilələrdən olan bu adamları nəyin bahasına olursa-olsun öz icması ətrafında, vahid dövlət çərçivəsində birləşdirmək zərurətini yaxşı başa düşürdü.

Lakin Məhəmmədin qəfil ölümü müsəlman icmasının möhkəmləndirilməsi, vahid ərəb birliyinin yaradılması işini yarımcıq qoydu. Bununla yanaşı, mühacirlərlə ənsarlar arasında müsəlman icmasına başçılıq üstündə mübahisə başlandı. Yaranmış çaxnaşma hicrətdən də əvvəl Məhəmməd və Əbu Bəkrə yanaşı müsəlman icmasına başçılıq edən Ömər ibn əl-Xəttabın nüfuz və məharəti sayəsində yatırıldı. Hər iki tərəf Əbu Bəkrə müsəlman dini icmasının – yaranmaqda olan Ərəb dövlətinin başçısı seçdi. Yeni seçilmiş başçı, eləcə də ondan sonra hakimiyyətə gələnlər “xəlifə”, yəni peyğəmbərin ardıcılı, əvəz edəni (ər. “xələfə” feli kiminsə ardınca getmək, kmi isə əvəz etmək mənasını daşıyır) adını aldı.

Müsəlman tarixi ənənəsinə görə, “əl-xələfa ər raşidun” – “doğru yolu tutmuş xəlifələr” adlandırılan dörd xəlifənin – Əbu Bəkr (632 – 634), Ömər ibn əl-Xəttab (634 – 644), Osman ibn Affan (644 – 656) və Əli ibn Əbu Talibin (656 – 661) hakimiyyət illəri ərəb işğalının geniş yayıldığı dövrdür.

Ərəblərin öz dinləri ilə Ərəbistan hüdudlarından çıxmalarına, bu dini yalnız bütprəst ərəblər arasında deyil, xristian və yəhudi ərəblər və qeyri-ərəblər arasında yaymalarına nə səbəb olmuşdu?

Quranda Məhəmmədə müraciətlə deyilir: “De: mülk sahibi olan Allah! Sən mülkü istədiyinə verirsən, istəmədiyindən mülkü alırsan, istədiyini ucaldırсан, istəmədiyini zəlil edirsən. Xeyir – sənin əlindədir. Doğrudan da sən hər şeyə qadirsən” (III, 26); Başqa bir yerdə deyilir: “O kəslər ki, nə Allaha, nə də axirət gününə iman gətirmirlər, Allahın və onun rəsulunun haram buyurduqlarını haram bilmirlər, haqq dininə (islama) yaxın gəlmirlər, o kəslərə ki, [müqəddəs] kitab əta edilib – onlarla həqir olub, əli cizyə verənəcən döyüşün (IX, 29)”.

Quranda, bununla yanaşı, Məhəmməd peyğəmbərin öz doğma ərəb dilində vəhylə Allah tərəfindən ərəblərin yanına göndərilməsi haqqında da məlumat vardır (26, 192 – 195). Müsəlman tarixi ənənəsinə görə, Məhəmməd peyğəmbər ömrünün son günlərində də “Ərəbistanda yalnız bir dini etiqad olmalıdır” fikrini təsdiq

etmişdir. Lakin ərəb qəbilələrinin Ərəbistan hüduqlarından kənar da – Sasanilərin və Bizansın tabeliyində olan ərəzilərdə də yaşamalari islamı ərəblər arasında yaymağı qarşılarında məqsəd qoymuş müsəlman başçılarını öz qoşunlarını qonşu ölkələrə - Şama – Suriyaya və İraqa da göndərməyə məcbur etdi.

Əlbəttə, yeni dini etiqaadın ürəklərdə hələ tam möhkəmlənmədiyi bir dövrdə mömün müsəlmanların yeganə doğru din hesab etdikləri islamı bütün yer üzünə yaymaq təşəbbüsündən şəxsi mənfəətləri üçün istifadə edənlər də az deyildi. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, əsl dini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nəyin bahasına olursa-olsun yaymağı qarşısına məqsəd qoymuş Məhəmməd peyğəmbər və onun ardıcılıları islamı silah gücünə qəbul etmiş bəzi adamlara, xüsusilə bədəvilərə inanmır, buna görə də islamı yayarkən əldə edilən hərbi qənimətlərlə onların başını qatmağa çalışırdılar. Yeni yaranmış ərəb dövlətinin yaşaması üçün o dövrdə məhz hərbi qənimətlərin əsas vəsait olduğu fikrini qəribçiliyə salmaq düzgün olmazdı. Bundan başqa, Məhəmməd peyğəmbərin dövründə mərkəzləşdirilməsinə cəhd göstərilən gənc ərəb dövlətinin hələ davam etməkdə olan qəbilələrarası nifaq və çəkişmələrdən dağılmasının qarşısını almaq, dünənəcən bir-birini qıran ərəbləri vahid hakimiyyətə qüdrətinə inandırmaq da vacib idi.

Beləliklə, hələ Məhəmməd peyğəmbərin rəhbərlik etdiyi ərəb cəmiyyətində baş verən ictimai-iqtisadi çevriliş ərəb işğalları üçün zəmin hazırlamış, Yaxın Şərqdə (xüsusilə, İran və Bizansda) yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət isə hadisələrin məhz ərəblərin xeyrinə inkişafı üçün təkan olmuşdu.

633-cü ilin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasının Məhəmməd dövründə başlanan birləşdirilməsini davam etdirən ilk xəlifə Əbu Bəkr yarımada daxilində yürüşləri tam başa çatdırmamış islamı bütün ərəblərin arasında yaymaq çağırışı ilə Xalid ibn əl-Valid və İyad ibn Qənmın başçılıq etdiyi dəstələri Sasanilərin tabeliyində olan İraqa və Bizansın tabeliyində olan Şama (Suriyaya) göndərdi. Nəticə etibarlı ilə ərəblərə Ərəbistan hüduqları **caricindən** ilk zəfər müjdələrinə gətirən bu yürüşlər nəinki müsəlman icması başçılarını, eləcə də adi bədəviləri yeni dövrün başladığına inandırdı. Bu dövr hər bir ərəbdən şəxsi istək və münasibətlərinin fəvqündə duran ümumi məqsədə tabe olmağı tələb edirdi.

AZƏRBAYCANIN FƏTHİ

VII əsrin 30-cu illərindən başlayan ərəb işğalları çox keçmədən Atlantik okeanından Hindistanadək geniş bir ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların həyatında köklü dəyişikliklər törətdi. Artıq 633-cü ildə Sasani imperiyasının sərhədlərini keçən ərəb qoşunları, nəhayət 637-ci ildə bu imperiyanın paytaxtı, ərəblərin Mədain adlandırdıqları Ktesifonu, ilin axırı üçün isə bütün Babilistanı fəth etdilər.

Tarixçi əl-Bəlazurinin “Futuh əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Ktesifonun fəthindən verdiyi bir səhnə, müəllifin qeyd etdiyi kimi, ərəblərin apardığı ən yaxşı döyüşlərdən olsa da, ümumiyyətlə, o dövr döyüşləri üçün

səciyyəvi hesab oluna bilər: “Müsəlmanların qoşunu şiddətli döyüşdə farsların qoşunu ilə üzləşdi; müsəlmanlar düşməni oxla tutur, nizə ilə dəlib parça-parça edir, qılıncla doğrayıb tökürdülər. Bu vaxtdək onlar heç kəslə belə vuruşmamışdılar. Sonra müsəlmanlar yeni həmlə ilə farsları mövqelərindən çıxartdılar, onları qaşmağa məcbur etdilər. Müsəlmanlar at belində onları addımbaaddım izləyib məhv etdilər; yalnız şər qarışanda öz düşərgələrinə döndülər”.

Mənbələrin şəhadətinə görə azərbaycanlıların ərəblərlə ilk qarşılaşması məhz Ktesifon yanındakı döyüş meydanında baş verdi. Burada Sasani şahənşahı III Yəzdigərdin ordusu sıralarında sərkərdə Rüstəmin başçılığı ilə azərbaycanlı döyüşçülər iştirak etdirildilər. Albaniya işxanı (knyazı) Varaz Qriqorun oğlu Cavanşir də öz dəstəsilə bu döyüşdə vuruşurdu. Ktesifondakı məğlubiyyətdən sonra Cavanşirin dəstəsi Sasani ordusunun qalıqları ilə Azərbaycana çəkilir. “Alban tarixi” kitabının müəllifi Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, yeddi il müddətində III Yəzdigərdin tərəfində ərəblərə qarşı müxtəlif döyüşlərdə hünər və rəşadət göstərən Cavanşirə şahənşah özü “bayraq və gur səslə şeypurular, iki qızıl cida, həmişə qabağıca aparılan qızıl suyuna salınmış iki qalxan verdi.. belinə mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmərlər və qızıl dəstəklilik qılınclı taxdı, qollarına bilərzik saldı, başına isə gözəl bir tac qoydu. Bundan başqa ona üstü başdan-başa mirvari ilə işlənmiş qaytanlar da bağışladı, boynuna çoxlu sap mirvari saldı”.

Yenə həmin müəllifin məlumatına görə, Cavanşirin İrən ordusu tərəfində ərəblərlə son döyüşü III Yəzdigərdin hakimiyyətinin səkkizinci ilinə 9639 – 640-cı illər) təsadüf edir. Lakin mübarizənin faydasız, imperiyanın ölümə məhkum olduğunu dərk edən Cavanşir Sasani ordusu sıralarını tərk edib vətəninə qayıdır.

Mənbələrin bir qismi ərəblərin Azərbaycan ərazisinə ilk basqınının məhz həmin illərdə, yəni, 639 – 640-cı illərdə baş verdiyini qeyd edir. Hətta Huzayfa ibn əl-Yəmən adlı ərəb sərkərdəsinin Azərbaycan mərzbanı ilə müqavilə bağlamasından da xəbər verir. Lakin mənbələrin digər qismi başqa sərkərdələrin – Utba ibn Farkadın, Bukayr ibn Abdallahın, Muğirə ibn Şubənin adlarını çəkir, işğal tarixini 22-ci hicri ilinə (642 – 643-cü illərə) aid edirlər. Hadisələrin belə şərhli tədqiqatçılarımızı o qədər dolaşdırıb ki, ədəbiyyatda Azərbaycanın bir neçə işğal tarixinə (639 – 643) rast gəlirik. Hətta eyni ədəbiyyatda da zidd məlumatlar vardır.

Mənbələrdəki bu qarışıqlıq heç də bu və ya digər müəllifin qərəzli və ya səhv yazısından irəli gəlmir. Belə ki, Azərbaycanın fəthinə dair dolaşmış məlumatı bizə çatdırdıqları üçün minnətdarlıqla rəhmət oxumalı olduğumuz Ə-Təbəri, Əl-Bəlazuri və başqaları bu haqda əllərində olan, bəzən onların özünü də dolaşdıran fərqli faktlar gətirənlər də, onların əsərləri səlahiyyətli və mötəbər mənbələrdir. Məlumatlardakı fərqin çoxu işğalın ağır gedişatından irəli gəlirdi. Qanlı döyüşdən sonra müqavilə bağlayıb bu yeri tərk edən ərəblər, həmin yerdən uzaqlaşmamış, yerli əhali müqavilənin şərtlərini pozur, vergi verməkdən imtina edirdi. Nəticədə, ərəblər eyni bir yeri bir neçə dəfəyə fəth etməli olurdular.

Fütuhat haqqında xüsusi kitab yazmış IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri Azərbaycanın hicri tarixi ilə 18-ci (639) ildə Huzayfa ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə süll yolu ilə alındığı barədə məlumat verir. Lakin o dövrün qanlı-qadalı hadisələrinin ən yaxşı şərhçilərindən olan, onun müasiri tarixçi ət-Təbəri sərkərdə Utba ibn Farkadın adından 18-ci ildə bağlanmış müqaviləni “22-ci ilə aid hadisələr” bölməsinə salır və xüsusi izahat verməsə də, bununla, hadisənin 18-ci ildə deyil 22-ci ildə baş verdiyini göstərir.

Lakin ərəb yürüşləri istiqamətinin izlənməsi sübut edir ki, Azərbaycanın real fütuhatinin baş verdiyi 22-ci ildən əvvəl, Mesopotamiyanın işğalı prosesində Azərbaycan ərazisinə Urmiya gölünün cənub-qərb tərəfindən hücum (və bəlkə də hücumlar) olmuş və nəticədə qərb sərhədlərinin mərzbanı ilə müqavilə bağlanmışdı. Hadisələrin məhz o zonada baş verməsi müqavilənin mətnindən də görünür; mərzban ərəblərə “800 min dirhəm verməyə boyun olurdu, əvəzində ərəblər heç kəsi öldürməyəcək, əsir almayacaq, atəşgahları dağıtmayacaq, Balasacanın, Savalanın və Miyan Ruzanın* kürdlərini sıxışdırmayacaq, Şiz əhlinə bayramlarda rəqs etməyə və əvvəllər yerinə yetirdikləri [ayınlərə] əməl etməyə icazə verəcəklər”. Lakin müəyyən hədd çatdıqda qazanılan belə öləri qələbələr nəticə etibarilə ərəblər üçün hələ müvəffəqiyyətli hesab edilə bilməzdi, çünki imperiyanın mərkəzində iflasa uğramış Sasani üsuli-idarəsi ucqarlarda hələ İran qoşunlarının qalıqları tərəfindən müdafiə olunurdu.

Ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycan inzibati bölgü kimi cənubda Zəncandan, şimalda Dərbəndədək ərazini tuturdu. Bunu 533-cü ildə Dərbənd qala divarında Sasaniyənin oradakı mərzbanının həkk etdirdiyi yazı da təsdiq edir. Sasani imperiyası tərkibində olan, lakin nisbi müstəqilliyini, eləcə də Mihranilər sülaləsinə mənsub hökmdarlarını saxlaya bilmiş şimal torpaqlarından – Albaniyadan fərqli olaraq cənub torpaqları – Adurbadaqan öz siyasi müstəqilliyini tamam itirmiş, imperiyanın vilayətlərindən – dastakertlərindən birinə çevrilmişdi.

Beləliklə, ərəblər Azərbaycana hücum etdikdə, cənubda – Adurbadaqanda Sasani mərzbanlarının, şimalda – Albaniyada isə Mihranilər sülaləsinin nümayəndəsi Cavanşirin atası Varaz Qriqorun hakimiyyəti mövcud idi.

Mənbələrdəki ziddiyyətli faktlara baxmayaraq, ərəblərin Sasani imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərinə, o cümlədən Azərbaycana real hücumu yalnız 642-ci ildə baş verən Nihavənd və Həmədanın fəthindən sonra mümkün oldu. Tədqiqatçıların (A. İ. Kolesnikov və b.) fikrincə, əhəmiyyətinə və ciddi nəticələrinə görə ərəblər üçün çox qələbələrdən üstün olan Nihavəndin süqutu iranlıların milli şüurlarına ağır mənəvi zərbə endirdi. Tarixçi ət-Təbərinin dili ilə desək, o gündən farsların birliyi pozuldu, indən belə hər vilayətin əhalisi düşmənlə

* Bu yerin adı bəlkə də səhvdir. Çünki əlyazmanın başqa nüsxələrində Satrudan (?) adı da işlənilib. Miyan Ruzan adlı yerin İranın Darabacird və ya İstəxr vilayətlərində qala olması barədə mənbələrdə məlumat var.

yalnız öz vilayəti hüduqlarında döyüşdü. Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumata görə, Nihavənd döyüşündən bilavasitə sonra ərəblər Həmədan-Rey yolu üstündə yerləşən, alimlərin fikrincə, o dövrdə hələ şəhər səviyyəsinə yüksəlməyən və adı qalalardan ibarət olan Qum və Kaşanı tutdular.

Ərəb yürüşləri istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayan amillərdən söhbət açan ət-Təbəri öz əsərində maraqlı bir hekayət verir. Bu hekayətdə xəlifə Ömər in Sasani ordusunun keçmiş sərkərdələrindən biri qədim İran nəslinə mənsub olan, sonralar isə islamı qəbul etməklə canını qurtara bilən mərzban Hörmüzdanla söhbətindən danışılır. Xəlifənin, yürüşləri hansı istiqamətdə davam etdirmək daha məsləhətdir sorğusuna, Hörmüzdan İsfahandan başlamağı lazım görür, çünki onun fikrincə İsfahan – baş, Fars və Azərbaycan isə qanadlardır; baş üzülməlidir ki, qanadlar da ram edilsin.

Mənbələrdə əsaslanan tədqiqatçıların fikrincə İsfahan 23 – 24-cü illərdə (643 – 644) işğal edilmişdir. Yenə həmin mənbələrdəki məlumata görə, şimala doğru istiqamət götürmüş ərəblər görünür, eyni zamanda, Azərbaycana gedən yolun üstündə yerləşən yeri tutmaq üçün Həmədan – Rey vilayətləri ayrıcındakı Dəstəbə sərhəd nahiyəsini işğal etdilər, onun qalalarını isə hərbi qarnizonlar yerləşdirilər. Məhz bu qarnizonlardakı ərəb əsgərləri Azərbaycana və İranın Xəzəryanı vilayətlərinə yürüşə hazırlıq götürdülər.

Ərəb işğalının müsibətli nəticələrini yaxşı başa düşən Azərbaycandan, Deyləmdən və Reydən olan qeyri-nizami qoşunlar Dəstəbə yaxınlığındakı Vacrud adlı yerdə toplaşdılar. Burada baş verən qanlı döyüşü ət-Təbəri hər iki tərəf üçün ağır itkilərinə görə Nihavənd və başqa böyük vuruşmalarla müqayisə edir: “Nihavənd vuruşmasına bərabər, ondan geri qalmayan böyük döyüş oldu; bu böyük vuruşmada saysız-hesabsız adam qırıldı”.

Müsəlmanların qalib gəldiyi bu ağır vuruşmada azərbaycanlı döyüşçülərinin başında Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad dururdu. Reydən qayıtdıqdan sonra o, seyrəlmiş qoşununu Azərbaycanın Bacarvan, Mıməz, Bəzz, Sərab, Şiz, Məyanic (Miyana) və b. şəhərlərindən topladığı əsgərlərlə artırdı.

Nihavənd döyüşündən düz bir il sonra, Reyin işğalı hələ tam başa çatmamış, xəlifə Ömər in əmrilə Bukayr ibn Abdullah və Utba ibn Farkadın başçılıq etdiyi qoşun dəstələri Azərbaycan sərhədlərini keçdilər.

Beləliklə, hicri tarixlə 22-ci ildə, miladi tarixlə 643-cü ildə Ərdəbil yaxınlığındakı Cərmidan dağı yanında ərəblər Reydən təzəcə qayıtmış İsfəndiyarın hələ yaxşı möhkəmlənə bilməmiş dəstəsilə üzlaşdilər. Mənbələrin məlumatına görə, bu Bukayrın Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla ilk toqquşması idi. Bir neçə gün davam edən qanlı döyüş ərəblərin qələbəsilə başa çatır. Qırılan qırılır, qaçan qaçır, İsfəndiyar özü isə əsir düşür. Ət-Təbəri İsfəndiyarla Bukayr arasında baş verən danışığın mətnini verir: “İsfəndiyar soruşur: “Xoşladığın hər bə və ya sülhdür?” Bukayr cavab verir ki, əlbəttə, sülh. İsfəndiyar deyir: “Onda mənə

yanında saxla, çünki mən Azərbaycan əhalisi üçün sülh müqaviləsi bağlayıb qayıtmayanacan sənə qarşı heç bir müqavimət olmayacaq”.

Rey yanındakı döyüşlərin ərəblər üçün müvəffəqiyyətlə başa çatması xəlifənin Bukayra kömək göndərmək haqqındakı əmrini yerinə yeritmək imkanını verir, Sərkərdə Simak köməyə göndərilir. Çox keçmədən İsfəndiyarın qardaşı Bəhramın başçılıq etdiyi qoşun Utba ibn Farkadın dəstəsinə hücum edir. Ərəblər bu dəfə də qələbə qazanırlar, Bəhram zorla qaçıb canını qurtarır. Yeni məğlubiyyət xəbəri hələ də Bukayra əsir olan İsfəndiyara çatdıqda, o, deyir: “Daha sülh bağlamaq vaxtıdır, hər b qurtardı”. Beləliklə, ərəblərlə Azərbaycan arasında sülh müqaviləsi bağlanır. Müqavilənin mətnində deyilirdi:

“Bismillahiri-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu, mömünlərin əmiri Ömər ibn əl-Xəttabın amili Utba ibn Farkadın Azərbaycan əhalisinə - onun düzlərində, dağlarında, ucqar və sərhəd yerlərində yaşayanlarına, onların əmlakına, dini icmalarına, qanunlarına, qaydalarına əta etməyi amandır, bu şərtlə ki, onlar imkanları daxilində cizyə verəcəklər. Qadınlar və uşaqlar, həmçinin yaşamaq üçün vəsaiti olmayan xroniki xəstələr, dünya malından heç nəyi olmayan zahidlər [cizyə verməkdən] azaddırlar. Bu [aman] onlara və onlarla yaşayanlara aiddir. Onların borcudur ki, müsəlman qoşunlarından [yolunu azmış və ya gecəyə düşmüş hər bir] müsəlmana bir gün, bir gecə yer edib, [sonra isə] yolunu nişan versinlər. Onlardan kimsə hər hansı il [müsəlman qoşununa] əsgəri xidmətə qəbul edilsə, o ilin cizyəsi onun boynundan götürülür. Kimsə daimi yaşamaq üçün [burada] məskən salsa, daimi yaşayanlara aid edilən qaydalar ona da şamil ediləcək. [Ölkəni] tərkdən ələ keçirən isə pənah apardıqları yere yetişənəcən aman verilir”.

Cərmidan yanındakı döyüş bu vaxtadək bir çox döyüşləri zəfərlə başa çatdıran ərəblərin şimala – Qafqaza olan yolunu açdı. Xəlifə Ömər ibn əl-Farqadın əmri ilə Bukayr sərkərdə Utba ibn Farkadın xəlifənin Azərbaycandakı amili vəzifəsinə təyin edib, özü isə ilk növbədə Bab əl-Əbvabın – Dərbəndin fəthinə hazırlıq görməyə başlayır.

Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycan əhalisi ilə bağlanan müqavilə Azərbaycanın fəthində daha böyük fəaliyyət göstərmiş Bukayrın deyil, Utba ibn Farkadın dilindəndir. Ət-Təbəri bu haqda yazır: “Ona tapşırılan torpaqları Bukayr Utbadan xeyli əvvəl fəth etmişdi, lakin müqavilə Utba Bəhramın [ordusunu] darmadağın etdikdən sonra bağlandı. Buna görə Azərbaycan əhalisi ilə müqaviləni Utba bağladı; bu [müqaviləyə] görə Bukayrın [fəth etdiyi] vilayət onun tabeliyinə keçdi və özünün [fəth etdiyi] torpaqlarına qatıldı”.

Azərbaycanın cənub hissəsinin işğalını başa çatdıran ərəblərin birbaşa Dərbəndi tutmaq cəhdləri ilk baxışda qəribə görünə bilər. Lakin ərəblər yaxşı başa düşürdülər ki, şimal sərhədlərini möhkəmləndirmədən Azərbaycana, eləcə də Cənubi Qafqazın başqa vilayətlərini tabe etmək mümkün olmayacaq, ərəblərin, əlbəttə, ondan da xəbərləri vardı ki, Qafqaz keçidlərinin (Alban qapıları adlanan

Dərbənd keçidi ilə Alan keçidi adlanan Dəryal) qorunması vaxtilə Sasaniləri və hətta keçidlərdən xeyli uzaqda yerləşən Bizansı da narahat edib... Doğrudan da hələ 422-ci ildə Bizans İranla xüsusi müqavilə bağlamış və Alan keçidinin müdafiəsi üçün Sasanilərə ildə müəyyən qədər qızıl verməyə boyun olmuşdu. Sasanilər Dərbənd keçidini də möhkəmləndirmək üçün dağlardan dənizədək beş sıra müdafiə sədləri qurdurmuş, burada gözətçi dəstələri yerləşdirmişdilər. Bütün bu tədbirlər Azərbaycanı əvvəllər hun-bulqar birliyinin, bir qədər sonra isə başqa köçərilərin hücumundan qorumaq üçün görülmüşdü.

Lakin heç bir tədbir VI əsrin ortalarından Azərbaycan ərazisinə ardı-arası kəsilmədən hücum edən xəzərlərin qarşısını ala bilmədi.

Ərəblər çıxış yolunu yalnız Dərbəndi ələ keçirib keçidi öz nəzarətləri altına almaqla görürdülər. Buna görə də xəlifənin əmrilə Bukayr elə həmin il qoşunun ağzını Dərbənd istiqamətinə çevirdi. Şimal yürüşünün ağırlığını yaxşı dərk edən xəlifə Ömər sərkərdələrindən Suraka ibn Əmri, Huzayfa ibn Asid əl-Qəffarini, Həbib ibn Məsləməni, Əbdürrəhman ibn Rəbiə əl-Bəhilini və onun qardaşı Səlmən Bukayrın köməyinə göndərdi. Suraka ibn Əmr xəlifənin əmrilə birləşmiş qoşunların komandanı təyin olundu; Əbdərrəhman ibn Rəbiənin dəstəsi əsas qüvvənin qabağında, Huzayfanın və Bukayrın qoşunları sağ və sol cinahlarda yerləşdirilməli, son zərbəni isə Səlmənin dəstəsi endirməli idi. Dəstələr Dərbənd divarı yanında birləşdilər.

Bu zaman Sasanilərin şimal sərhədlərinin mərzbanı Şəhribərəz (və ya Şəhriyar) idi. Azərbaycanın fəthi xəbəri, şübhəsiz, ona da çatmışdı. Ərəblərin ön dəstəsinin hücumu başlanan kimi, mənasız qırğının qarşısını almağa çalışan Şəhribərəz, dəstənin başçısı Əbdürrəhmanla danışıqlar aparmaq üçün icazə istədi. Ət-Təbəri bu görüşü belə təsvir edir: “Aman verən kimi [Şəhribərəz] görüşünə gəlib dedi: Mən quduz düşməyə və əsli olmayan qaba xalqlara qarşı durmuşam. Nəcib və dərrakəli olan bu cinsdən olanlara kömək etməz və əsil-nəcabəti olanlara qarşı onlardan kömək ummaz, çünki əsli olan, harada olursa olsun, yalnız əsli olana yaxındır. Mənim özümün nə dağlılara (qabc – qafqazlı), nə də ermənilərə dəxlim yoxdur. Siz mənim ölkəmin (yəni Sasanı imperiyasının) və mənim xalqımın (yəni farsların) üzərində qələbə çaldınız. İndən belə mən sizlərdənəm, sizinlə əlbəələm, rəğbətım də sizədir, Allah bizimlə sizdən razı olsun! Qoy bizim sizə verəcəyimiz cizyə-köməyimiz və sizin buyruğunuza əməl etməyimiz olsun. Bizi cizyə ilə alçatmayın, əks təqdirdə onunla öz düşməniniz qarşısında bizi zəiflədərsiniz”. Əbdürrəhman vasitəsilə Suraka ilə görüşən Şəhribərəz, nəhayət, xəlifənin də təsdiq etdiyi bu imtiyaza nail olur. Əli silah tutub keçidin müdafiəsində duran dərbəndlilər ərəb əsgəri xidmətində olduqları ilin cizyəsindən azad edirlər.

Dərbəndin alınması ilə şimal tərəfdən təhlükəsizliyi təmin etmiş Suraka ibn Əmr bundan sonra yeni torpaqlar ələ keçirmək məqsədilə Cənubi Qafqazın hər tərəfinə - Muğana, Tiflisə, Alan ölkəsinə və Albaniyaya qoşun dəstələri yollayır.

Muğana göndərilən əsgərlərə Bukayr, Tiflisə - Həbib ibn Məsləmə, Alan ölkəsinə - Huzayfa ibn Asid, Albaniyaya göndərilənlərə isə Səlmən başçılıq edirdilər.

Surakanın bu özbaşına hərəkəti xəlifə Ömər in xoşuna gəlmir. Çünki, onun fikrincə, Suraka işğal etmək istədiyi yerlərin nə geniş coğrafi mövqeyini, nə də saysız-hesabsız qoşununu nəzərə almışdı. Doğrudan da göndərilən dəstələrdən yalnız Bukayr tapşırığı yerinə yetirə bilir. Muğan fəth olunur. Qalan yerlərdə isə güclü müqavimətlə rastlaşan ərəblər yalnız qənimətlə kifayətlənirlər. Muğan camaatı ilə bağlanan müqavilənin mətnində deyilirdi:

“Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu – Bukayr ibn Abdullahaın əl-Qabc (Qafqaz) dağından Muğan əhalisinə, onların mülkünə, özlərinə, dinlərinə, qayda-qanunlarına əta etdiyi amandır, [bu şərtlə ki,] hər həddi-buluğa çatan, bir dinar və ya onun dəyərində cizyə ödəsin, müsəlmana qarşı səmimi olsun, ona [azanda] yolunu göstərsin, bir gün bir gecə saxlasın. [Müqavilənin şərtlərinə] əməl edənəcən, səmimiyyət göstərənəcən biz də sadıqlıyimizə boyun oluruq. Ancaq, əgər onlar üz döndərüb əhdi pozsalar, axırını fitnəkaradək hamını təslim etməsələr onlara aman olmayacaq; əks təqdirdə onlar həmin [adamlara] şərik hesab olunacaqlar”.

Bu yürüş zamanı ərəblər xəlifə Ömər in əmrilə Dərbənddə şimalda olan Xəzər torpaqlarını da tutmağa cəhd göstərdilər. Növbəti hücumə həmin il vəfat etmiş Surakanı Dərbənd sərhəd xəttinin rəisi vəzifəsində əvəz edən Əbdürrəhman əl-Bəlili başçılıq edirdi. Ərəb atlılarının ilk hücumu müvəffəqiyyətlə nəticələndi – xəzərlərin əl-Beydə şəhəri işğal olundu; o dövrün tarixçilərinin fikrincə bu qələbədə ərəblərin qeyri-adiliyi, hətta ölməzliyi haqqında xəzərlər arasında yayılmış əfsanənin rolu da az deyildi. Bu barədə ət-Təbəri belə yazırdı: [Əbdürrəhman türklərə yenə] hücum etdikdə, onlar bir-birilərinə şikayətlənərək dedilər: “Onlar doğrudan da ölməzdirlər”. [Bəziləri isə] “hələ baxarıq!” – deyib, meşədəki kolluqda gizləndilər. Qəflətən onlardan biri ox atıb, müsəlmanlardan birini öldürdü, yoldaşları [bunu görüb] qaçmağa üz qoydular. Onda [türklər Əbdürrəhmana] qarşı döyüşə girdilər”.

Bununla ərəblərin ölməzliyi haqqında əfsanə alt-üst edildi. Xəlifə Osmanın (644 – 656) hakimiyyətinin ilk ilində də xəzərlərə qarşı yürüşləri davam etdirən ərəblər növbəti hücumlardan birində, Bələncər yaxınlığında məğlubiyyətə uğrayırlar, Əbdürrəhman özü öldürülür, qoşun geri çəkilir. Ərəblərin Azərbaycana birinci yürüşü başa çatır.

Beləliklə, 643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər in dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədək Xəzər sahili hissələrini tuta bildilər. Lakin bu istilanın özülü hələ möhkəm deyildi. 24/644 – 45-ci illərdə, xəlifə Ömər in ölümündən sonra yaranmış siyasi vəziyyətdən istifadə edən Azərbaycan əhalisi üsyan qaldırıb, ərəblərlə bağlanmış müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etdi (ət-Təbəri başqa bir mənbəyə istinadən bu hadisənin baş verdiyi 26/646 – 47-ci illər tarixini də verir). Xilafətin yeni başçısı

Osmanın Azərbaycana göndərdiyi sərkərdə əl-Valid ibn Ukbanın rəhbərlik etdiyi ordunun hücumu ilə ərəblərin Azərbaycana ikinci yürüşü başlanır.

Əl-Validin ordusunda birinci yürüş zamanı ad çıxarmış Səlmən ibn Rəbiə və Abdallah ibn Şubayl kimi sərkərdələr vardı. Abdallahın başçılıq etdiyi dörd minlik dəstə Muğan, Bədr və Taylasana (Talışana) soxularaq, bu Xəzəryanı torpaqları yenidən işğal etdi, qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdı. Azərbaycan yenidən işğal, köhnə müqavilə isə bərpa edildi... Müqavilənin şərtlərinə görə azərbaycanlılar təzminatla yanaşı 800 min dirhəm verməyə boyun oldular.

Tarixçi əl-Bəlazuri bu yürüş haqda belə məlumat verir: “Əl-Hüseyn ibn Əmr və Əhməd ibn Müslih əl-Əzdi Azərbaycan əhalisindən olan qocaların dilindən mənə dedilər: əl-Valid ibn Ukba Azərbaycana gələrkən, əl-Əşas ibn Qeys də onunla idi. Əl-Valid ibn Ukba Azərbaycanı tərk edərkən, əl-Əşası buranın hakimi yerində qoydu. Azərbaycan üsyan etdikdə, əl-Əşas əl-Validdən kömək istədi, o da Kufə əhalisindən [təşkil olunmuş] böyük bir ordunu ona göndərdi. Əl-Əşas handan-hana keçərək – (han Azərbaycan əhalisinin dilində “mülk (xan[lıq])” deməkdir*), buranı Huzayfa və Ukba ibn Farkadla bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə [yenidən] fəth etdi. Əl-Əşas burada əta (təqaüd) və divan siyahısına salınmış ərəblərdən yerləşdirdi, onlara camaatı İslama dəvət etməyi buyurdu”.

Bu yürüş zamanı əl-Validin 12 minlik ön dəstəsinə başçılıq edən Səlmən ibn Rəbiənin əsgərləri ətraf əhalini qorxutmaq məqsədilə Albaniya ərazisinə hücum edərək, oranı talayıb çapdılar və böyük qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdılar. Yalnız bundan sonra vəzifəsini bitmiş hesab edən əl-Valid Xilafətin elçisi əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycan hakimi təyin edərək paytaxta qayıdır. Əl-Bəlazurinin məlumatında diqqəti cəlb edən iki cəhət də vardır: Əvvəla Azərbaycan, daha doğrusu, Azərbaycan əhalisinin dilində verilmiş han – sözü və bu sözün tərcüməsi, ikincisi, ərəb üsul-idarəsinin Azərbaycandakı başçısının torpaqlarımızda məskən salmış ərəblərdən missioner – İslamın təbliğatçısı kimi istifadə etməsi. “Han” sözünü yuxarıdakı qeydimizdə açmağa çalışdıq, ikinci cəhət haqqında müvafiq bölmədə danışmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Elə həmin il Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi də ərəb işğalına məruz qaldı. Xəlifə Osman Azərbaycanın ilk fəthi günlərindən Xilafət qoşunları tərkibində vuruşan və artıq bir neçə dəfə Albaniya ərazisinə hücum edən mahir sərkərdə

* Əl-Bəlazuri mətninin bu hissəsinin tərcüməçiləri (P. Juze, L. Nadiradze) ərəb dilindəki “əl-hair” sözünü “bağ” kimi açmışlar. S. Aşurbəyli Şirvan tarixinə həsr etdiyi dəyərli əsərində həmin sözü dilimizdə işlədilər, mənşəcə ərəbdilli “handan-hana” ifadəsilə bağlamışdır (o, “handan-hana” ifadəsini səhvən türk dilinə əlaqələndirir). Bu açmaların hər biri məzmunu uyşmadığı üçün, bizim fikrimizcə, “əl-hair” sözünü “əl-haiz” kimi oxumalıyıq (r və z səslərinin yalnız bir nöqtə ilə fərqlənməsindən irəli gələn bu anlaşılmazlıq əlyazmasını köçürənlərin tez-tez etdikləri səhvdir). “Sahib, malik, mülk” mənasını verən “əl-haiz” sözünün dilimizdəki “xan” (mətnə “han”) sözü ilə eyniliyi daha inandırıcı olduğu üçün biz bu sözün məhz yuxarıdakı yazılışını (əl-haiz) və mülk, xanlıq tərcüməsini qəbul edirik.

Səlman ibn Rəbiəni hələ 640-cı ildə ərəblərin Kiçik Asiyada fəth etdiyi ermənilərin yaşadığı torpaqların işğalını başa çatdıran sərkərdə Həbib ibn Məsləmənin köməyinə yolladı. Ermənistan ərazisində bizanslılarla vuruşan Həbib Səlmanla birlikdə Qalıqala şəhərini tutaraq, Bizansın Ermənistana olan hücumunun qarşısını ala bildi. Ərəb tarixçilərinin (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-Kufi) məlumatına görə Həbib bu yürüş zamanı Ermənistan ərazisindən keçərək, Gürcüstan torpaqlarına daxil olur və Tiflisi işğal edir. Tiflis əhalisi ilə bağlanan müqaviləyə görə “onların həyəti, kilsələr, monastırlar, duaları, dinləri toxunulmaz elan edilir, onların tabeliyi təsdiq olunur, hər həyəət bir dinar cizyə verməli olur. Şərtə görə cizyəni azaltmaq məqsədilə adamlar həyətləri birləşdirməməli, eyni zamanda ərəblər də cizyəni atırmaq üçün həyətləri bölməməlidirlər”... Müqavilənin sonunda deyilirdi: “İslamı qəbul edib onun ayinlərinə riayət etsəniz, bizim dini qardaşlarımız olacaqsınız, əks təqdirdə üzərinizə cizyə təyin edilir”. Beləliklə, bu dövrədən, yəni 644-cü ildən Tiflis öz civarları ilə birlikdə Xilafətin Arran vilayəti tərkibinə daxil olur və müsəlmanların uzunmüddətli tabeliyinə keçir.

Hələ Gürcüstan hüdudlarına çatmamış, Salman ibn Rəbiənin altıminlik dəstəsi Albaniyanın Sünik (Sisəcan, Sisakan) vilayəti ərazisində Həbibdən ayrılır. Azərbaycanın şimal hissəsinin tam işğalını başa çatdırmaq məqsədilə edilən yürüş başlanır. O dövrün tarixçisi yazır: “Səlman ibn Rəbiə onun əsgərlərinə düşmənçilik göstərənləri məhv edir, rastına çıxan şəhər və qalaları tuturdu; Sonra o, düşməni (burada ərəblərin düşmənləri – yerli əhali idi – N. V) qıra-qıra Arran ölkəsindəki Beyləqan şəhərinə yetişdi”. Beyləqan ərəblərə döyüxsüz təslim oldu. Yerli əhali ilə bağlanan müqaviləyə görə ərəblərin siyasi tabeliyini qəbul edən beyləqanlılar əmlaklarının və şəhər divarlarının saxlanılması müqabilində cizyə ödəməyi öhdələrinə alırlar. Səlmanın qoşunu buradan Albaniyanın paytaxtı Bərdəyə doğru istəqamət götürür, lakin mənbələrin məlumatına görə bərdəlilər şəhər qapılarını ərəblərin üzünə bağlayırlar. Səlman şəhərin bir neçə kilometrliyində axan Tərtər çayının sahilində düşərgə salıb, müqavimət göstərən bərdəliləri zəiflətmək məqsədilə “şəhər ətrafında biçini artıq başa çatdırmış kəndlərə qarətçi yürüşlər təşkil edir”. Müqavimətin faydasız olduğunu başa düşən bərdəlilər də ərəblərlə sülh müqaviləsi bağlamalı olurlar. Mənbədə deyilir: “[Bərdəlilər] şəhər darvazasını [Səlmanın] üzünə açırlar; o, şəhərə daxil olub, bir qədər orada qalır”. Çox keçmədən Bərdəni tərk edən ərəb süvari dəstəsi Albaniyanın Arsak, Uti, Sakasena və başqa vilayət və əyalətlərini tutmaqla Kürün sağ sahili torpaqlarının işğalını başa çatdırır; qədim şəhər olan Şəmkiri də ələ keçirdikdən sonra Kürün sol sahilinə adlayan ərəblər, oradakı şəhər və kəndləri də tutur, Qəbələnin, Şəkinin, Kambisenanın, Şirvanın, Şabranın, Maskatın, Lazkın, Təbərsəranın, yenidən əl-Babın (Dərbəndin) və başqa yerlərin hakimləri ilə müqavilə bağlayırlar.

Bağlanan sülhə baxmayaraq, ərəblər getdikdən sonra çox keçmədən, şirvanlılar və dərbəndlilər öz qoşunları ilə Dərbəndə gəlmiş Xəzər xaqanın təhriki ilə Xilafətlə bağlılıqları müqavilələrdən imtina edirlər. Hicri 32 (652-53)-ci

İldə Səlman dörd minlik qoşunu ilə yenidən Dərbəndə daxil olur və xəzərlərin müdaxiləsini dəf etmək üçün onların Bələncər şəhərinə doğru irəliləyir. Baş vermiş qanlı döyüşlərdə müsəlmanlar basılır. Səlman özü isə öldürülür. Azərbaycanın çox hissəsi yenidən itaətdən çıxır.

İki il sonra xəlifə öz sərkərdəsi Həbib ibn Məsləməni Qafqaza göndərdi. Sirac Tayrda (Ermənistanın Şirak vilayətində) düşərgə salmış Həbib ərəblərin Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərin hakimlərinə və camaatına xəbər yollayıb, onlardan itaət tələb edir. Az sonra xəlifə Osmanın Azərbaycan, Arran və Ermənistanı hakim təyin etdiyi Huzayfa ibn əl-Yəmən burada Həbibə əvəz etdi. İşğal olunmuş şimal torpaqlarını daha yaxşı idarə etmək üçün yeni hakim canişinliyin iqamətgahını əvvəllər yerləşdiyi Dəbildən Bərdəyə köçürdü. Xəlifə Osman öldürüldəndən sonra (656) xilafət taxt-tacına sahib olmuş Əli ibn Əbu Talib dövründə Xilafətin Qafqaz vilayətlərində Muğirə ibn Şubə, əl-Əşas ibn Qeys kimi sərkərdələri hakimiyyətə etdilər. Tarixçi əl-Bəlazuri yazırdı: “Əli ibn Əbu Talib əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Əl-Əşas bura yetişdikdə gördü ki, yerli əhəlinin çoxu İslamı qəbul etmiş və Quran oxuyur. O, Ərdəbildə əta və divan siyahısına salınmış ərəblərdən yerləşdirdi, buranı Azərbaycanın baş şəhəri etdi, sonralar genişləndirilən məsciddən savayı başqa bir məscid də tikdirdi. Əl-Hüseyn ibn Amir əl-Baqidinin sözlərinə əsasən deyib: Ərəblər Azərbaycanda məskən saldıqda onların Kufədən, Bəsrədən və Şamdan olan qohumları da buraya axışdılar. Hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi qeyri-ərəblərdən torpaq satın aldı. Kəndlər həmin ərəblərin himayəsinə keçdi, elə ki, ərəblər onları müdafiə etməli idilər, kəndlilər isə ərəblərin yardımına çevrildilər...”

651-ci ildə Sasani şahənşahı III Yəzdigərdin öldürülməsi ilə bir vaxtlar öz qüdrətilə ad çıxarmış Sasani imperiyası tarix səhnəsindən silindi. Başsız qalmış İran qoşunlarının qalıqları hərə bir tərəfə səpələndilər. Onların böyük bir hissəsi Albaniya ərazisində möhkəmlənməyə cəhd göstərdi. Bu hadisə ardı-arası kəsilməyən hücumlar nəticəsində ölkədə yaranmış ağır vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Ərəb işğalının ilk günlərindən ərəblərlə danışıqlar apararı və öz xoşu ilə onların tabeliyinə keçən alban işxanı Varaz Qriqordan fərqli olaraq, ondan sonra hakimiyyət başına gəlmiş oğlu Cavanşir nə indiki, nə də əvvəlki ağalarına boyun əymək istəmirdi. 651-52-ci illərdə o, qonşu İveriya (Gürcüstan ərazisində) hökmdarı Atrnersehlə sazişə girib, iranlıları ölkədən qova bildi.

Beləliklə, Azərbaycanın şimal və cənub torpaqları bütünlüklə işğal edilib Xilafət tərkibinə qatıldı. Yerli əhali ilə aralarındakı münasibəti müəyyən nizama salmaq üçün, başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da yeni müqavilələr bağlandı. Tərəflər arasında sülh münasibətlərini bərpa edən bu müqavilələrə əsasən yerli əhali ya İslamı qəbul etməli, ya da can vergisi – cizyə verməli idi. Fətuhatın ilk illərində ərəblərin işğal etdikləri ölkələrdən siyasi itaətlə yanaşı tələb etdikləri də bu və digər vergilər idi.

Xilafətin hegemonluğunu təsdiq etmək və ona vergi verməklə öz siyasi mövqeyini hələlik qoruyub saxlaya bilmiş Cavanşir Xilafətin rəqibi Bizansla əlaqəni üzməyə çalışırdı. 654-cü ildə imperator II Konstantla bir neçə mühüm görüşlərində Cavanşir Bizansın Albaniyaya hücumlarını qabaqlamaq üçün albanları öz təbəəliyinə qəbul etməyi imperatordan xahiş edir. Lakin obyektiv şərait – xüsusilə qonşu torpaqların ərəblər tərəfindən tam işğalı, Cavanşirin siyasi meydanında Bizansdan daha qüdrətli olan Xilafətlə münasibətlərə yeni gözlə baxmağa məcbur edir.

622-ci ildə Bələncər yanında ərəbləri məğlubiyyətə uğradan xəzərlər Albaniyaya hücumu keçirlər. Lakin Dərbənd yaxınlığında Cavanşir onları geri oturdur. İki il sonra xəzərlər yenidən hücumu keçib Araz çayınadək ölkəni qarət etdilər. Cavanşir xəzərlərlə sülh bağlamağa, onların da vassallığını qəbul etməyə məcbur olur; münasibəti daha da möhkəmlətmək üçün o, Xəzər xaqanının qızı ilə evlənir.

661-ci ildə xəlifə Əli ibn Əbu Talibin öldürülməsindən sonra, Xilafətdə baş verən siyasi çevriliş – Əməvilər sülaləsinin hakimiyyət başına gəlməsi Cavanşiri öz siyasi xəttini dəyişməyə vadar edir. Ərəblərdən özünü zorla qoruyan Bizansdan əli üzöldüyü üçün o, Azərbaycana ola biləcək yeni yürüşlərin qarşısını almaq məqsədilə ilk Əməvi xəlifəsi Müaviyə ilə danışığa girir. Cavanşir bunun üçün iki dəfə - 667 və 670-ci illərdə Xilafətin Əməvilər dövrü paytaxtı Dəməşqə gedir və nəticədə, Albaniyanı Xilafətə tabe dövlət elan edir. Lakin yürütdüyü çevik siyasəti ilə o, Albaniyanın siyasi müstəqilliyini hələ də qoruyub saxlaya bilirdi. Cavanşirin xahişi ilə Albaniyadan Xilafət xəzinəsinə axan vergilərin miqdarı da əvvəlkinin üçdə biri qədər azaldılmışdı. Buna əlbəttə, o dövrdə Xilafətdə və onun hüdudlarından kənarında baş verən hadisələr, o cümlədən Əməvilər hakimiyyət başına gələncən Əli ibn Əbu Talib ilə Şam hakimi Müaviyə arasında baş verən siyasi çəkişmələr, sonralar isə hakimiyyəti ələ alan Müaviyənin apardığı Ərəb – Bizans müharibələri də təsir edirdi.

Beləliklə, ərəb fəthatından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi – Adurbadaqan tamamilə müstəqilliyini itirərək bilavasitə Xilafət canişinlərinin hakimiyyətinə tabe olmuş, şimal hissəsi Albaniya isə Xilafətin vassalı kimi Mihranilərdən olan işxan sülaləsini saxlaya bilmişdi.

ƏMƏVİLƏR XİLAFƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

Albaniyanın siyasi müstəqilliyini nə yolla olursa-olsun qoruyub saxlamağa çalışsan və buna görə də o dövrün üç böyük dövlətinin – Xilafətin, Bizansın və Xəzər xaqanlığının arasında qalan Cavanşirin çevik siyasəti bizanspərəst yerli knyazların xoşuna gəlmirdi. 680-cı ildə Cavanşir həmin knyazların təşkil etdiyi qəsd nəticəsində öldürülür. Elə həmin il Müaviyəni Əməvilər sarayında əvəz etmiş yeni xəlifə I Yəzid (680 – 683) Cavanşirin qardaşı Varaz Perozun oğlu I Varaz

Tiridatı (680-699) “şərq vilayətinin canişini, Alban məmləkətinin və Uti nahiyəsinin hökmdarı” elan edir.

Cavanşirin öldürülməsi onun qohumu Xəzər xaqanı Alp İlitvərin Albaniyaya hücum etməsi üçün bəhanə oldu. Xaqanın başçılıq etdiyi Xəzər ordusu Uti nahiyəsinə yetişənəcən kəndləri, şəhərləri boşaltdı, çoxlu əsir və qənimət əldə etdi. 681-ci ildə I Varaz Tiridatın xaqanla danışığa göndərdiyi alban katolikosu Yeliazar xəzərlərlə sülh bağlaya bildi.

Xəlifə Müaviyənin ölümündən sonra (680) mərkəzdə başlanan hərəc-mərclik Xilafətin şimal hüduqlarını müdafiə edən ərəb qoşunlarının mövqeyini zəiflətdi. Xəzər təhlükəsini aradan qaldırmaq məqsədilə 681-ci ildə alban knyazları ilə katolikos Yeliazarın keçirdiyi birgə müşavirədə Metskoqman yepiskopu İsrailin danışıq aparmaq üçün xəzərlərin ölkəsinə göndərmək qərarına alınır. İsrailin fəaliyyəti nəticəsində xəzərlərin bir hissəsi, o cümlədən Alp İlitvər özü xristianlığı qəbul edir.

Lakin çətinliklə əldə edilmiş sülh 685-ci ildə xəzərlərin Cənubi Qafqaz ərazisinə yeni basqını ilə pozuldu. Xəzərlər ölkənin çox hissəsini viran qoyub, bir çox yerli knyazları öldürdülər.

Bu ağır illərdə Xilafətdə hakimiyyət Əməvilər sülaləsinin Mərvanilər qoluna mənsub, yalnız bircə il xəlifəlik etmiş I Mərvanın əlinə keçir. Ondən sonra hakimiyyət başına gəlmiş və ərəb dövlətinin qüdrətinin artması üçün keçirdiyi islahatlarla ad çıxarmış oğlu Əbdülməlik ibn Mərvan (685-705) Bizans imperatoru II Yustinianla müqavilə bağlayır. Müqaviləyə görə Xilafətin Qafqazdakı vilayətlərindən gələn gəlir bundən sonra iki imperiyanın arasında bərabər bölünməli idi. Beləliklə, Cənubi Qafqaz bu iki qüdrətli rəqib dövlətin nüfuz dairəsinə düşür. 688-690-cı illərdə Albaniya və qonşu dövlətlər dəfələrlə ərəblərin və bizanslıların hücumuna məruz qalırlar. Nəticədə Albaniya üçqat zülmün - ərəblərin, bizanslıların və xəzərlərin asılılığına düşür və hər üç ölkəyə vergi verməli olur.

699-cu ildə alban işxanı I Varaz Tiridat Bizansa düşən vergi payından azad olmaq üçün oqlanları ilə birgə Konstantinopola xahişə gedir və 704-cü ildək orada saxlanılır. Onun ölkədə olmamasından istifadə edən alban katolikosu Nerses işxanın arvadı Sparama ilə dilbir olub Albaniyada xristianlığın xalkedonçuluq təriqətini yaymaq istəyirlər. Buna görə təriqətin Albaniyadakı əleyhdarları erməni katolikosu İlyadan Bərdəyə gəlib işə əncam çəkməyi xahiş edirlər. İlyə xəlifə Əbdülməlikə yazdığı məktubunda alban katolikosunun hərəkətini Bizansa satılmaq kimi qiymətləndirdi. Bizansın Cənubi Qafqazdakı nüfuzunu sarsıdan hər bir addımı razılıqla qarşılayan xəlifə öz cavab məktubunda İlyaya Nersesi və onun tərəfdarlarını cəzalandırmaq əmrini verir. Nəticədə, ərəblərin siyasi-hərbi qüdrətinə arxalanan erməni katolikosu İlyə Xilafətin köməkliyi ilə, Albaniyanın və ümumiyyətlə Azərbaycanın sonrakı taleyində həyati əhəmiyyətə malik mühüm bir addım atır – alban kilsəsinin erməni katolikosuna tabe olunmasına nail olur.

704-cü ildə alban işxanı I Varaz Tiridatın beşillik əsarətdən yaxa qurtarıb Albaniyaya qayıtması da getdikcə daha asılı vəziyyətə düşən ölkəni dağılmaqdan xilas edə bilmədi.

Ərəb-Bizans müharibələrinin yenidən qızışması ilə əlaqədar Xilafətin Qafqazda yürütdüyü zor siyasətinin güclənməsi nəticəsində ölkədəki vəziyyət daha da ağırlaşır. Şübhəli və etibarsız adamlar kimi xəlifənin xüsusi siyahısına düşmüş bir neçə alban knyazı həbs olunub Dəməşqə göndərilir. Tarixi Azərbaycanın şimal hissəsi olan Azərbaycanın da idarəsi cənub torpaqlarının kimi xəlifənin cənubunun əlinə keçir. Onun məsləhətçisinə çevrilmiş işxan və katolikos müstəqil qərar qəbul etmək hüququndan məhrum edirlər. Bu dövrdən, yəni 705-ci ildən Albaniya özünün siyasi müstəqilliyini də itirərək, Arran vilayəti adı altında ərəblərin tam tabeliyinə keçir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Yunan – Roma mənbələrinin dili ilə tarixə Albaniya adı ilə daxil olan Şimali Azərbaycan ərəb mənbələrində Ran (ər-Ran) və Arran adlandırılır (ərəb müəlliflərinin bir çox yer adlarına “əl” müəyyənlik artiklini artırmalarını nəzərə alsaq, - məs: əş-Şabran, əd-Dərbənd, əl-Xəzər və s. ər-Ran şəklində yazılan sözün əslində Ran olduğunu qəbul etməliyik). Aran adlı ölkə hələ “Kəbəyi Zərdüşti” adlanan III əsr İrən abidəsi üzərində Sasani hökmdarı I Şapurun (242-272) işğal etdiyi yerlərin siyahısında qeyd olunmuşdur. V – VI əsr erməni və siryani mənbələrində bu yer Aran, gürcü mənbələrində Rani, erkən orta çağ erməni mənbələrinin çoxunda isə Aqvan (Aquank, Aluank) formasındadır. Yerli əhalinin, güman ki, Aran adlandırdığı bu ölkənin adının mənə və deyilişi A. Bakıxanovdan tutmuş bu günədək bir çox alimləri (N. Marr, Y. Yusifov, S. Aşurbəyli və b.) düşündürüb. Məsələnin son tədqiqatçılarından olan S. Aşurbəyli dilimizdə bu gün də “düzənlik yer” mənasında işlənən “Aran” sözünün qədim türk dilindəki “tölə; daldanacaq; düzənlik...” sözləri ilə bağlılığını daha düzgün sayır. Bu sözün türk mənşəliliyini inkar etmədən, Moisey Kalankatlıda torpaqlarının ilk varisi kimi adı çəkilən “Yafətin törəmələrindən Sisak nəslinə mənsub Aran” haqqında verilmiş rəvayəti xatırlamaq istərdik. Alban tarixçisinin məlumatına görə, Utı, Girdman, Savdey və Qarqarın tayfaları Aranın övladlarından olanlardır. Beləliklə, “Aran” sözünün ilk əvvəl şəxs adı kimi çıxış etdiyini, sonralar isə onun törəmələrinin yaşadığı bütün yerlərə şamil edildiyini fərz etmək olar.

Fütuhatın ilk illərindən ərəblərin Azərbaycan adlandırdıqları Adurbadaqan, Ermənistan, Şərqi Gürcüstan (Kartli) və əl-Cəzirə əraziləri ilə birlikdə Xilafətin baş vilayətindən birinin tərkib hissəsi olan Albaniya məhz bu dövrdən başlayaraq, xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın keçirdiyi yeni inzibati islahata əsasən, siyasi müstəqilliyini əldən vermiş başqa Cənubi Qafqaz torpaqları – Ermənistan, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan torpaqlarının bir hissəsi ilə birləşdirilərək qondarma “Ərminiyə” inzibati bölgüsünə aid edilir; Bizans imperatoru I Yustinianın (527 – 565) 536-cı ildə imperiyanın tərkibində olan erməni torpaqlarında keçirdiyi inzibati islahatdan miras qalmış “Ərminiyə” (o cümlədən bu inzibati bölgünün daha kiçik

vahidləri I – IV Ərminiyyə vilayətləri) adı Yustinian dövründə olduğu kimi yalnız bilavasitə ermənilərin deyil, qonşu xalqların – albanların, gürcülərin, ləzgilərin, türklərin, tatarların və b. yaşadıqları əraziləri də əhatə edirdi.

İşğal etdikləri ölkələrdə, əsasən, əvvəlki inzibati idarə sistemini saxlayan ərəblərin Qafqazda tutduqları torpaqların hamısını Ərminiyyə adı ilə birləşdirmələri oxucularımızı çaşdırmaqla yanaşı, bəzi naşı bədxahlarımıza da dil verir. Bunun isə obyektiv səbəbləri var. Əvvəla, ərəblər hələ Azərbaycan torpağına qədəm qoymamış, artıq 639-40-cı illərdə, Mesopotamiya yürüşü zamanı, Bizansın tərkibində olan erməni torpaqlarını ələ keçirmiş, ərəb işğal zonasını idarə edən ərəb canişininin qərargahını ermənilərin baş şəhəri Dəbildə - Dvində yerləşdirmişdilər. Təbii ki, özlərindən əvvəlki Bizans inzibati üsul-idarəsini saxlayan ərəblər bu yerlərin əvvəlki Ərminiyyə adını da saxlamışdılar. Bir neçə il sonra Dəbil tərəfdən Albaniya və Gürcüstan ərazilərinə daxil olan ərəblər Qafqazda tutduqları başqa torpaqları, o cümlədən azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.nin yaşadıqları yerləri də əvvəlki işğal zonasına qatmış, bu yerlərin hamısını, idarə etmək asan olsun deyə, əllərində olan Ərminiyyə vilayətinin adı ilə adlandırmış, Cənubi Qafqazdakı bütün ərəb işğal zonasının idarəsini isə Dəbildə oturan canişinə həvalə etmişdilər. “Ərminiyyə” inzibati adının meydana çıxmasının daha bir səbəbi də ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı ideoloji mübarizə aparən erməni din xadimlərinə iltifat göstərən xəlifənin qərəzli siyasəti nəticəsində alban kilsəsinin, yuxarıda gördüyümüz kimi, erməni kilsəsinə tabe edilməsi və bununla əlaqədar bütün Arran və Ermənistan xristianlarına real rəhbərliyin erməni katolikosunun əlində cəmlənməsi, Albaniyanın özünün isə bir dövlət kimi süqutu oldu.

Beləliklə, yeni inzibati-bölgü sistemində görə Cənubi Qafqazda ərəb işğal dairəsinə daxil edilmiş bütün torpaqları özündə birləşdirən “Ərminiyyə” ərazisi vaxtilə Yustinianın Qərbi Ermənistanda həyata keçirdiyi inzibati islahata uyğun olaraq, o vaxt olduğu kimi, ənənəvi şəkildə, I – IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölündü.

Orta əsr ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih və b.) bu böhlü barədə verdikləri bir qədər qarışıq da olsa, biri digərini tamamlayan məlumatlarına görə I Ərminiyyə adlanan ərazi öz tərkibində ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını (Sünik – Sisəcanla birlikdə) birləşdirirdi. Ərəb Arran vilayətinin tərkibinə Albaniyanın özündən başqa 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun civarları da daxil idi.

II Ərminiyyə adlanan hissəyə ərəb mənəbləri Curzanı (Gürcüstanın bir hissəsini), Tiflis yaxınlığında Kür çayı sahilində yerləşən Suğdəbil şəhərini, Dərbəndin yaxınlığındakı Bab Feyruz Qubad şəhərini, eləcə də Lakz adlanan vilayəti idarə edirlər. Onu da qeyd edək ki, adları çəkilən yerlərin hamısı fütuhətdən sonra ərəblərin Arran adlandırdıqları vilayətin tərkibində idi. Beləliklə, I və II Ərminiyyə bölgüləri şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək,

qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından şərqdə Xəzər dənizinədək olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi.

III və IV Ərminiyyə inzibati bölgüləri isə ərəblərin işğal etdikləri Ermənistan torpaqlarını əhatə edirdi. Belə ki, mənbələr III Ərminiyyənin tərkibində Basfuracan – Baspurakan, Dəbil (Dvin), Sirac Tayr (Şirak), Bağravand və Nəşavənin, IV Ərminiyyənin tərkibində idə Şimşat, Xilat, Qaliquala, Ərçiş və Bacuneysin adlarını çəkirlər.

Əlbəttə, oxucuları III Ərminiyyənin tərkibində xatırlanan Nəşavə adı maraqlandırmaya bilməz. Axı ərəblərin bəzən Nəşavə adlandırdıqları Naxçıvan III Ərminiyyənin tərkibinə necə düşüb? Daha doğrusu, bu inzibati bölgüyə aid edilən Nəşavə coğrafi baxımdan hansı mövqedə yerləşir?

Suala cavab vermək üçün ilk növbədə ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin Ermənistanı etdiyi iki yürüşün (644-45-ci illərdə və 652-ci ildən sonra) marşrutunu xatırlamalıyıq. Birinci yürüş zamanı Qaliqualanı (indiki Ərzrum) işğal etmiş Həbib onun köməyinə göndərilmiş Səلمان ibn Rəbiənin dəstəsi ilə bizanslıların hücumunu saxlaya bilmişdi. Qaliqualadan sonra Həbib Araz çayının ən yuxarı axarı boyunca yerləşmiş Mərbələ (Mərdəli) adlı yerdə Xilat batriki ilə görüşür və hələ 640-cı ildə Ermənistanı işğal etmiş ərəb sərkərdəsi İyad ibn Gənmin həmin batrikə verdiyi fərmanı təsdiq edir. Sonra o, Xilatdan şimal-şərq istiqamətinə dönərək Dəbilin yaxınlığındakı Ərdəşət kəndinə çatır. Xilatda olarkən Maks (Moks) vilayətinin hakimi Həbibin yanına gələrək, öz vilayətinə və o zaman onun tabeçiliyində və bilavasitə Moksla həmsərhəd olan Basfuracana (Baspurakana) sahibliyini təsdiq etdirir. Ərdəşəti tutduqdan sonra Dəbili mühasirə və sonra fəth edən Həbib həmin şəhərin əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağlayır. Müqavilənin şərtinə görə yerli əhali mal, mülk, kilsə, məbəd, şəhər divarlarının qorunması müqabilində ərəblərin siyasi hakimiyyətini tanımalı, can və torpaq vergiləri verməli idi. Mənbələrin verdiyi xəbərə görə, ərəb hücumu zamanı şəhərdə olan bizanslılar Nəşavəyə tərəf geri çəkilsələr də, az sonra Həbibin ordusu bu şəhəri tuta bilmiş, naxçıvanlılarla Həbib arasında sülh müqaviləsi də bağlanmışdı. Ərəb ordusunun bu yürüş zamanı keçdiyi marşrut, eləcə də tutduğu yerlərin – Sirac Tayr, Bağravand, Nəşavə və b.-nin coğrafi mövqeləri göstərir ki, hadisələrdə adları çəkilən Nəşavəni bu yerlərdən xeyli şərqdə yerləşmiş Naxçıvanla eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Ərəb inzibati bölgüsü haqqında məlumat verən ən səlahiyyətli müəlliflərdən biri – İbn Xordadbeh III Ərminiyyənin tərkibinə daxil edilmiş Nəşavə, Sirac, Bağravand, Xilat və Bacunaysın ərəb işğalından əvvəl inzibati baxımdan Bizans imperiyasına daxil olduğunu göstərir. Halbuki, erməni tədqiqatçılarının erməni şəhəri hesab etdikləri Azərbaycan Naxçıvanı, İrənla Bizans arasında bağlanmış 591-ci və 629-cu illər müqavilələrinə görə Sasani imperiyası tərkibində idi. Bizansın tabeliyində olan, Həbibin birinci yürüşü zamanı işğala məruz qalan və III Ərəb Ərminiyyəsinə daxil edilən erməni şəhəri Nəşavə isə Araz çayının aşağı

axarında, Dəbil şəhərinin özünün də daxil olduğu Ayrarat vilayətində yerləşmişdi (o dövrdə Ermənistanın paytaxtı olan Dəbil – Dvin Ayrarat vilayətinin də mərkəzi idi; iki Naxçıvan haqda bax: Z. Bünyadov, Atabəylər...)

Ərəb inzibati bölgüsünün IV Ərminiyyə adlanan vilayətinə isə bilavasitə tarixi Ermənistana aid yerlər – Şimşat, Xilat, Qaliquala, Arçış və Bacunays daxil edilmişdi.

Azərbaycanın cənub hissəsi olan Adurbadaqan – Azərbaycan isə bu dövrdə əl-Cəzirə (hərfən: ada; Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşirdi) ilə birlikdə vahid canişinlikdə birləşdirilmişdi.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Cənubi Qafqaz ərazisini işğal edən ərəblər, burada, onlardan əvvəl mövcud olmuş iki inzibati adla – Bizans imperatoru Yustinianın inzibati islahatından sonra meydana çıxmış Ərminiyyə və Sasani şahənşahı II Xosrovun inzibati islahatından miras qalmış Adurbadaqan – Azərbaycan adları ilə rastlaşdılar. Əgər onların yeni təşkil etdikləri Ərəb Ərminiyyəsi coğrafi və ərazi baxımından Bizans Ərminiyyəsi ilə üst-üstə düşmürdüsə, Azərbaycanın adı Sasani dövründə olduğu kimi, (bəzi qonşu torpaqlar istisna olunmaqla) həm şimal, həm də cənub torpaqlarımızı özündə birləşdirirdi. Hətta bir çox mötəbər orta əsr müəllifləri (əl-Kufi, ət-Təbəri və b.) Arran – Albaniya ərazisini də çox vaxt Azərbaycan adlandırırdılar. X əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Havqəl isə Xəzər dənizinin təsvirini verdiyi xəritəsində Dərbənddən Gilanadək sahil boyu ərazini əyani olaraq Azərbaycan kimi qeyd etmişdi.

Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikləri zaman Azərbaycan vilayəti adlanan cənub hissəsinin paytaxtı Ərdəbil idi, sonralar ərəblər Marağanı paytaxt etdilər, daha sonra isə - X əsrdə paytaxt yenidən Ərdəbil oldu. Albaniyanın – Arranın paytaxtı isə bütün canişinliyin iqamətgahı olan Bərdə şəhəri idi.

Fütuhatın ilk çağlarında, xəlifə, işğal olunmuş əraziyə, adətən, həmin yeri fəth etmiş ordunun başçısını təyin edirdi. İşğalın davam etdiyi bu illərdə həmin başçılar bəzən obyektiv səbəblər üzündən işğal etdikləri yerin idarəsini, əlbəttə, xəlifənin razılığı ilə, silahdaşlarından birinə həvalə edir, özləri isə mərkəzin işğal siyasətini davam etdirirdilər. Məsələn, Azərbaycanın fəth edilməsinin ilk iştirakçılarından olan sərkərdə Bukayr, yuxarıda gördüyümüz kimi, şimal istiqamətində yürüşü davam etdirmək əmrini alan kimi öz yerini sərkərdə Utba ibn Farkada vermişdi.

Xilafətin siyasi tabeliyini qəbul etmiş işğal zonalarında başlıca məqsədin vergi toplamaq olduğu bu ilk dövrdə, həm mülki, həm hərbi hakimiyyət çox vaxt o yeri fəth etmiş hərbi başçıya həvalə edildiyi üçün “amil” (vergiyə nəzarət edən) və “əmir” (hərbi başçı) titulları “vali” (canişin) titulunu əvəz edirdi. Ona görə bağlanmış müqavilələrdə də biz əmir və ya valinin əvəzinə “amil” titulunun işlədildiyini görürük (məsələn, Azərbaycanla bağlanmış müqavilədə Utba ibn Farkad “amil” adlanırdı). İşğalın geniş şəkildə aldığı sonrakı ayrı yerlərdə artıq əmir,

amil və qazı (hakim) vəzifələri ayrı-ayrı şəxslər arasında bölüşdürüldü. Vilayətin idarəsi əmir və ya valinin başçılıq etdiyi və vilayətin baş şəhərində yerləşən divan[xana] vasitəsilə həyata keçirməyə başlandı: amil – vergi işlərini idarə edən mülki hakim, qazı isə məhkəmə işlərinə baxan dini hakim idi.

İşğal gedə-gedə təyin olunan ilk canişinlər əvvəlki yerli hakimlərlə müqavilə bağlayır, onlardan siyasi asılılıq və cizyə tələb edir, əvəzinə isə onların əvvəlki imtiyazlarını saxlamağa boyun olur, hətta onları (əlbəttə, onlara müqavimətsiz tabe olmuşları) öz köhnə yerlərində də saxlayırdılar. İşğal olunmuş Azərbaycanda da vəziyyət belə idi. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə Ərdəbildə iqamətgahı olan Sasanı mərzbanı ərəb üsul-idarəsinə tabe olduqdan sonra öz əvvəlki iqamətgahını və imtiyazlarını saxlayır, yığdığı vergiləri isə xilafətin xəzinəsinə göndərirdi. Alban işxanı Cavanşir də öz əvvəlki imtiyazlarını yalnız ərəblərin siyasi hökmranlığını qəbul etmək və vergi boyun olmaqla qoruya bilmişdi. Məhz bu dövrdə işğal zonalarının idarəsində yerli hakimlərlə yanaşı dini başçılar da iştirak edirdilər. Azərbaycanın cənubunda – Adurbadaqanda moped, Albaniyada isə katolikos. Yerli üsul-idarəyə verilən bu sərbəstlik xilafətin mərkəzi hakimiyyətinin zəiflədiyi dövrlərdə ərəblərlə bağlanan müqavilələrin şərtlərinin pozulmasına, vergi ödəməkdən imtina edilməsinə gətirib çıxarırdı. Belə bir hadisə Azərbaycanda da baş verdi. Fütuhatdan düz bir il sonra, Azərbaycanda baş verən çıxışlar müqavilənin pozulmasına, bu isə torpaqlarımızın yeni işğalına gətirib çıxardı. Adətən yeni müqavilənin şərtləri daha ağır olurdu, lakin azərbaycanlılar əvvəlki müqaviləni saxlaya bilmişdilər.

İşğal etdikləri ərazidə əsasən iri şəhərləri və mühüm qovşaqları tutan ərəblər onlarda rəhbərlik dəstələri yerləşdirir, qalanları isə yürüşü davam etdirirdilər. Azərbaycanda belə əsgəri hissələr işğalın ilk illərində daha çox idi; fütuhat tam başa çatdıqdan, Azərbaycanın həm cənub, həm şimal hissələri bütövlükdə ərəb işğalı dairəsinə daxil olduqdan sonra, belə əsgəri hissələr iri şəhərlərlə yanaşı yanaşı, əsas etibarilə sərhəd zonalarında, xüsusilə Xilafətin təhlükəsi şimal həddlərində yerləşdirildi. Belə ki, Dərbəndi tutan ərəblər ilk növbədə onun mühüm siyasi mövqeyinə diqqət yetirdilər və burada xəzərlərdən qorunmaq üçün güclü qarnizon yerləşdirdilər. Elə bu dövrdə Kasak (Qazax) kimi sonralar möhləmləndirilmiş şəhərlərə çevrilən hərbi düşərgələr, dağ keçidlərində isə “bab” (darvaza) adlanan xüsusi məntəqələr yaradıldı. Ərəblərin möhkəmləndirdiyi bu düşərgə və məntəqələrin əksəriyyəti hələ Sasanilər dövründən qalma idi. Ərəb müəlliflərinin yazdığına görə, Sasanilər bu möhkəmləndirilmiş dağ keçidlərinin – bəblərin yanında müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş xüsusi gözətçi dəstələri yerləşdirirdilər. X əsrin ən görkəmli ərəb tarixçi, coğrafiyaşünas və səyyahı əl-Məsudi bu haqda yazırdı: “Qabh (Qafqaz – N. V) böyük sahəni tutan əzəmətli dağdır; bir çox məmləkəti və xalqı əhatə edir. Bu dağda yetmiş iki millət yaşayır, hərənin öz hökmdarı və biri digərinə oxşamayan dili var. Dağın keçid və düzləri çoxdur. Əl-Bab və əl-Əvbab (Dərbənd – N. V) şəhəri və Kəsrə (Xosrov – N. V)

Ənuşirəvanın dağ ilə Xəzər dənizi arasında çəkdiyi sədd keçidlərdən birindədir. Dənizin içərilərinə 1 milə ($\approx 2\text{km}$) qədər girmiş bu divarların [özü] suyun dibindədir. Onlar Qabh dağı, onun zirə, keçid və düzləri ilə 40 fərsəx (1 fərsəx $\approx 6\text{ km}$ – N. V) boyunca uzanaraq, nəhayət Təbərsəran adlı qalada qurtarır. [Ənuşirəvan] yoldan asılı hər üç mildən az, ya bir az çox məsafədə dəmir darvaza qoydurmuş, içəri tərəfdə darvazanı və ona bitişən divarları qorumaq üçün adamlar yerləşdirmişdi. Bütün bu [tədbirlər] dağın yaxınlığında yaşayan xalqların, xüsusilə xəzərlərin, alanların, müxtəlif türklərin, sərihlilərin və başqa kafirlərin basqınından qorumaq üçün görülmüşdü...”

Tədqiqatçılar Qafqaz dağlarında belə istehkamların qurulmasını hətta Sasanilərdən də əvvəl hakimiyyət başında olmuş Əhəmənilər sülaləsinin dövrünə aparıb çıxarırlar. Ancaq görünür, əvvəllər xeyli sadə olan bu istehkamlar şimaldan olan axının qarşısını saxlaya bilmədiyi üçün, VI əsrdə, Xosrov Ənuşirəvanın dövründə, izləri bu günümüzdəki gəlib çıxan məşhur Qafqaz səddi çəkilmiş, mənbələrdə adları çəkilən bablar – darvazalar (bəndlər) qoyulmuşdu. Dərbəndin fəthi zamanı ərəblərə təslim olmuş Dərbənd mərzbanı Şəhriyar məhz keçidi qorumaq məqsədilə Sasanilər tərəfindən oraya təyin edilmişdi. Sasanilərdən sonra ərəblərin də eyni məqsəd üçün istifadə etdikləri bu gözətçi məntəqələri – bablar bir qədər də möhkəmləndirilmiş, onlarda ərəb hərbi hissələri yerləşdirilmişdi.

Mənbələrin məlumatına görə səddin ümumi uzunluğu qırx fərsəx (təqribən 240 km) idi, hər üç mildən (yəni 6 km-dən) bir darvaza qoyulmuş azı qırx keçid – istehkam tikilmişdi. IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh onlardan on üçünün adını qeyd edir; XIII əsr coğrafiyaşünas – səyyahı Yaqut əl-Həməvi isə özündən əvvəl yazmış müəlliflərə istinad edərək, yalnız əl-Durzukiya adlanan yer üçün (dzurdzuklar – çeçen – inquş tayfalarındandır) hər birində daş qalası olan on iki belə istehkam haqqında məlumat verir. Bunlardan bir neçəsinin adlarını çəkək: Bab Sul – hələ ərəblərdən əvvəl məşhur olan “Çora darvazası”dır. Bu keçid – istehkam Dərbənd yaxınlığında yerləşmiş alban şəhəri Sulun (Çor, Çoqa, Çola) adı ilə bağlıdır; Bab əl-Lan – Alan darvazası, məşhur Dəryal keçidi (Terek çayı vadisində), irandilli alan tayfalarının (birbaşa nəsiləri osetinlərdir) adı ilə bağlıdır; Bab əş-Şabran – Şabran qalası; Bab Sahib əs-Sərir-Sərir hökmdarının qalası. Dərbənddən şimala, indi avarların yaşadığı ölkə Sərir (bəzən Sahib əs-Sərir) adlanırdı; Bab Filanşah – təqribən Samur çayından cənubda, Maskat vilayətindən qərbdə yerləşən Filan adlı vilayətin qoşunlarının qoruduğu istehkam; Bab Tabasaran-Şah – Samurdan yuxarı ərəzidə yaşayan alban tayfalarından tabasparların qoruduğu keçid; Bab Liran (Layran) şah – vaxtilə indiki Lahıc düzündə yerləşən, sonralar Şirvanla birləşmiş Layzan (Lahıcan) adlı vilayətdə yerləşən keçid; Bab Liban şah – Çoqa ilə Şəki arasında Samurdan Alazan vadisinədək olan ərəzidə yaşayan alban tayfalarından İbinalıların (İpinlər, lupenlər) qoruduğu keçid; Bab Ənuşirəvan – görünür bu keçid – istehkamın adı, sonralar, X əsr müəlliflərinin haqqında məlumat verdikləri, yeri indi də bəlli olmayan Şirvan qala – şəhəri ilə bağlıdır (bu haqda Azərbaycan

şəhərlərinə həsr etdiyimiz bölmədə daha ətraflı danışmağımız məqsəduyğun olardı).

Ərəblərin sərhədləri möhkəmləndirmək cəhdləri şimaldan olan axının qarşısını ala bilmədi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cavanşirin dövründə onun çevik siyasəti nəticəsində az-çox ram edilmiş xəzərlər, o, öldürüləndən sonra, yenidən baş qaldırdılar. Artıq VII əsrin 80-90-cı illərində xəzərlərin Cənubi Qafqazdakı mövqeləri heç də ərəblərindən zəif deyildi.

691-ci ildə xəlifə Əbdülməlikin (685 – 705) qoşunlarının şiəlik mərkəzi Kufəni ələ keçirməsi ilə Xilafətdə hələ VII əsrin 50-ci illərindən başlayan, Osman və Əli kimi xəlifələrin qətlinə gətirib çıxaran qanlı hərəc-mərclik sona yetdi. Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni Əli ilə zəngin Əməvi nəsindən olan Müaviyə arasında başlayan hakimiyyət davası nəticəsində yaranmış bu uzun ixtilaf, nəhayət ki, Əməvilərin öz rəqiblərini məhv etməsi, əliçilərin (ələvilərin) əsas istinadgahı olan İraqın tabe edilməsi və beləliklə də, Əməvilər hakimiyyətinin bütün Xilafət ərazisində bərqərar olması ilə başa çatdı. Mərkəzdəki vəziyyətin sabitləşməsi və hakimiyyətin möhkəmlənməsi üçün xəlifə Əbdülməlikin maliyyəni nizama salan, idarə sistemini təkmilləşdirən iqtisadi və inzibati islahatları da az rol oynamadı. Nəticədə, Bizans və Cənubi Qafqaz cəbhələrində müvəffəqiyyətli əməliyyatlar aparılması üçün obyektiv şərait yarandı.

VIII əsrin əvvəllərində Xilafət ən qüdrətli dövrünü keçirirdi. Onun əsas rəqiblərindən biri olan Bizans mövsud hərbi-siyasi vəziyyətlə əlaqədar özünün Qafqazdakı mövqələrini əldən vermişdi. Azərbaycan kimi mühüm strateji bazada möhkəmlənmək üçün ərəblərə yalnız onları dəfələrlə ağır vəziyyətə salan xəzərlər üzərində qələbə lazım idi. Bu işdə xəlifə Əbdülməlikin 693-cü ildən Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin canişini təyin etdiyi qardaşı Məhəmməd ibn Mərvan xüsusi fəaliyyət göstərdi. Onun VIII əsrin əvvəllərində tabeliyində olan Cənubi Qafqaz ərazisində apardığı zor siyasəti ərəblərin bu ərazidə mövqeyini daha da möhkəmlətdi, xəzərlərə qarşı yürüşə çıxmaq imkanı yaratdı. 707/708-ci ildə Məhəmməd ibn Mərvanın qardaşı oğlu, o zaman hakimiyyət başında olan xəlifə I Validin (705-715) qardaşı Məsləmə ibn Əbdülməlik Bizansda apardığı müvəffəqiyyətli döyüşlərdən sonra Dərbəndi ələ keçirmiş xəzərlərin üzərinə göndərildi. Özgə torpağında iki özgə xalqın arasında əsrin axırınadək davam edən qanlı müharibələr silsiləsi belə başlandı. Ərəb tarixçilərinin (əl-Kufi, ət-Təbəri, İbn əl-Əsir və b.) məlumatına görə bu müharibələrin ilkin çağında – 707 – 717-ci illərdə əsas hədəf olan Dərbənd dəfələrlə əldən-ələ düşdü. 717-ci ildə xəlifə II Ömərin (717 – 720) hakimiyyəti dövründə ilk böyük həmlə ilə Azərbaycan hüdudlarına soxulan xəzərlər ərəblərin əks-hücumlarına məruz qaldılar. 721-722-ci ildə qıpçaq və başqa türk tayfaları ilə birləşmiş 30 minlik xəzər qoşunu yeni həmlə ilə Azərbaycana hücum etdisə sə, yenə də ərəblər tərəfindən basıldı. Dərbəndi ələ keçirən Azərbaycan və Ərminiyyənin yeni canişini əl-Cərrah ibn Abdullah əl-

Həkəmi şimala – xəzərlərin şəhər və qalalarına hücum edib onları işğal etdi, əsir tutduğu xəzərləri Qəbələ ətrafına köçürtdü.

VIII əsrin 20-ci illərinin sonu qarşılıqlı hücumlar şəraitində keçdi. 730/731-ci ildə xəzərlər və başqa türk tayfaları xaqanın oğlunun başçılığı ilə 300 minlik qoşunla Dərbənd, Dəryal və başqa keçidlərdən Azərbaycan ərazisinə soxulub yolları üstündə olan şəhər və kəndləri yandırır, qarət edə-edə ərəb qoşunlarının yerləşdiyi Ərdəbilə yaxınlaşdılar. Savalan yaxınlığındakı qanlı vuruşda ərəblər məğlub edildilər; qısa bir müddətdə Azərbaycanın, Arranın və Ərminiyanın bir çox şəhər və kəndlərini ələ keçirən xəzərlər orta əsr salnaməçisinin yazdığına görə “öldürməyə, qarət etməyə, yandıрмаğa və zorakılığa” başladılar.

Xilafət üçün yaranmış bu təhlükə bütün qüvvələri səfərbərliyə almağa, xəlifəni xəzərlərə qarşı yeni ordu yaratmağa məcbur etdi. Ərəb qoşunlarının yeni başçısı Səid əl-Həraşi “müqəddəs” müharibədə iştirak etmək istəyən bütün könüllüləri öz ordusuna dəvət etdi. Böyük bir qüvvə ilə əl-Cəzirədən keçən Səid Xilati, Bərdəni, Beyləqanı, Varsanı, Ərdəbili və onlarla başqa şəhər və qalaları xəzərlərdən təmizləməyə müvəffəq oldu. Həmin il (731) yenidən Azərbaycan və Ərminiyanın hakimi təyin olunmuş Məsləmə ərəblərə tabe olmaq istəməyən Şabranı, xəzərlərin yerləşdiyi Dərbəndi və b. yerləri yenidən işğal etdi, sonra isə xəzərlərin Bələncər, Bəbəndər və Səməndər şəhərlərindəki irəlilədi.

Dərbənd sərhəd vilayətində ərəblərin mövqeyini daha da möhkəmlətmək məqsədilə Məsləmə Dərbəndi dörd qismə (sektora) bölüb, bunların hər birində Dəməşqdən, Himsdən, eləcə də Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin başqa yerlərindən olan iyirmi dörd min ərəb döyüşçüsü yerləşdirdi.

Məsləmənin tapşırığı ilə möhkəmləndirilmiş, silah və ərzaqla təchiz edilmiş Dərbənddə müsəlman icmasının başçısı Mərvan ibn Məhəmməd təyin olunur, 732/733-cü ildə Azərbaycan, Ərminiya və əl-Cəzirənin amili vəzifəsi də ona tapşırılır. Məsləmə özü isə, görünür növbəti hesabat üçün Dəməşqə, xəlifə sarayına yollanır. Əl-Kufinin məlumatına görə, Məsləmənin getməsindən xəbər tutan xəzərlər yenidən Dərbənddən şimaldakı torpaqlarına qayıdılar. Mərvan 40 minlik qoşunla Dərbənddən Bələncərə hücum edib böyük qənimətlə geri qayıdır və qışın sonunadək Dərbənddə qalır.

Baş verən hadisələrin daha ətraflı şərhçisi olan əl-Kufi xəzərlərə qarşı yaz əməliyyatını Mərvanın deyil, bu vəzifədə onu əvəz edən Səid əl-Həraşinin başlaması haqqında məlumat verir. Başqa mənbələrdə təsdiq olunmayan bu məlumat ziddiyyətli də olsa, bir fakt kimi nəzərə alınmalıdır. Əl-Kufiyə görə, şamdan Dərbəndə gələn Səid xəzərlərin üzərinə elə tez-tez hücum edirdi ki, “atının yəhəri heç vaxt quru olmurdu”. Lakin görmə qabiliyyətinin pozulması onun istefa xahişilə xəlifəyə müraciət etməsinə səbəb olur. Mərvan isə yenidən əvvəlki vəzifəsinə qaytarılır.

Xəzərlərlə qalibyyətli müharibə aparmaq üçün arxa cəbhənin möhkəmliyinin vacib olduğunu dərk edən Mərvan Cənubi Qafqazın onun

müttəfiqinə çevrilməsi zərurətini də yaxşı başa düşürdü. Bu baxımdan onun Qafqazda apardığı siyasət əvvəlki canişinlərinkindən fərqlənirdi. Erməni və alban knyazlarının itaətinə nail olmuş Mərvan, çox keçmədən zor gücünə başqa Cənubi Qafqaz xalqlarını (gürcüləri, lakzları – ləzgiləri və b.) da itaət altına alır. Arxa cəbhədən nigarançılığı üzülən Mərvan 120 minlik qoşunla Bərdənin 40, Tiflisdən isə 20 fərsəxliyində (təqr. 220 – 240 və 100 – 120 km) yerləşən Kasak (Kasal) adlı yerdə düşərgə salır. Kasal oxunuşunu daha doğru hesab edən * mənşəcə rus olan görkəmli ingilis şərqşünası V. F. Novoseltsev bu adı işdə də qərəzliyindən qalmır. Mərvanın düşərgə saldığı Kasakı Ermənistan ərazisində Araxın qolu olan Kasak çayı ilə bağlayır və iddiasını Mərvanın erməni knyazları ilə o vaxtkı xoş münasibətləri ilə izah edir. Əvvəla, məlum idi ki, xəzər zülmünün ərəb zülmünə üst gəldiyi o dövrdə nəinki ermənilər, eləcə də azərbaycanlılar və b. ərəblərlə müttəfiq idilər. Hətta o dövr hadisələrinin ən yaxşı yerli şərhçilərindən biri olan erməni tarixçisi Qevondun (Levondun) məlumatına görə Mərvanın ordusunda Ermənistan işxanı Aşot Baqratununin başçılıq etdiyi süvari qoşun dəstəsi də çıxış edirdi. İncisi isə, Kasakın coğrafi mövqeyi (Bərdədən 40, Tiflisdən 20 fərsəxlikdə yerləşməsi) onu məhz Araxın qolu, adları çəkilən şəhərlərdən uzaqda olan Kasax çayı ilə deyil, müasir Qazaxla eyniləşdirir.

737-ci il ərəb-xəzər müharibələri tarixinə ən gərgin dövrün başlanğıcı kimi daxil olur. Ərəblərin şimala doğru hücum əməliyyatlarına başçılıq edən Mərvan xəzərlərin üzərinə iki istiqamətdən – Dərbənd və Dəryal keçidlərindən yürüş təşkil etmək qərarına gəlir. Dərbənd qoşununa Useyd ibn Zəfir əs-Suləmi, Kasakdan Dəryal keçidi vasitəsilə hücum edən qoşuna isə Mərvan özü rəhbərlik edirdi. Qarşılarına çıxan qala və kəndləri darmadağın edən qoşunlar Səməndər şəhəri yanında birləşdilər və oradan İtil (Volqa) çayının sağ sahilində, çayın dənizə töküldüyü yerdə yerləşən Xəzər paytaxtı əl-Beyda şəhərinə hücum keçdilər. Hücum ərəblərin tam qələbəsi ilə nəticələndi. Aman istəyən xaqan hətta İslam dinini qəbul etməyə də razılıq verdi. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə (əl-Bəlazuri, əl-Kufi və b.) ərəblər nəinki xəzərlərin yaşadıkları ərazini tutdular, eləcə də Xəzər ölkəsi hüduqlarından çıxaraq, onun qonşuluğunda yaşayan əs-səkləb tayfalarına və başqa “kafirlərə” hücum etdilər; əl-Kufi yazırdı: Mərvan “daha sonra əs-səkaliba (səkləbin cəmi – N. V.) və onlarla qonşuluqda yaşayan başqa cinsdən olan kafirlərə hücum etdi, onlardan 20 min ev adam əsir tutdu, sonra irəli gedərək, Səkalib çayına yetişdi”.

Xəzər xaqanı İslam dinini qəbul etməyə boyun olsa da, müsəlmançılıq burada yayılmadı, belə ki, Mərvanın əsas məqsədi heç də xəzərləri doğru din yoluna gətirmək deyil (bunun üçün heç lazımı imkan da yox idi), onların belini

* Əlyazmalarda bu söz Kisal, Kasal, Kasak kimi qeyd olunub. Ərəb yazısında k və l hərflərinin şəkildə oxşarlığı, əlyazmalarda isə bəzən eyniliyi bizi bu sözü müasir tələffüzə uyğun olaraq Kasak (Qazax) kimi oxumağa sövq etdi.

qırmaq, gözlərini qorxutmaq, onların Xilafətin Qafqazdakı işğal zonasından ayağını kəsmək idi. Beləliklə, Mərvanın xəzərlər üzərində qəti qələbəsini nümayiş etdirən 737-ci il döyüşü başa çatır. 40 mindən çox xəzər əsiri evindən-çeyindən edilib Samur və Şabran çayları arasındakı əraziyə köçürülür.

Qıışı Kasakda keçirən Mərvan ertəsi – 738-ci ilin yazında Kürü keçərək Şəkiyə gəlir. Bu səfərdən də məqsəd ərəblərə boyun əymək istəməyən Qafqaz dağlılarını ram etmək idi. Mərvanın “dağ hökmdarları”na qarşı başladığı yürüşlər müvəffəqiyyətlə nəticələnir: dağlardakı qalalar çətinliklə də olsa, uzun sürən mühasirələrdən sonra fəth olunur. Bu mühasirələrdən bəzisi bir ay, bəzisi isə - Sərir hökmdarının iqamətgahı kimi – 1 il, İbn əl-Əsirin dili ilə desək “bütün yay və qışı” çəkirdi; qalalar dağıdılır, yerlə-yeksan edilirdi.

Ardı-arası kəsilməyən hücumlar, ağır vergi boyunduruğu yerli əhalini qorxuya salmışdı. Mənbələrin (əl-Kufi, İbn əl-Əsir, “Dərbəndnamə”) yazdığına görə, 738-ci ildə bağlanmış müqaviləyə görə Mərvan “Qumux və Tumandan ildə 100 qul, 100 kəviz, 20 min batman buğda, Kür və Miskəncdən 14 min batman buğda və 40 min dirhəm, Şirvandan 20 min batman buğda və 50 min dirhəm alırdı. Bütün bu vəsait mühafizəxanalarda saxlanır və Dərbənd şəhəri əsgərlərinin maaşına sərf olunur”.

Qışı Dərbənddə keçirən Mərvan yaz ağzı ətraf yerlərin – Şirvanın, Layzanın, Filanın, Təbərsaranın, Lakzın və b. Hökmdarlarını yanına çağırırdı. Lakzın hökmdarından başqa bütün çağırılmış dağlılar Mərvanın çağırışına səsə verirlər. Çağırışa hay verməyən Lakz hökmdarının ölkəsi dağıdılır, özü isə öldürülür.

741-ci ildə Mərvan Şirvanı keçərək Muğana, Gilana və Talakana (Deyləmə) soxulur, çoxlarını qırır, bir çoxlarını da əsir alır. Qayıdan baş Bərdəni də tutaraq beləliklə, Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdırır.

Ərəblərin bu dövrdə xüsusilə 737 – 741-ci illərdə Qafqaz cəbhəsində qazandıqları nailiyyətlərə baxmayaraq Xilafətin başqa yerlərində - o cümlədən Orta Asiya və Şimali Afrikada mərkəzi hakimiyyət əleyhinə getdikcə daha da qızıışan çıxışların qarşısını almaq günü-gündən çətinləşirdi. Hicri tarixlə 126-cı ildə (743/744), Xəlifə Hişamdan sonrakı bir il ərzində Əbdülməlikin üç nəvəsi (II Vəlid, III Yəzid və İbrahim) xəlifə taxtında biri digərini əvəz edir. Qafqazda canişin olan Mərvan məhz bu dövrdə Asim ibn Abdallah ibn Yəzid əl-Hilalini öz yerində qoyub Şama gedir və fəal surətdə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulur. 744-cü ildə o, Əməvi sülaləsinin son xəlifəsi II Mərvan kimi fəaliyyətə başlayır. Lakin Xilafəti bürümüş həyəcan dalğasının qarşısını almaq artıq mümkün deyildi. İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması siyasi şəraiti həddindən artıq gərginləşdirmişdi. Mesopotamiya və İraqda xaricilərin, Xorasan və Mavəyyənnəhrdə şiələrin təbliğatı ilə genişlənən çıxışlar bəzi yerlərdə ağır döyüşlərlə nəticələnmişdi. Bu çıxışların ən qüdrətli 747-ci ildə Mərv vadisində Əbu Müslim Xorasaninin başçılığı ilə üsyan oldu. Üsyan tezliklə Qərbi İrandan İraq ərazisinə yayıldı. Dəclə çayının sol qolu Böyük Zab çayı üzərində üsyançıların ordusu ilə II Mərvanın qoşunu arasında baş

verən döyüş xəlifə əsgərlərinin məğlubıyyəti ilə nəticələndi. II Mərvan bir dəstə yaxın adamları ilə Şama, sonra Fələstinə, oradan da Misirə qaçdı. Yeni ordu toplamaq cəhdləri boşa çıxan Mərvan Məğribə keçmək istərkən öldürüldü. Beləliklə, Əməvilər sülaləsinin 90 illik ömrü başa çatdı. Xilafətdə hakimiyyət Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslinin əlinə keçdi. Ədəbiyyatda həmçinin, Bağdad Xilafəti adlandırılan Abbasilər sülaləsinin hakimiyyət dövrü başladı.

ABBASİLƏR XİLAFƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

İlk Abbasi xəlifəsi Əbu-l-Abbas (750 – 754) tarixə əs-Səffah adı ilə daxil oldu*. O, xəlifə iqamətgahına Dəməşqdən əl-Ənbar yaxınlığındakı əl-Həşimiyyə (Abbasilərin öz üsulu hesab etdikləri peyğəmbərin əmisi Abbasın mənsub olduğu bənu Həşim tayfasının adına görə) adlandırdıqları yerə köçürtdü. Əməvilərin nə ölüsünə, nə də dirisinə aman verilmədi: bu nəslə mənsub səksəndən çox adam məhv edildi, hətta neçə il əvvəl vəfat etmiş xəlifə Hışamın meyiti də qəbirdən çıxarılıb çarxıya çəkildi, sonra isə yandırılaraq, küllü göyə sovuruldu. Ara-sıra, orda-burda baş verən iğtişaşlar yatırıldı.

Cənubi Qafqazın strateji və siyasi əhəmiyyətini yaxşı dərk edən xəlifə Əbu-l-Abbas, hakimiyyəti ələ alan kimi, qardaşı, gələcək xəlifə Əbu Cəfəri Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin valisi təyin etdi. Bu dövrdə Xilafətin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da ara qarışmışdı. Əməvilərin arxalandıqları və üstünlük verdikləri şimal ərəb tayfaları Abbasilərin dayağı və təmsilçisi olan cənub ərəblərini yaxına buraxmaq istəmirdilər. Bu hərəc-mərclik şimal ərəblərinin çox olduğu Arranda özünü xüsusi biruzə verirdi. Mənbələrin məlumatına görə, bu qarışıq dövrdə Arranda hakimiyyət Əməvi xəlifələrinin buradakı son valisi İshaq ibn Müslüm əl-Uqaylinin köməkçisi, tarixçi əl-Kufinin beyləqanlı kimi təqdim etdiyi “qəssab” (əl-Qəssab) ləqəbli Müsafir ibn Kəsirin (Kusayrın) əlində idi. Xilafət mərkəzində iki sülalə arasında gedən hakimiyyət çəkişməsindən istifadə edən başqa yerli feodallar kimi, Müsafir də vergi zülmündən zara gəlmiş xalqın köməyi ilə ərəb ağalığından qurtarmaq istəyirdi; Bu dövrdə Xilafət əleyhinə aparılan bir çox çıxışların başında xarici* təriqətinə mənsub şəxslər dururdular. Əl-

* Əs-Səffah - ərəb dilində “qan tökən” mənasını verir. Tarixi ənənəyə görə, bu ad ilk Abbasi xəlifəsinə Əməvi nəslindən olanları qırdırması ilə əlaqədar verilmişdi. Lakin Xilafət tarixi araşdırıcılarından Y. A. Belyayevin fikrincə, xəlifənin özünün qəbul etdiyi əs-Səffah ləqəbinin açması qədim ərəb poeziyasına görə “səxavətli adam”dır; belə ki, o zaman qonaqlarını qəbul etmək üçün bir çox heyvanın qanını tökən qonaqpərvər adam əs-Səffah adlanırdı. Alimin fikrincə, xəlifənin qəbul etdiyi bu ləqəb onu müdafiə edəcək kufəliklərə səxavətlə bəxşislər vəd etməsi ilə əlaqədardır.

* İlk dəfə 657-ci ildə xəlifə Əlinin ordusundan ayrılmış bir qrup şəxsə verilən bu ad az sonra ictimai, siyasi və dini cərəyanı ifadə etdi. Xaricilər çox yerdə, o cümlədən Azərbaycanda Xilafətə qarşı üsyanlar qaldırmışdılar.

Kufinin dediyinə görə, Müsafirə Xilafətə qarşı qaldıran da Abbasilərin hakimiyyətə gəldikləri ərafədə İraqda Əməvilərə qarşı çıxmış xarici məzhəbinə mənsub əd-dəhək ibn Qeys əş-Şeybani olmuşdu. Müsafirin fəaliyyətini əks edən bu mənbə onun son Əməvilər dövründəki çıxışını belə təsvir edir: "... Həmin Müsafir ibn Kəsir onu dəstəkləyən adamların başında çox keçmədən Ərdəbilə çatır. Burada da Xilafətin hakimiyyətindən cana doymuşlar vardı. Onların sayı getdikcə çoxalır. Beyləqanda olan [vali] Asim ibn Yəzid əl-Hilali bundan xəbər tutur, qiyamçıların Beyləqan əhlindən olan iki başçısını yanına çağırtdırır. Onlardan birinin adı Aban ibn Meymun, o birininki isə Qutəybə ibn Sadaka idi. [Vali] onların ikisini də Beyləqan həbsxanasına saldırır. Xəbər qiyamçıların başçısı, bu zaman Varsanda olan Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssaba yetişir. Gecədən xeyli keçmiş, o, bir dəstə tərəfdarı ilə Varsandan çıxıb Beyləqana gəlir. Onlar nərdivanla şəhər divarlarına çıxırlar. İsmət ibn Müslim Beyləqana birinci daxil olur. O qarovul dəstəsinin rəisini tutur, elə divarın üstündəcə başını kəsir. Onlar Beyləqana daxil olurlar. Ömər Asim ibn Yəzid əl-Hilali Bərdə şəhərinə çəkilir. Qiyamçılar... Qutəybə ibn Sadaka və Aban ibn Meymunu həbsxanadan azad edirlər... Beyləqana hər yerdən çoxlu adam axışır; tezliklə böyük bir ordu yığılır. Müsafirin başçılıq etdiyi bu ordu [Bərdəni almaq məqsədilə] Beyləqandan çıxıb, çox keçmədən Yunana yetişir. Əmir Asim ibn Yəzid bundan xəbər tutub tərəfdarlarını toplayır və qoşununu Bərdə qapıları yanında, Tərtər çayı boyunca yerləşdirir... Müsafir [bələdçinin köməyi ilə] Asim ibn Yəzidin düşərgəsinə yetişir. Qiyamçılar "Allahu əkbər" deyərək, Asimin ordusuna hücum çəkir və onu darmadağın edirlər. Bərdənin əmiri Asim ibn Yəzid və onun bir çox əsgərləri öldürülür. Asimin oğlu Zəfər qoşunun qalıqları ilə özlərini çox pis halda Bərdəyə çatdırırlar..."

Göründüyü kimi, Abbasilər hakimiyyət başına gəldikdə Azərbaycanın xeyli hissəsi Qəssab Müsafirə əlində idi. Buna görə Abbasilərin yeni təyin etdiyi vali Əbu Cəfər Qafqaza gələn kimi buranın hakimi təyin edilmiş Məhəmməd İbn Sulu qiyamçıların üzərinə göndərir. IX əsr ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Müsafirə və onun tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq, yüzminlik Xilafət qoşununun başında duran Məhəmməd Sul, nəhayət üsyanı yatıra bilir. Müsafir öldürülür, üsyançıların son sığınacağı olan Sisyandakı Kilab qalası alınır, Müsafirə və onun silahdaşlarının kəsilmiş başları xəlifəyə göndərilir. Onu da qeyd edək ki, Xilafətin mənafeyi baxımından çıxış etsələr də əsasən obyektiv məlumat verən ərəb müəllifləri istiqlal uğrunda mübarizəyə qoşulmuş bərdəliləri, beyləqanlıları, dərbəndliləri və başqalarını "qaçaq-quldur, səfil" adlandırdılar.

752-ci ildə Xilafətdəki qarışıqlıqdan istifadə edərək ərəblərin Suğur adlanan sərhədyanı vilayətinə hücum edən Bizans dövləti Qafqazda hərbi və diplomatik fəallığını artırmağa cəhd göstərdi.

Əməvi hakimiyyətinin son illərində ərəbləri tez-tez narahat edən 737-ci il məğlubiyyətindən sonra sanki özlərinə gələ bilməyən xəzərlər isə Xilafətdə baş verən dəyişiklikləri hələ ki, kənardan seyr etməklə kifayətləndirdilər.

754-cü ildə xəlifə Əbu-l-Abbas öldükdən sonra hakimiyyət onun qardaşı, Qafqaz canişini Əbu Cəfərin (754 – 775) əlinə keçir. Əl-Mənsur, - “qalib” adını qəbul etmiş yeni xəlifə Abbasilərin mövqeyini möhkəmlətmək üçün bir çox tədbirlərə əl atdı, Xilafətin yeni paytaxtı Bağdad şəhərini saldırdı, bu “dairəvi şəhəri” iki cərgə qala divarları ilə möhkəmlətdi. Bununla yanaşı o, Bizansa qarşı əks-tədbirlər görür, onların dağıtdığı bir çox istehkamları yenidən möhkəmlədir, Qafqazda isə üsyan etmiş sanar və gürcüləri çətinliklə də olsa ram edir.

759-cu ildə əl-Mənsur Azərbaycan və Ərminiyyəyə Yəzid ibn Useyd əs-Suləmini yenidən canişin təyin edir. Xəzər hücumundan ehtiyat edən yeni canişin Bab əl-Alan (Dəryal) keçidini ələ keçirib, orada özünə sadıq xüsusi muzdlu qoşun dəstəsi yerləşdirir.

Xəzərləri təhlükəsizləşdirmək üçün Yəzid, xəlifənin məsləhəti ilə, Xəzər xaqanının qızı Xatunla evlənir. Əl-Kufinin dediyinə görə canişin yüz min dirhəmlik başlıq verməli olur. Əl-Kufi yazır: “Xatunu onun qohumlarından olan on min xəzər müşayiət edirdi: ona dörd min əla madyan, min qatır, min qul, on min “xəzəri” cinsindən olan alçaq dəvə, min baş “türki” cinsindən olan iki hürgüclü dəvə, iyirmi min baş qoyun, qapıları və üstü qızıl və gümüş lövhələrdən düzəldilmiş, içərisinə samur xəzi döşənmiş və ipək çəkilməmiş on furqon, qızıl və gümüş əşyalar, qab-qacaq yüklənmiş on araba və başqa şeylər qoşulmuşdu”.

Təmtəraqla Bərdəyə gətirilmiş gəlin, İslamı qəbul edib, Quranı öyrəndikdən sonra, Yəzidin arvadı olmağa razılıq verir. Lakin iki il keçmiş gəlinin özü və Yəziddən olan iki oğlu qəflətən ölür. Bu işdə Yəzidi və onun yaxın adamlarını günahlandıran xəzərlər 763 – 764-cü ildə böyük bir qoşunla Cənubi Qafqaz ərazisinə hücum edib alban və gürcü vilayətlərinin, o cümlədən Hecerini (Eceri), Kambehcanı (Kambisena), Şakeni (Şəki), Xozması (Xaçmas), Balasakanı və b. Tutdular, saysız-hesabsız sürü və ilxıları daşıyıb apardılar.

Xəzərlərin bu dəfəki hücumları olduqca güclü idi. Az keçmədən Şirvan torpağında xəzərlərlə üzləşən Yəzid ona kömək göndərilməsinə baxmayaraq, məğlub edilir və Bərdəyə qaçır.

Bu xəbər xəlifəyə çatanda o, Yəzidə bir daha kömək göndərir. Yəzid yeni qüvvə ilə Kürü adlayaraq Dərbəndə doğru istiqamət götürür və şəhərin müdafiəsini təşkil edir. Xəzərlər ərəblərin Dərbənddəki müdafiə xətlərini yara bilmədilər: Qala ərəblərin əlində qaldı, xəzərlər isə Cənubi Qafqazı tərk etməli oldular.

O dövrün salnaməçi və tarixçilərinin məlumatına görə, xəzərlərin Arrana VIII əsrdə baş verən son güclü hücumu xəlifə Harun ər-Rəşidin (786 – 809) hakimiyyət illərinə təsadüf edir. VIII əsrin son ilində olmuş bu yürüş haqqında əl-Kufi, ət-Təbəri və əl-Yəqubi daha ətraflı, lakin bir qədər fərqli məlumat verirlər.

Hadisələrdən baş açmaq üçün tarixi vəziyyətə nəzər salaq. VIII əsrin 60-cı illərində olmuş xəzər hücumu onsuz da ağır vergi zülmünə dözümsüz olan yerli əhalinin güzəranını daha da çətinləşdirdi. Mənbələr bu illərdə Cənubi Qafqaz ərazisində davam edən üsyan və çıxışlar haqqında məlumat verir. Bunlardan ən

mühümü 794-cü ildə Beyləqanda baş vermişdi. Üsyanın başında xarici təriqətinə mənsub olan, ərəb tarixçilərinin “əş-şəri” – “şər” adlandırdıqları məşhur qiyamçı Əbu Müslim dururdu. Beyləqan üsyanının başlanması üçün əsas hərəkətverici qüvvə ərəb amili Əbu-s-Səbbahın vergi zülmündən cana gəlmiş bərdəllilər tərəfindən öldürülməsi oldu. Xəlifə üsyançılara qarşı İshaq ibn Müslümin başçılığı ilə beş minlik süvari dəstəsi yolladı. Varsan şəhəri yanında baş verən qanlı döyüşdə Xilafət ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra xəlifənin biri digərinin ardınca göndərdiyi daha iki qoşun məğlub edilir. İlkin uğurlara baxmayaraq, Əbu Müslim sonrakı əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazana bilmir – Naxçıvanı ələ keçirsə də Dəbilin dörd aylıq mühasirəsi baş tutmur.

Əl-Kufinin dediyinə görə, “Harun ər-Rəşid 30 minlik əsgəri olan üç ordusunu [Əbu Müslimə] qarşı göndərir. Əsgərlərdən on mininə Yəhya əl-Həraşi, on mininə isə Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani başçılıq edirdi... Qoşunlar hər tərəfdən Əbu Müslimə hücum etdilər, lakin vuruşma başlamamış Əbu Müslim vəfat etdi. Onun yerini tutmuş əs-Səkin ibn Musa ibn Hayyan əl-Beyləqani... döyüşdə məğlub edilir, oğlu Xəlil əsir düşür”.. Çox keçmədən Yəzid ibn Məzyədın başçılıq etdiyi qoşun üsyançıların son hücumunu da dəf edir.

796 – 797-ci ildə Harun ər-Rəşid Azərbaycan və Ərminiyyəyə Səid əl-Bəhilini vali təyin edir. Səidin ilk tədbirlərindən biri Dərbənd hakimi Nəcm ibn Haşimin boynunu vurdurmaq olur. Nəcmın oğlu Hayyun buna cavab olaraq, Səidin Dərbənddəki məmuru əl-Münəccim əs-Suləmiyə qarşı eyni cəzanı tətbiq edir. Səid qoşununu Dərbəndə aparır, Dərbənd hakiminin oğlu isə xəzər xaqanını köməyə çağırır. Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, Arrana hücum edən xəzərlər, burada qaldıqları yetmiş gün ərzində ölkəni dağıdaraq yüz min əsirlə geri dönürlər. Ət-Təbəri xəzərlərin Arrana hücumunun başqa bir rəvayətini də açır; həmin məlumatla görə hücumla səbəb 792 – 797-ci illərdə Cibəlin, Təbəristanın, Azərbaycan və Ərminiyyənin canişini əl-Fadl ibn Yəhya ibn Bərməkin xəzər xaqanının qızı olan arvadının Bərdədə ölməsi idi. Xaqan qızının zəhərlənməsindən şübhələnən xəzərlər onun intiqamını almaq üçün Arrana hücum edib ölkəni darmadağın edirlər. Ət-Təbərinin bu məlumatı İbn əl-Əsirin rəvayəti ilə təsdiqlənir. Lakin rəvayətlər müxtəlif olsa da fakt özlüyündə qalır: VIII əsrin son ilində xəzərlər ərəblər üzərində son ciddi qələbəyə nail ola bilirlər. İki gəlmədən biri üçün qələbə, digəri üçün məğlubiyyət olan belə qanlı döyüşlər torpaqları yağdıran tapdağı altında qalan yerli əhali üçün zülm, iztirab və əziyyət gətirirdi.

Bununla da xəzərlərin bir əsrdən çox ardi-arası kəsilməyən soyğunçu yürüşlərinə demək olar son qoyulur. Yalnız hələ də xəzərlərin qüdrətinə inanan yerli hökmdarlar ara-sıra köhnə müttəfiqlərini ərəblərə qarşı birgə mübarizəyə dəvət edirdilər. Hətta IX əsrin sonları, X əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz ərazisində müstəqil feodal dövlətlərinin yarandığı dövrdə də baş verən lokal xarakterli bu çıxışlar nəticə etibarilə Xilafətin Qafqazdakı mövqeyini sarsıdan amillərdən oldu.

Lakin ərəblər necə olursa-olsun Azərbaycanda möhkəmlənmək, arxanı öz müttəfiqinə çevirmək istəyir, bunun üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. Bu vasitələrdən ən başlıcaları bütöv ərəb qəbilələrinin buraya köçürülməsi Dərbənd, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şirvan, Varsan, Təbriz, Miyanə, Sərab və başqa strateji əhəmiyyətli şəhərlərdə hərbi məskənlərin (rabatların) salınması oldu.

İşğaldan dərhal sonra yerli əhali ilə ərəblər arasında bağlanmış müqavilələrə yerli torpaq sahiblərinə mənsub torpaqların onların özündə qalması şərti də salınmışdı. Zimmi, yəni başqa dinə mənsub olan adam statusunu qazanmış bu sahibkarlar müsəlman icmasının himayəsində qalır, torpaq vergisi – xəracla yanaşı qeyri-müsəlmanların verdiyi can vergisi – ziyəni də verirdilər. Onu da qeyd etməliyik ki, dinindən asılı olmayaraq hamının ödədiyi torpaq vergisini – xəracı zimmilər müsəlmanlardan fərqli olaraq ikiqat ödəyirdilər.

Azərbaycanın münbit torpaqları, gözəl təbiəti qumlu səhralarda bərkətli torpaq və su üzünə həsrət qalmış ərəbləri cəlb edir, öz yerlilərinin, burada xəlifə qulluğunda olmasından istifadə edənlər axışıb Azərbaycana gəlir, haqq-nahaqla torpaqlarımızı ələ keçirməyə çalışırdılar. Mənbələrin (əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih) məlumatına görə Azərbaycanda məskən salan ərəb qəbilələrinin “hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi isə əcəmlərin (qeyri-ərəblərin) torpağını satın aldı”. İşğal edilmiş torpaqları bu yolla ələ keçirən ərəblər tədricən iri torpaq sahiblərinə çevrildilər. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi vəziyyəti demək olar dəyişdirmədi. Xəlifənin təyin etdiyi hakimlər Azərbaycanda da başqa yerlərdə olduğu kimi, özbaşınalığı davam etdirir, ağır vergilərlə yerli əhalini var-yoxdan çıxarırdılar. Cəna doymuş kəndlilər kütləvi şəkildə kəndlərini təşkil edir, torpaqsızlaşırdılar. İri torpaq sahibləri tərک edilmiş torpaqları ələ keçirir, onların keçmiş sahiblərinin isə əməyindən istifadə edirdilər. Erkən Xilafət dövründə geniş yayılmış feodal istismar forması olan yarıdarlıq Abbasilər dövründə də əhəmiyyətini azaltmırdı. Mənbələrin yazdığına görə, hələ işğalın ilk illərində Azərbaycan əhalisinin çox hissəsi ixtiyarında olan torpaqları və hətta bütöv kəndləri ərəb qəbilələrinin himayəsinə verir, həmin qəbilələr və ya ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslər onların müdafiəçisi olur, onlar özləri isə ərəblərin yarıdarlarına çevrildilər. Mənbələrdə (İbn əl-Fəqih, əl-Bəlazuri) bu haqda oxuyuruq: “Varsan nəzarət məntəqəsi idi, buranı Mərvan ibn Məhəmməd ibn əl-Həkəm tikdirdi (Bu hadisə Əməvilər Xilafətinin son xəlifəsi olan Mərvanın Azərbaycanda canişin olduğu dövrə aiddir – N. V), torpağına həyat verdi, özünü möhkəmləndirdi... sonralar Varsan Əməvilərdən alındı, [Abbasi xəlifəsi] əl-Mənsurun qızı Ummu Cəfər Zübeydəyə verildi. Marağanın əhalisi Mərvana sığınmalı oldu. Sonra Əməvilərin başqa mülkləri ilə birlikdə [Abbasi xəlifəsi Harun] ər-Rəşidin qızlarından birinə verildi. ...Mərəndi... əvvəlcə Əbu-l-Bəis, sonra əl-Bəis, ondan sonra isə oğlu Məhəmməd (Təbriz və Şahi qalasının sahibi – N. V.) möhkəmləndirmişdi... Urmiyanı... əl-əzd qəbiləsinin məvlası Sadaqa ibn əl-Əli tutmuşdu... Təbrizdə əvvəl ər-Rəvvad [ibn əl-Musanna] əl-Əzdi (Azərbaycana

köçmüş yəmənli – N. V) ondan sonra əl-Vacnau ibn ər-Rəvvad məskən salmış, [evlər] tikdirmiş, qala divarları ilə möhkəmləndirmiş, burada [öz qəbiləsindən olan] adamları yerləşdirmişdi. Əl-Məyanic (Miyane) və Cilbaya əl-Həmdanilərin məskən saldıqları yerdir, Bərzə mahalını əl-avdilər tutmuşdu... Nerizdə... Murr ibn Əmr ət-Tai uşaqları ilə məskən salmış, yaşamış və buranı abad etdirmişlər... Səratda kində [qəbiləsindən] olanlar məskən saldılar; onlar [Azərbaycan hakimi] əl-Əşas ibn Qeyslə gələnlərin nəslindəndir...” Tarixçi əl-Yəqubi də çağdaşlarının bu fikrini təsdiqləyir: “Azərbaycan hakimi Yəzid ibn Xatim əl-Mühəlləbi ər-Rəvvad ibn əl-Musanna əl-Əzdini Təbrizdən Bəzzədək olan ərazidə, Murr ibn Əmr ət-Taini Nerizdə, əl-Həmdaniləri əl-Məyanicdə yerləşdirdi. Yəməndən olan [cənub] qəbilələri [şimalı] nizariələrin yerlərini tutdular...”

Lakin Xilafətin yerlərdəki arxası rolunu oynamalı olan bu ərəb qəbilələri, xüsusilə, ayrı-ayrı yerlərdə nüfuzlu mövqe tutmuş şəxslər, mərkəzdə baş verən hərəc-mərclikdən, aramsız müharibələrin və ağır vergi sisteminin əldən saldığı yerli əhalinin narazılığından istifadə edərək, özləri də Xilafətə qarşı əks-mövqe tuturdular. Xəlifə əl-Mənsurun oğlu əl-Mehdi dövründə (775-785) siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi. Tezliklə Xilafətin Qafqaz bölgəsini də üsyanlar bürüdü. Ət-Təbərinin məlumatına görə, 778-79-cu ildə, məhz bu xəlifənin hakimiyyətdə olduğu dövrdə xürrəmilər hərəkatının ilk sorağı eşidildi. Bu üsyanı yalnız əl-Mehdinin ikinci oğlu Harun ər-Rəşid (786 – 809) dövründə yatırmaq mümkün oldu. 788-ci ildən VIII əsin sonunadək keçən 12 il ərzində o, Cənubi Qafqazda on beşdən çox hakim dəyişdi. Lakin bu dəyişiklik artıq genişlənməkdə olan çıxışların qarşısını ala bilmədi. Feodal istismarının daha da şiddətlənməsi, xərəcin məhsulun miqdarına görə deyil, torpağın sahəsinə görə toplanılması kəndlilərin vəziyyətini xeyli ağırlaşdırmışdı.

IX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatı yenidən gücləndi və tezliklə Azərbaycan hüduqlarını aşaraq İsfahan, Rey, Həmədan əyalətlərinə yayıldı. Elmi və kütləvi ədəbiyyatda (Səid Nəfisi, Ziya Bünyadov və b.) xürrəmilər hərəkatı haqqında daha geniş məlumat verilsə də, ərəb xilafəti tarixində bəlkə də ən mühüm hadisələrdən biri olan, onun parçalanmasının təməlini qoyan bu hərəkata münasibətimizi bildirməyə bilmərik.

İdeya kökləri ilə Sasanilər dövrünün məzdəkilər hərəkatı ilə bağlı olan xürrəmilər İslamı rədd edir, öz xürrəm dini görüşlərini yaymağı qarşılarına məqsəd qoyurdular. Yer üzündə ədalətli cəmiyyət yaratmağın mümkünliyünü təbliğ edən xürrəmilər ruhun bir bədəndən digərinə köçəcəyinə, şər qüvvənin xeyirlə mübarizədə məğlub olacağına inanır, torpağın icmaların ixtiyarına verilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Xürrəmilərin xüsusi nümayəndələri (“mələklər”) təbliğat apararaq, əhalini mübarizəyə çağırırdılar. Orta əsrlərdəki bütün çıxışlar kimi dini şüar altında aparılan bu siyasi mübarizə, tədricən, İslam dini, ərəb əsarəti və feodal istismarına qarşı çevrilmiş ümumxalq hərəkatına, sözün əsl mənasında müharibəyə çevrildi. Onun əsas hərəkatverici qüvvəsi kəndlilərdən ibarət olsa da,

şəhər yoxsulları və sənətkarlar, habelə Xilafətdən narazı olan bəzi yerli feodallar da mübarizəyə qoşuldular.

Son zamanlar Babək də onun dövrü ilə məşğul olan ya bu hadisələrlə diletant səviyyəsində maraqlananlar gah Babəkin tarixi rolunu həddən artıq şişirdir, gah da əksinə, onun layiqli qiymətini xeyli azaldırlar. Dövrün və mənbələrin öyrənilməsi sübut edir ki, Babək öz dövrünün vaxtı yetişmiş oğlu idi. Ərəblərin Azərbaycandakı ağalığı o zaman artıq 150 ili ötmüşdü. Bu 150 ildə dincliklə, davasız keçən illəri barmaqla saymaq olardı: yuxarıda gördüyümüz kimi, VII əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəlində şimalı-cənublu torpaqlarımızın ram edilməsi prosesi gedirdi; demək olar bütün VIII əsr boyu Azərbaycan iki işğalçının - ərəblərlə xəzərlərin torpaqlarımız üstündə apardıqları müharibə meydanına çevrilmişdi. Ərəblərə qarşı, istər Xilafətin mərkəzində, istərsə də ucqarlarında müxtəlif dini bayraqlar altında, əslində isə siyasi mahiyyət daşıyan çıxışlar baş qaldırır, yatırılır, sonra isə yenidən qızışırdı. Müxtəlif müsəlman təriqətlərinə mənsub olanlar (xaricilər, şiələr və b.) hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizədə köhnə müsəlman ideologiyasının özlərinə məxsus yeni variantlarından istifadə etməyə çalışır, həqiqətin məhz onların irəli sürdükləri təlimlərdə olduğunu iddia edir və bəlkə də buna inanır, bu işə zülm və əziyyətdən nə yolla olursa-olsun qurtarmaq istəyən yurddaşlarını cəlb edirdilər. Bu elə bir dövr idi ki, çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların da dilinin, dininin, əqidəsinin, təfəkkürünün, elm və mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici və özünə görə müsbət rol oynamış ümumi müsəlman mədəniyyəti inkişaf yoluna yenicə qədəm qoymuş, Azərbaycan kimi ucqarlar isə bu mədəniyyətin ab-havasını hələ çox duymamışdı.

Babək – azərbaycanlı idi, onun mübarizə apardığı ərəblər isə uzaq ellərdən basa-basa gəlmiş, başqa millətdən olan işğalçı. Babəkin Azərbaycanda o zaman hələ unudulmamış bir hərəkatın – məzdəkiliyin ideyalarını bayraq etməsi, bu gün, bizim soy kökümüzə qayıtmaq arzumuza bənzəyir, hər bir insanın ağır hiss etdikdə qeyri-ixtiyari onu həyata gətirəni yada salıb, “ana” deyib inləməsini, yad etməsini xatırladır. O baxtlar Babəkin, bu gün isə bizlərin müraciət etdiyi yol və vasitə işğalçıya qarşı mübarizənin tarix boyu vaxtaşırı təkrar olunan təbii etirazıdır.

Azərbaycanda başlanan xürrəmilər hərəkatının ilk dövrü Ərdəbil nahiyəsindəki Bəzz qalasının sahibi kiçik Feodal Cavidanın adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə 808-ci ildə qırmızı bayraq altında Xilafətə qarşı başlanan çıxış çox keçmədən xəlifə qoşunları tərəfindən yatırıldı. Xürrəmilərin başçıları arasında hərəkata rəhbərlik üstündə gedən mübarizə də çıxışların zəifləməsinə səbəb oldu. 816-cı ildə xürrəmi başçıları Cavidan və Əbu İmran açıq döyüşdə bir-birlərini öldürdülər. Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatına Babək rəhbərlik etdi. Miməz qalasının Bilalabad kəndində yoxsul ailədə doğulmuş Babək ağır həyatın, istismarın acılarını duymuş, 18 yaşında Cavidanın dəvətilə xürrəmilərə qoşulmuşdu.

Babəkin başçılığı ilə təqribən 21 il davam etmiş mübarizə Ərəb Xilafətinə ağır zərbə vurdu və onun əsaslarını sarsıtdı. Ayırı-ayrı xürrəmi dəstələrinə Babəkin ən yaxın köməkçiləri, xalq içərisindən çıxmış Adin, Abdulla, Tərxan, Rüstəm, Müaviyə və b. görkəmli sərkərdələr başçılıq edirdilər.

Babəkin hərəkəti Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli siyasi hərəkəti idi. Mübarizə illərində xürrəmilər Xilafətin altı nizami ordusunu, təqribən yarım milyon döyüşçüsünü məhv etmişdi. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə Azərbaycanın cənubunda və Deyləmdə xürrəmilərin sayı 300 min nəfərə çatırdı. Babək hərəkətinin təsiri ilə Cibəl, Xorasan, Təbəristan, Astrabad, İsfahan və s. Yerlərin əhalisi də üsyana qalxmışdı.

830-cu ildə Babəkin qoşunu Həmədanı tutdu. Bu, Xilafəti Şərqi torpaqları ilə birləşdirən əsas strateji və tranzit yollarından məhrum edirdi. Xilafətə qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədilə Babək Bizans imperatoru ilə əlaqə yaratdı. Ərəb tarixçisi əl-Məsudinin fikrincə Babək hərəkəti az qala Abbasilər hakimiyyətini məhv edəcəkdi. Xilafətin ciddi təhlükə qarşısında qaldığını görə xəlifə əl-Mütəsim Bizansla sülh bağlayıb bütün hərbi qüvvələrini Babəkə qarşı göndərdi. Bizansla müharibədə şöhrət qazanmış usruşanalı türk Afşin Heydər ibn Kavus ərəb qoşunlarına hərbi başçı təyin olundu.

Xürrəmilərlə mübarizə çox vəsait və canlı qüvvə tələb edirdi. Təkcə 937-ci ildə ərəb qoşunlarına 1 mln. dirhəm vəsait sərf olunmuşdu. Bu zaman xürrəmilər hərəkətində çıxış edən bəzi yerli feodallar bu hərəkətin onların mənafeyinə zidd olduğunu başa düşüb xəyanət edərək, xürrəmilərdən uzaqlaşdılar. Nəticədə yaxşı silahlanmış və sayca çox ərəb qoşunları 837-ci il avqustun 26-da uzun müharibədən sonra Bəzz qalasını ala bildilər. Mənbələrin məlumatına görə, Bəzz uğrunda vuruşmada 100 mindən çox ərəb əsgəri, 80 min üsyançı həlak oldu. Kiçik dəstə ilə müharibə meydanından çıxıb Bizansa getmək üçün yolüstü Arrana gələn Babək keçmiş müttəfiqi alban knyazı Səhl ibn Sunbatın xəyanəti nəticəsində ələ keçirildi. Babək 838-ci il martın 14-də Samirə şəhərində xəlifə əl-Mütəsimin əmri ilə işgəncə ilə öldürüldü.

Son iki fakt üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Bəzi ərəbdilli mənbələrdə Səhl ibn Sunbatın səhv olaraq erməni batriki olduğu qeyd edilir. Akademik Ziya Bünyadov özünün “Azərbaycan VII – IX əsrlərdə” monoqrafik əsərində müxtəlifdilli (o cümlədən, qafqazdilli) mənbələrə əsaslanaraq Babəki satqınlıqla ələ vermiş Səhl ibn Sunbatın qədim alban Zərmihər nəslinə mənsub olduğunu sübut edir. Moisey Kalankatlı özünün “Alban tarixi” əsərində onu “cəsur və gözəl knyaz Səhli Smbatean-Aranşahik” adlandırır, onun öz igid qardaşları ilə 822-ci ildə, yəni Babək hərəkətinin ən qızgın dövründə, Bərdədən çıxaraq Albaniyanın Amaras vilayətini viran qoymuş ərəb qoşununu darmadağın etdiyini xəbər verir. Mənbələr Səhlin Şəki (Şake) vilayətinin sahibi olduğunu qeyd edir, Babəki ələ verməklə göstərdiyi xidmət müqabilində Ermənistan, İberiya və Albaniya üzərində hakimiyyətin də xəlifə əl-Mütəsim tərəfindən ona verildiyini yazırlar. Erməni

tədqiqatçıları (M. Çamçyan, A. Ter-Qevondyan və b.) yerli alban qaynağının məlumatını bir kənara ataraq, onlar üçün əlverişli olan bəzi ərəb qaynaqlarındakı səhv məlumatı üstünlük verir, Səhli erməni Baqratilər nəslinə aid edirdilər, axı Səhl erməni olanda Albaniyanın bir çox yerləri, o cümlədən Şəki, Qarabağ ərazisi və s. də ermənilərin mülkü hesab edilər, Ermənistan sərhədləri alban torpaqları hesabına genişləndirdi. Təəssüf ki, son zamanlar bəzi naşı alimlərimiz qaş düzəldən yerdə, göz çıxarır, məqsədli erməni tədqiqatçılarına əl tutduqlarına varmadan “sapı özümüzdən olan” Səhlin erməni olduğunu iddia edirlər.

Son zamanlar Babəkin əsir düşməsi və edamı faktı da çək-çevir edilir. Bu haqda mübahisəyə qoşulmadan yalnız onu qeyd etmək istərdik: mənbələrin müqayisəsindən çıxan nəticəyə görə Səhl ibn Sunbat doğrudan da Babəki satmış, onun və qardaşı Abdullanın ölümünə bais olmuşdu. Babəkin əvəzinə başqasının öldürülməsi haqqında irəli sürülən mülahizə isə tarixdə yeni bir hadisə deyil; belə şəxsiyyətlərin gec-tez zühur edəcəyinə həmişə inam vardı.

Xürrəmilər hərəkatı məğlubiyyətə uğrasa da, Babəkin başlıq etdiyi siyasi mübarizə Xilafətin sükutunu sürətləndirdi, məzlum xalqların azadlıq mübarizəsini asanlaşdırdı. Babəkin tərəfdarları isə IX əsrin sonlarınaqədək Xilafətə qarşı çıxışlarda fəal iştirak etdilər.

Xürrəmilərin məğlubiyyəti Xilafətə Bizansa qarşı döyüş əməliyyatlarını gücləndirmək imkanı verdi. Lakin əldə edilmiş bir sıra qələbələrə baxmayaraq, uzun illər boyunca gah yerli əhaliyə, gah xəzərlərə, gah da xürrəmilərə qarşı vuruşan Xilafətin əsasları artıq sarsılmışdı. Xürrəmilər fiziki məğlubiyyətə uğrasalar da, onların yandırdığı alovun qığılcımları böyük ərəb dövlətinin tabeliyində olan ayrı-ayrı yerlərdə yeni yangınlar törətmişdi. Əl-Yəqubinin məlumatına görə, Babəkin edamından çox keçməmiş, xəlifə əl-Vasiqin dövründə (842 – 847) ərəblərin tabeliyində olan Qafqaz, demək olar, başdan-başa müqavimət meydanına çevrilmişdi. Bu müqavimət əl-Vasiqdən sonra hakimiyyət başına gələn xəlifə əl-Mütəvəkkilin (847 – 861) dövründə, onun bütün cəhdlərinə baxmayaraq, daha da gücləndi. 852-ci ildə xəlifə tərəfindən Qafqaza göndərilmiş Böyük Buğa burada qaldığı təqribən dörd il müddətində (855-ci ilədək) bütün vilayətləri viran qoydu; erməni qoşunları başçısı Sahib əl-Ərmən adlandırılan Smbat Baqratuni də Buğanın tərəfində qafqazlılara qarşı fəaliyyət göstərdi. Əl-Bəlazurinin yazdığına görə, Böyük Buğa yenidən Curzanı (Gürcüstanı) işğal etdi, Ermənistan, Arran və Sisəcanın dağlıq vilayətlərindən xristian olan və olmayan “araqarışdıranları” özü ilə Xilafətin yeni paytaxtı Samirə şəhərinə, xəlifənin hüzuruna apardı. Lakin qoluzorluluq gücünə yaranmış nisbi sakitlik uzun sürmədi – çox keçmədən zəifləmiş Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycan ərazisində də əvvəlcə yarımüstəqil, daha sonra isə müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. Bizansla müharibəyə başı qarışmış Xilafətin Qafqazdakı hadisələrə lazımi diqqət yetirə bilməməsi ərəb Ərminiyyəsi vilayətinin faktik olaraq ləğv edilməsinə gətirib çıxardı. Bu vilayətin şərq hissəsindəki I və II Ərminiyyə bölgələri tərkibindəki Şimali

Azərbaycan torpaqları mənşəcə ərəb olan Məzyədi qardaşlarının (Məhəmməd, Heysəm, Yəzid) əlinə keçdi. IX əsrin ortalarında xəlifə əl-Vasiqin şimal vilayətlərinin hakimi təyin etdiyi Məhəmməd ibn Xəlid Yəzid Arranda, Heysəm və Yezid isə Şirvan və Leyzanda mərkəzi hakimiyyətin tabeliyindən çıxmaq istədilər. 861-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkilin öldürülməsi ilə Xilafətdə başlanan hərəmərclikdən istifadə edən Şirvan hakimi Heysəm məzyədilər arasında ilk dəfə olaraq qədim şirvanşah titulu qəbul edib müstəqil Şirvan dövlətini bərpa etdi. 869-cu ildə Dərbənddə məskunlaşmış ərəb nəslindən olan Haşim əs-Suləmi bu şəhər-dövləti müstəqil elan edərək Dərbənd əmirliyinin əsasını qoydu. Haşimdən sonra buranın idarəsi irsən onun nəslinə keçdi və XI əsrin sonunadək siyasi müstəqilliyini saxladı. Xilafətin zəiflədiyi bu dövrdə “dağılmış Alban padşahlığını bərpa edən” alban knyazı Qriqor Həman Arranın bir hissəsində - Şəkiddə hakimiyyəti ələ aldı. Moisey Kalankatlının məlumatına görə Xaçın hakimi Artnersehlə Varaz Tiridatın qızı Spəramanın oğlu nəvəsi Səvada ləqəbli Səhək də Girdmanı və Arsakla Şirakin bir hissəsini ələ keçirdi.

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində mənşəcə türk olan Sacilər sülaləsinin banisi Azərbaycan hakimi Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac Azərbaycanın cənubunda Xilafətdən asılı olmayan Sacilər dövlətinin əsasını qoydu. Lakin siyasi vəziyyətlə bağlı o, Xilafətdən tam təcrid olma bilmədi və buna görə də mərkəzin Cənubi Qafqazdakı dayağı olmaq yolunu tutdu, hətta 898-ci ildə, faktik olaraq bu dövrdə artıq mövcud olmayan, yalnız adı qalmış ərəb Ərminiyyəsi vilayətinin hakimi də təsdiq edildi.

Sacilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid, müvəqqəti də olsa, müstəqil dövlət çərçivəsində birləşdirən Məhəmmədin qardaşı Yusif ibn Əbu-s-Sac oldu. 913-cü ildə o, Ermənistanı da fəth edib, böyük bir ərazini Sacilər dövlətinin tərkibində birləşdirdi. Bu böyük dövlətin ərazisində yerləşən və keçmiş ərəb Ərminiyyəsinə daxil olan Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik və başqa vilayətlərin hakimləri Sacilərə vergi verirdilər.

Beləliklə, IX əsrin sonunda, Xilafətin siyasi hakimiyyətinin zəifləməsi Azərbaycan torpaqlarında da müstəqil və yarım-müstəqil dövlətlərin yaranmasına gətirib çıxartdı. Xilafətin başqa yerlərində - Misirdə Tulupilərin, Şərqi İran və Orta Asiyada Samanilərin və b. hökmranlığı möhkəmləndi. Bu dövlətlərin hakimləri tədricən xəlifə xəzinəsinə göndəriləcək vergilərin miqdarını azaldı, nəhayət onu ödəməkdən imtina edir və beləliklə də, müstəqillik əldə edərək, xəlifənin imtiyazlarını əlindən aldılar.

X əsrin ortalarına yaxın şiə təriqəti tərəfdarları iranlı Buveyhi qardaşları Əli, Həsən və Əhməd İsfahani, Farsı, Cibəli, Kirmanı və Xuzistanı tutdular, Muizəddövlə ləqəbli Əhməd isə 945-ci ildə Bağdadı ələ keçirib xəlifənin zahiri siyasi hakimiyyətinə son qoydu. Bundan sonra, səlcuq sultanı Toğrul Bağdadı tutanadək (1055), Abbasi xəlifələri “əmir əl-ümərə” titulu daşıyan Buveyhi əmirlərinə təbə edildilər. Xəlifə siyasi hakimiyyətini tamamilə əldən verərək,

möminlərin yalnız dini başçısına çevrildi. Məhz bu dövrdən Azərbaycan ərazisində deyləmli Salarilərin, mənşəcə kürd olan Şəddadilərin, əsilləri ərəb olan Rəvvadilərin müstəqil hökmranlıq dövrləri başlanır. Bağdadda oturan ərəb xəlifəsi isə bu illərdə də bütün müsəlman dünyasının, o cümlədən azərbaycanlıların yalnız dini rəhbəri idi. 1055-ci ildə Xilafətdə siyasi hakimiyyəti şiə buveyhilərin əlindən almış sünni səlcuqlar xəlifəni şiələrin hökmranlığından qurtarsalar da, siyasi hakimiyyəti indi də özlərində saxladılar. Yalnız XII əsrdə xəlifə əl-Muktəfi (1136 – 1160), bir qədər sonra isə ən-Nasirin (1180 – 1225) hakimiyyət illərində başlanan Abbasi xəlifələrinin dirçəliş dövrü, monqolların Bağdadı işğalı və son Abbasi xəlifəsi əl-Müstəsimin (1242 – 1258) öldürülməsi ilə başa çatır.

Azərbaycanda da 1136-cı ildə hakimiyyət başına gəlmiş atabəy – Eldənizlər dövləti artıq Xarəzmşah Cəlaləddin Mankburninin zərbəsi altında ömrünü başa vurmuş, yeni bir dövr – monqol hökmranlığı dövrü başlamışdı.

ƏRƏB İŞĞALI – NƏTİCƏ, TƏSİR, İZLƏRİ...

Ərəb istilasını və Xilafətin Azərbaycanda uzun sürən ağılığı ölkənin siyasi həyatında olduğu kimi ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında da dərin iz qoydu. Bu vəziyyət, müvəqqəti də olsa, məhsuldar qüvvələrin inkişafını və ölkənin mədəni tərəqqisini ləngitsə də Azərbaycanın geniş ərazili Xilafət tərkibinə daxil edilməsi, obyektiv olaraq onu ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi, İslamın burada geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı.

Yarandığı ilk gündən ərəb-müsəlman dövləti teokratik (yəni siyasi hakimiyyətin ruhanilərin əlində olması) quruluşlu dövlət idi. Dünyəvi və dini hakimiyyətin vahid hökmdarın – xəlifənin əlində birləşməsi ilahi qanunların yerinə yetirilməsi kimi qiymətləndirilirdi. İslamı qəbul etmiş hər bir müsəlman hər şeydən əvvəl dini icmanın üzvü, ondan sonra isə bu və ya digər yerin sakini, hər hansı millətin nümayəndəsi idi. Ona görə də milli-etnik sərhədlər yox dərəcəsinə və ya çox zəif idi, dini mənsubiyyət isə çox işdə əsas amil hesab olunurdu. Bəzən mənşəcə ərəb olmayan, lakin əsərlərini ərəb dilində yazan hər hansı alim və ya yazıçının etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək və ya üzə çıxarmaq çətin, hətta qeyri-mümkün olurdu. Belələrinin Xilafətin mənəvi həyatında iştirakı ümumi ərəb müsəlman mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur, onlar həm ərəb, həm də öz milli mədəniyyətlərinin nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər.

İslamın geniş vüsəti ilə əlaqədar bu dini qəbul etmiş bütün xalqlar kimi ümumi “müsəlman” məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da, xüsusilə IX əsrin ortaları – X əsrlərdə tərəqqi, X – XII əsrlərdə isə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edirdilər. Ərəb şərqinin mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərə təhsil almaq üçün çoxlu azərbaycanlı gedirdi.

İşğalın ilk dövründə isə yerli əhali ilə ərəblər arasındakı münasibət çox mürəkkəb idi və əsasən işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Bu müqavilələrin məzmunundan görünür ki, Ərəbistan və başqa yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da yalnız bütpərəstlər zorla, lazım gəlsə, qılınc gücünə tabe edilir və müsəlmanlaşdırılırdılar, yerdə qalan əhaliyə isə əvvəlki etiqad və adətlərə əməl etmək icazə verilirdi. “Əhli kitab” xalqlar (yəni müqəddəs dini kitabları olan yəhudilər və xristianlar), o cümlədən, ilk çağlar, atəşpərəst olan azərbaycanlılar da əvvəlki etiqadlarında qalır, əvəzində isə can vergisi – cizyə verirdilər. Müsəlman icmasının qəbul etdiyi qaydaya görə cizyəni yalnız kişilər ödəyir, “uşaqlar, qadınlar, xroniki xəstələr, eləcə də heç bir vəsaiti olmayan adamlar və heç bir gəliri olmayan zahidlər” verginin bu növündən azad olunurdular.

Ərəblər, hələ Məhəmməd dövründən etibarən, başqa dinə etiqad edənləri, ümumiyyətlə, dinsiz hesab etdikləri bütpərəstlərdən fərqləndirir, sonuncuları zorla da olsa ram etməyə çalışır, vahid Allaha inam gətirib, ona öz qaydalarına əsasən etiqad edən xristian və yəhudilərə qarşı iltifatlarını əsirgəməyirdilər.

Ərəb işğalı Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə və yerləşdirilməsinə də təsir göstərdi. O dövr hadisələrini əks etdirən mənbələr ərəb hücumu ərəfəsində Sasani imperiyası tərkibində siyasi müstəqilliyini itirsə də adını şimalı-cənublu bütün torpaqlarımızda saxlamış Adurbadaqan – Azərbaycan inzibati ərazi bölgəsində (kustunda)* müxtəlif dillərdə danışan onlarla tayfanın yaşadığını xəbər verir, “Azərbaycanın ta qədimdən türklərin ölkəsi” olduğunu da bildirir (bu məlumatı VII əsrin 60-cı illərində olan hadisələri bizə çatdıran, lakin əsəri dövrümüzədək yetişməyən ərəb tarixçisi Abid ibn Şəryə əl-Curmuhi vermişdir). Lakin, əsasən, həm şimalın, həm də cənubun aran yerlərində məskunlaşmış çoxsaylı xəzərlər, qıpçaqlar, sabirlər (savirlər) və başqa türkdilli tayfalarla yanaşı burada qafqazdilli udinlər, qarqarlar, xınalıqlılar, ləzgilər, irandilli azərilər, tatlar, talışlar, kürdlər və başqaları yaşayırdılar. Albaniyanın bəzi vilayət adlarındakı “sak” kökü (Balasakan, Arsak, Sisakan, Sakasena, Şaki – Saki, Maskat – Masakat) bu ərazidə sak tayfalarının vaxtilə üstün olduğuna dəlalət edir**.

Ərəb mənbələri (İbn əl-Fəqih, Yaqut, əd-Diməşqi və b.) Azərbaycan və Arran əhalisinin mənşəyi haqqında bir neçə rəvayəti, daha doğrusu, nəsl şəcərə cədvəlini qoruyub saxlamışlar. Bu cədvələ əsasən azərbaycanlılar (burada cənub azərbaycanlıları nəzərdə tutulur) Nuh peyğəmbərin oğlu Sam (Sim), onun oğlu əl-Əsvəd, onun oğlu İran, onun oğlu Azərbazdan törənmişlər; yəni, azərbaycanlıların ulu babası Azərbaz olmuşdur. VII – IX əsrin görkəmli alimlərinə istinad edən bu müəlliflər ona Beyvərasif oğlu Azərbaz da deyirlər. Bu məlumat, göründüyü kimi, Nuh peyğəmbərin dünyanı öz oğlanları Sim, Ham və Yafət arasında bölüşdürməsi haqqında Tövrat və İncildə olan rəvayətlə səsleşir.

* Kust – Sasani dövründə inzibati vahid; vilayət mənasını verir.

** Alimlər sakların türkdilli və irandilli olduqlarını sübut edirlər.

Yenə də bu mənbələrə əsasən Nuhun oğlu Yafətin törəmələrindən olan Avmarın (Yunan, Homer?) oğlu Lantadan doğulan Kasluhimdən arranlıların ulu babası Arran və gürcülərin ulu babsı Curzan olmuşlar (elə bu mənbələrə görə, Lantanın o biri oğlu ermindir). Onu da deməliyik ki, ərəb mənbələrində olan bu rəvayətin, şübhəsiz, yerli kökləri vardır. Bu – Moisey Kalankatlıının albanların mənşəyi haqqında olan məlumatından da görünür. Burada verilən, Yafətin övladlarından Sisakın nəslinə mənsub olan Aranın, ərəb mənbələrində adı çəkilən Arranla eyniliyi heç biri şübhə doğurmur.

Əlbəttə, rəvayət xarakterli belə məlumatlar tarixilik baxımından dəqiq fakt olmasa da, xalqın Nuh peyğəmbərdən başlayan nəsl tarixinin qədimliyinə dəlalət edir.

Özündən əvvəl yaşamış müəlliflərin məlumatını sistemləşdirmiş Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanda işlədilən dili “əl-azriyyə (əl-azəri, əl-azərbi) adlandırır və qeyd edir ki, “onu başqaları anlamırlar (lə yəfhəmuha geyruhum)”. X əsrin ortalarına yaxın Azərbaycanda olmuş məşhur ərəb tarixçisi əl-Məsudi Azərbaycanın cənub hissəsində geniş yayılmış azəri dilini dari və pəhləvi dilləri kimi İrandillərindən hesab edir. Yenə onun məlumatına görə “Arrana məxsus Əbu Musa dağları (Yəni Qarabağ dağları – N. V.) Arran xalqlarından olan tayfalarla məskundur”. X əsrin 20 – 30-cu illərində yaşamış ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı əl-İstəxri Azərbaycan, Arran və Ərminiyyədə fars və ərəb dillərinin rəsmi dil kimi işlədildiyini qeyd edir. Bununla yanaşı o, Bərdə (yəni Arran) nahiyələrində işlədilən Arran dilindən, Qafqaz dağlarındakı müxtəlif yerli dillərdən söhbət açır. Ondan az sonra Azərbaycana səhəyət etmiş İbn Havqəl Qəbh (Qafqaz) dağlarında 360 dildə danışıldığından xəbər verərək yazır: “Mən bunu bir çox kənddə olub, hər kəndin azəri və fars dillərindən başqa öz dilinin olduğunu görəndək inkar edirdim”. Azəri dilini fars dilindən fərqləndirən İbn Havqəl də, həmçinin təsdiq edir ki, Qafqazdakı ərəb işğal dairəsində yaşayan xalqların rəsmi ünsiyyət dili fars və ərəb dilləridir. İbn Havqəl yazır: “Lakin ərəb dilində danışanlar azdır. Farsca danışanlar isə ərəb dilini başa düşmürlər. Ərəb dilində fəsih danışanlar tacir və mülk sahibləridirlər. Ərminiyyənin ucqarlarında və buna bənzər yerlərdə yaşayan tayfalar üçün başqa dillər də mövcuddur. Dəbil və onun nahiyələrinin əhalisi erməni dilində, Bərdə əhalisi isə Arran dilində danışır”. Həmin əsrin 70 – 80-cı illərində Azərbaycanda olmuş əl-Müqəddəsinin məlumatına görə Ərdəbilin dağ kəndlərində 60 dildə danışılırlar. Arranda Arran dilində danışıldığını xəbər verən həmin müəllif yerli əhalinin fars dilində xorasanlılar kimi danışdığını, lakin onları anlamaq mümkün olduğunu da qeyd edir.

Ərəb mənbələri (əl-Bəlazuri, İbn Xordadbeh və b.) işğal dövründə ərəblərin fəth etdikləri yerlər sırasında Taylasanın (Talışanın), yəni talışların yaşadıkları yerin adını çəkirlər.

Tarixçi ət-Təbəri Dərbəndin alınması ilə əlaqədar Dərbənd və onun ətrafındakı dağlarda yaşayan “yerli” dağlılar və “gəlmə” ermənilər haqqında olan

məlumatı da o dövr Azərbaycanının etnik tərkibini müəyyənləşdirmək baxımından maraqlıdır: “Həmin dağların yamaclarında olan ölkədə elə hündür yerlər var ki, ermənilər o yerlərdə az qalırlar, çünki onlar üçün ətrafında yaşayanlardandır, özləri də gəlmədirlər. [Köçərilərin] hücumları bu hündür yerlərdəki oturaq [yerli] əhalini dərbədən saldı, dağlılar (ət-Təbərədə qəbci – yəni qafqazlı işlədilib, - N. V) öz torpaqlarını atıb, dağlarda gizləndilər. Buralarda yalnız [sərhəddi qoruyan] əsgərlər, bir də onlara kömək edənlər və ya onlarla ticarət edənlər qaldılar”.

İşğal prosesində ərəblərlə azərbaycanlılar arasında bağlanan müqavilədə Balasakan və Savalan kündlərinin adının çəkilməsi şimalın və cənubun bu yerlərində, o dövrdə, kürd məskənlərinin olmasından xəbər verir.

IX – X əsr müəllifləri (əl-Bəlazuri, əl-Məsudi, əl-İstəxri) hələ işğal ərafəsində Gəncə və Tiflis arasındakı yerlərdə yaşayan, ərəb mənbələrinin əs-Siyavurdiya (erməni mənbələrində sevordik) adlandırdıqları, “qanun-qayda bilməyən, qaçaq-quldurluqla məşğul olan” tayfaların da adını çəkirlər. V. F. Minorski onları bizanslıların “sabarta əsfələ” (ağ sabartlar) adlandırdıqları və türk hesab etdikləri macarlarla bağlayır, onların VIII əsrin ortalarında, peçeneqlərin hücumundan sonra, mərkəzi Tavus olan Gəncə ilə Tiflis arasındakı ərazidə məskən saldıqlarını, sonralar isə qriqoryanlıqı qəbul edib erməniləşdiklərini güman edir. Tarixən məlumdur ki, Azərbaycanın şimal hissəsində məskən salmış onoqur (onoğuz) birliyinə son qoymuş köçəri sabirlər (savirlər) alban hökmdarı III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə (503-cü ildə) Sasani gözətçi qoşununun müdafiə etdiyi Dərbənd keçidindən Albaniya ərazisinə soxulub buranı və İberiyanı işğal etmişdi. Mənbələr onların VI əsrin əvvəllərində muzdlu döyüşçü kimi gah İran, gah da Bizans tərəfində Cənubi Qafqaz uğrunda gedən müharibələrdə iştirak etdiklərindən xəbər verirlər. VI əsrin ortalarında Qafqaza gəlmiş köçəri avarlar sabirləri məğlub etdikdən sonra onların bir hissəsi Ağstafa ilə Şəmkir arasında məskən saldı. Görünür, türkdilli tayfa olan döyüşkən sabirlərin bir hissəsi sonralar xristianlığı qəbul etmiş, ərəblər burada möhkəmləndikləri dövrdə isə artıq erməniləşmişdilər. Elə buna görə də X əsrdə Azərbaycanda olmuş əl-İstəxri əs-Siyavurdiya tayfasını erməni cinsindən (sınıf) olan pozğun adamlar kimi təqdim etmişdi.

Bununla yanaşı, hələ işğalın ilk dövründə ələ keçirdikləri torpaqlarda daha da möhkəmlənmək naminə, ərəblər özlərindən əvvəlki işğalçıların yolu ilə gedərək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif ərəb qəbilələrini Azərbaycanın hər tərəfinə köçürmüşdülər.

Müxtəlif dil və ləhcələrdə danışan bu xalqların bir-birilə ünsiyyət vasitəsi o dövrdə işğalçıların fars və ərəb dilləri olsa da, yeni türk axınının güclənməsi hələ ərəblərdən xeyli əvvəl türk komponentinin üstün gəlməsi prosesini daha da sürətləndirdi. Ərəblərin Azərbaycana öz qəbilələrini köçürmə siyasəti ilə ləngidilmiş bu proses ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması ilə yenidən sürətlə davam etdi. Azərbaycanda məskunlaşmış ərəblər getdikcə öz doğma dil və

adətlərini unudaraq, həmdin və həmməslək olduqları yerli türk əhalisinin dilini, onların həyat və məişət tərzini qəbul edirdilər. Lakin rəsmi dil kimi Xilafətdə Əməvilərin hakimiyyətdə olduqları dövrdə (750-ci ilədək) Sasanilərdən qalma fars və yeni işğalçıların ərəb dilləri, Abbasilərin hakimiyyətdə olduqları dövrdə isə (Səlcuqlaradək) ərəb dili işlədilir. Buna yerli ərəb üsul-idarəsinin aparıcı mövqeyi, İslamın möhkəmlənməsi, Azərbaycan və ərəb mədəni əlaqələrinin genişlənməsi, işğal edilmiş və İslamı qəbul etmiş bütün ölkələrdə olduğu kimi burada da ərəb əlifbasının qəbul edilməsi kömək etdi.

XI əsrin ortalarında Səlcuq yürüşü zamanı Oğuz elinin, XII əsrin ikinci yarısında isə qıpçaqların Azərbaycana axını gücləndi. Əksəriyyəti türk-oğuz dilinin daşıyıcısı olan bu tayfalar Azərbaycan ərazisində yaşayan və artıq bir-birinə qovuşmuş onlarla türk tayfa və qəbilələri ilə qaynayıb qarışdılar. Hələ bu oğuzların gəlişindən çox əvvəl Azərbaycan, Mesopotamiya və Kiçik Asiya ərazisində oğuz dil qrupuna mənsub olan türk tayfalarının (onoğuzların, kəngərlərin və b.) məskunlaşması səlcuq yürüşündən sonra Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub hissəsində oğuz dilli türklərin üstünlüyünə, tədricən məhz bu dil qrupunun qalib gəlməsinə, türk dilli Azərbaycan xalqının hələ ərəblər dövründən başlayan formalaşma, daha doğrusu oğuzlaşma prosesinin tam başa çatmasına səbəb oldu. Lakin mənsəcə türk olan səlcuqların hökmranlığı heç də türk dilini Azərbaycan ədəbi dilinə çevirmədi. Fars dilinə üstünlük verən səlcuq hökmdarlarının, eləcə də Atabəylərin, Şirvanşahların saraylarında ünsiyyət yalnız fars dilində idi, kargüzarlıq da bu dildə aparılırdı. XII əsrdə belə Xaqani, Nizami kimi dahilərimiz məhz buna görə fars dilində yazırdılar.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə də, tarixi Azərbaycan ərazisində oğuzlaşma prosesinin başa çatması nəticəsində təqribən bugünkü türk dilimizdə danışan və artıq Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən türkdilli əhali ilə yanaşı Qafqaz dilli və İran dilli xalqlar da yaşayırdılar. Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycanımızın etnik xəritəsi bu gün də min illər əvvəlki cizgilərini saxlayır. Bu gün də Azərbaycan torpağında indi “azsaylı xalqlar” adlandırdığımız irandilli talışlar, tatlar, kürdlər və b., Qafqazdilli udinlər, ləzgilər, xınalıqlılar, buduqlar və b. yaşayırlar. “Ta qədimdən türklərin məskəni” olan Azərbaycan onların da doğma torpağıdır.

Tarixin gedişatı elə gətirib ki, Sasanilərin və ərəblərin dövründə etnik, inzibati və coğrafi məfhumları özündə birləşdirən Azərbaycan adı IX – X əsrin əvvəllərində xilafətin parçalanması ilə əlaqədar müxtəlif sülalələrin (yerli və gəlmə) başçılıq etdiyi ayrı-ayrı feodal dövlətlərinin yaranması ilə inzibati və tədricən etnik mənasını itirərək, yalnız coğrafi mahiyyətini saxladı. Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranan dövlətlər biri-digərini əvəz edir, bu dövlətlərin sərhədləri çox vaxt Azərbaycan hüduqlarını aşaraq, bir neçə tarixi ərazini özündə birləşdirirdi. Beləliklə sərhədlər dəyişir, hökmdarlar dəyişir, yalnız yerli əhali – azərbaycanlılar nə öz simalarını, nə də doğma dillərini dəyişmirdilər. Onların türk

mənşəli özünü türk, hamısı bir yerdə isə özünü müsəlman adlandırır (xristianlığı saxlamış cüzi qismi isə erməniləşdi, sonralar çarizmin “parçala, hökm sür” siyasəti ilə İrandan, Türkiyədən və b. yerlərdən Qafqaza köçürülmüş gəlmə ermənilərlə birləşdi və bu gün müsibətli Qarabağ kartını işə saldı).

Sasanilər dövründə siyasi müstəqilliyini itirərək imperiyanın vilayətlərindən birinə çevrilən Cənubi Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti imperiyanın dövlət dini olan zərdüştiliyi qəbul etmişdi. Bu etiqadın sahibləri Sasanilərdən vassal asılılığında olan Azərbaycanın şimal hissəsi – Albaniya əhalisi arasında da az deyildi.

Albanlar arasında yayılmış xristianlığa etiqad, tədqiqatçıların sübut etdiyinə görə, cənubi azərbaycanlılar arasında da müəyyən qədər yayılmışdı. Mənbələr V – VII əsrlərdə Urmiyada, Qanzakda (Cənzədə) və b. yerlərdə fəaliyyət göstərən yepiskopluqlar haqqında məlumat verir.

Ərəblərlə yerli əhali arasında bağlanan bəzi müqavilələr Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində yəhudilərin də olduğuna dəlalət edir. Belə ki, Dəbil və Nəşavə (Naxçıvan) şəhərlərinin əhalisi ilə bağlanan müqavilələrdə atəşpərəstlərlə yanaşı yəhudilərin də toxunulmazlığına təminat verilir. Bu dinə etiqad edənlərin bir qisminin Azərbaycan ərazisinə xristianlığın yaranışından sonra Roma imperiyası ərazisindən dərbədən düşmüş və Sasani imperiyasında sığınacaq tapmış ilk yəhudi qaçqınları sırasında gəldiyini ehtimal etmək olar (indi tatca danışan dağ yəhudilərinin bir qismi onların xələfləridir).

Ərəblərin “əhli kitab” adlandırdıqları bu xalqlarla yanaşı Azərbaycanın həm cənub, həm şimal hissələrində yaşayan türklərin çoxu büt-pərəst idi; tədqiqatçıların fikrincə albanlar arasında da xristianlığı qəbul etməmiş büt-pərəstlər də az deyildi. Azərbaycanın ilk müsəlmanları, daha doğrusu “qılınc” müsəlmanları məhz bu büt-pərəst türk və albanlar oldular.

İlk müqavilələrin şərtlərinə görə, atəşpərəstlərə verilən güzəşt və amana baxmayaraq, İslamın verdiyi maddi və mənəvi üstünlüklər, o cümlədən müsəlmanlardan can vergisi – cizyənin alınmaması, müsəlman icmasının atəşpərəst Sasani cəmiyyətində olduğu kimi zümrələrə bölünməməsi və s. Zərdüştin ardıcıllarını da yeni dini qəbul etməyə sövq etdi. Bu işdə, çox güman, İslamı hələ peyğəmbər dövründə qəbul etmiş, əvvəllər atəşpərəst olmuş iranlıların çağırışları da az rol oynamadı. Ət-Təbərinin məlumatına görə, hələ xəlifə I Ömər dövründə işğal edilmiş Sasani vilayətlərinin dehqanları könüllü surətdə İslamı qəbul etmişdilər. Müəllifin fikrincə, ərəb hərbi sərkərdəsi müsəlman Zuhra ilə İran sərkərdəsi atəşpərəst Rüstəm arasında aparılan danışıqlarda Zuhranın mənəvi üstünlük qazanması bir çoxlarının İslamı qəbul etməsinə səbəb olmuşdu.

Büt-pərəstlərə qarşı zor işlədən ərəblərin “əhli kitab” xristian və yəhudilərlə yanaşı “əhli kitab” olmayan atəşpərəstlərə də işğalın ilk dövründə iltifat göstərmələri dha çox siyasi baxımdan, yəni Qafqazın Bizansa qarşı mübarizədə mühüm strateji əhəmiyyəti ilə də izah oluna bilər. İşğalçıların özü isə yerli əhaliyə

qarşı olan bu yumşaqlığı kafirlərin haqq yoluna qaytarılması kimi qiymətləndirməyə çalışdılar. Bu baxımdan yuxarıda adlarını çəkdiyimiz iki sərkərdənin söhbəti diqqəti cəlb edir. Müsəlmanların işğalçı siyasətinə necə olursa olsun bəraət qazandırməğa çalışan ərəb sərkərdəsi deyirdi: “Biz buraya dünya nemətləri üçün gəlməmişik, çünki bizim istək və qayğılarımız bambaşqadır”. Sözüne qüvvət olaraq o, peyğəmbərin bu sözlərini də xatırlayır: “Mənim dinimə iman gətirməyənlərin üstündə mən öz silahdaşlarımı qoydum, onların vasitəsilə həmin adamları cəzalandırdım... Onlar bu dində qaldıqca mən onlara hakimiyyət bəxş edirəm. Çünki bu – haqq dinidir. Ondan yalnız zəlillər üz döndərir, onu yalnız güclülər tutur”.

Lakin çox keçmədən, İslam bütpərəstliklə yanaşı atəşpərəstliyi də aradan götürdü. Tədqiqatçıların fikrincə, Allah qarşısında bütün müsəlmanların bərabərliyini elan edən yeni ideologiya Sasani imperiyasının qeyri-iranlı əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar arasında daha tez yayıldı. Tarixçi əl-Bəlazurinin məlumatını şişirdilmiş fakt kimi qəbul etməsək, Cənubi Azərbaycan əhalisi artıq xəlifə Əlinin dövründə (656 – 661) İslamı qəbul etmiş, Quran oxuyurdular.

İslamaqədərkə etiqadlarında (xristian və yəhudiləri nəzərə almasaq) əsasən Azərbaycanın dağ yerlərinin əhalisi qalmışdı. Əl-İstəxrinin məlumatına görə, o, bu yerlərdə olduğu vaxt, yəni təqribən X əsrin 20 – 30-cu illərində də, Qabq (Qafqaz) dağında bir çox müxtəlifdilli kafirlər yaşayırdılar. XII əsrin 30 – 40-cı illərində Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərini gəzmiş əndəluslu Əbu Hamid əl-Qərnati Dərbənd yaxınlığındakı dağ kəndlərində “İslamı qəbul etməmiş, hətta cizyə də verməyən”, dəfn mərasimlərinə görə atəşpərəst olduqları bəlli olan adamlara rast gəlmişdi.

İslamı qəbul etmiş xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında bəzi dağ kəndləri sakinlərinin nəinki öz etiqadlarını, eləcə də dillərini qoruyub saxlaya bilmə səbəbini XIV əsrin II yarısı, XV əsrin əvvəllərində yaşayan ərəb tarixçi-filosofu İbn Xəldunun fikri ilə izah etmək olar. Onun rəyincə “ərəblər dağlıq yerlərə deyil, yalnız düzən yerlərə hücum etməyə meyllidirlər; Çünki... dağlıq yerlərdə öz məqsədlərinə nail olmaq onlar üçün asan olmur”. Şimali və Cənubi Azərbaycanın atəşpərəstliyin təsir dairəsində olan, nisbi müstəqilliyini saxlamış məhz belə dağlıq yerləri, eləcə də qonşu Deyləm, Gilan, Təbəristan və s. ərəb üsul-idarəsinə qarşı mübarizə meydanı oldu. Onu da qeyd edək ki, uzun müddət yerli əhali ilə bağladığıları müqavilənin şərtinə görə atəşpərəstlərdən can vergisi almaqla kifayətlənən ərəblər, sonralar xüsusilə atəşpərəst xürrəmilərin onlara qarşı çıxışları başlananda bu dinin tərəfdarlarını təqib etməyə başladılar. Lakin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əl-Müqəddəsinin və əl-Qərnatinin məlumatlarından görüldüyü kimi bu təqib ucqar dağ kəndlərində yaşayan atəşpərəst əhaliyə gedib çatmadı. Əl-Qərnatinin qeydə aldığı məlumat bu cəhətdən daha diqqətəlayiqdir: “Dərbənd yaxınlığında böyük bir dağın ətəyində iki kənd vardır. Burada yaşayan adamlara zəryəqaran, yəni zireh ustaları deyilir. Onlar hər b meydanında işlədilən bütün

zirehlərdən – dəbilqə, qılınc, nizə, yay, ox, xəncər və eləcə də misdən olan başqa alətlər düzəldirlər. Onların qadın, uşaq, qız, qul və kənizləri bu sənəti hərtərəfli öyrənirlər. Burada əkilən torpaq və bağlar yoxdur. Adamların çoxu xeyirxah və dövlətlidir. Başqa yerlərdə olanlar hər tərəfdən satmaq üçün onlara müxtəlif mallar gətirirdilər. Onların dini yoxdur və cizyə də vermirlər. Həmin adamlardan biri öldükdə, ölən adam kişidirsə, onlar meyiti yerin altında yaşayan adamlara verilir, onlar da meyitin əzalarını doğrayır, [nəticədə] yalnız ətindən ayrılmış sümüklər və beyin qalır. Ölünün ətini yığır və qara qarğalara yedirirlər. Həmin adamlar soyuqqanlıqla [ölünün qoyulduğu yerə] gedib, başqa quşları ölünün ətindən yeməyə qoymurlar. Əgər ölən qadındırsa, onlar meyiti yerin altında yaşayan adamlara göndərirlər. Həmin adamlar onun sümüklərini ayırır, ətini quzğunlara yedirir, onun ardınca oxlarla gedərək, ətinə yaxın düşmək istəyən başqa quşlara mane olurlar.

Mən Dərbənddə əl-Əmir Əbu əl-Məlik ibn Əbu Bəkrə dedim: “Necə olub ki, bu millət İslamı qəbul etməmiş və onlara cizyə və xərac verməməyə icazə verilib”. O dedi: “Onların sehri var”.

Dərbəndin sahibi əl-Əmir Seyf əd-Din Məhəmməd ibn Xəlifə əs-Suləmi – Allah ona rəhmət etsin... mənə Allahın buyurduğu kimi xeyirxahlıqla qarşıladıqdan sonra belə bir söhbət etdi: Mən... türklərdən və başqa millətlərdən olan adamları topladım... dağlardan olan əl-Lakz, əl-Filan və s. millətlər də bizə qoşuldular... biz həmin iki kəndə yollandıq. Burada onların nə bürcələri, nə qalaları var idi. [Bizi görən kimi] onlar qapılarını bağladılar. Mən bu kəndə birinci daxil olanlardan oldum. Bu vaxt yerin altından (yəqin ki, kahalardan – N. V.) adamlar çıxdılar. Onların üstündə silah yox idi. Onlar dayandılar, əlləri ilə dağlara işarə etdilər və mənim başa düşmədiyim dildə danışmağa başladılar. Sonra [yenidən] yerin altında yox oldular. [Bundan sonra] bizi soyuq külək və möhkəm qar tutdu. Heç bir şey görmədik. Göy bizim üstümüzə qar, soyuq yağdırdı. Biz [geriyə] qayıtdıq, lakin nə mən, nə də başqaları haraya getdiyimizi bilmirdik. Bizlərdən bəzisi güclü atların zəifləmiş atlarla toqquşmasından həlak oldu. Həmin [zəif at] və onu minən süvari yığılır, [qalan] adamlar onları ayaqlayıb keçir, onların atları və özləri ölürdülər... Bilmirəm kim oxla mənim sol çiyimdən vurdu, [ox] qoltuğumun altından çıxdı. Mən az qala ölmüşdüm. Onlardan bir neçə fərsəx uzaqlaşanaqədək bir təhər dözdüm. [Nəhayət] qar, külək və soyuq ara verdi, biz qoşunumuzdan çoxlu adam itirdik. Mən çiyimdən oxu çıxartdım və bu [yara] nəticəsində dörd ay xəstə yatdım. Biz həmin kəndlərdə yaşayanlardan bir tikə çörək belə ala bilmədik, onların bir adamı ilə döyüşmədik. Bu isə həmin adamların yalnız sehrkarlığından ola bilərdi. Bu adamlar ölünün sümüklərini çıxarır, sümükləri kisələrə doldururlar. Dövlətlilərin və məşhur adamların kisələri zərli rum ipəyindən, qul və kənizlərinki isə çit və başqa bu kimi şeylərdən olur. [Adamlar] kisələri evdə asır, hər birinin üstündə sahibinin adını yazırlar...”.

İslamın Azərbaycanda yayılmağa başladığı dövrdən az qala beş yüz il sonra aşkar edilmiş bu fakt bu yerlərdə qədim zərdüştilik ayinlərinin hələ də qorunub saxlandığını, yerli əhalinin şəksiz atəşpərəst olduğunu sübut edir. Marqlıdır ki, hələ yunan alimi Herodotun və b. əsərlərində Midiya maqlarının öz ölümlərini məhz bu üsulla dəfn etmələri təsvir edilir. Amerika alimi Riçard Frayın fikrincə, meyitlərin yirtıcı heyvan və quşlara yem edilməsi, sümüklərin isə saxlanmasını İran möbedləri Orta Asiyadan əxz etmişdilər. Akademik V.V. Bartold bu mərasimin İran mənşəli olduğunu güman edirdi. Qeyd etməliyik ki, əl-Qərnatinin haqqında danışdığı bu mərasim başqa formalarda digər türk xalqlarında (xüsusilə Tibetdə) təsadüf olunurdu*.

Müxtəlif etnolinqvistik qruplara aid olan və ərəblərin başa düşmədikləri dillərdə danışan bu adamları ərəblər çox vaxt milliyətcə fərqləndirmir, onların özlərinə “kafir”, dillərinə isə “kafir dili” deyirdilər. İşğaldan sonrakı dövrdə isə meyar bir idi – müsəlman və ya kafir. Hətta, hər hansı yerin əhalisi haqqında məlumat verdikdə, onun etnik tərkibi deyil, dini tərkibi əsas tutulur, üstünlük müsəlmanlara verilir. Məsələn, Qəbələ sakinləri haqqında məlumatında əl-Məsudi vilayət əhalisinin etnik tərkibini qətiyyətlə aramır, yalnız şəhərlilərin müsəlman, kəndlilərin isə xristian olduğunu bildirirdi. Şəki əhalisinə də o, məhz bu ölçü ilə yanaşırdı.

Azərbaycanın “əhli kitab” hesab olunan xristian və azsaylı yəhudi əhalisi, o cümlədən müqəddəs kitabı – “Avesta”sı olan atəşpərəstlər bağlanmış müqavilələrə əsasən ərəblərin siyasi hakimiyyətini qəbul edir, qeyri-islam dini etiqadlarına görə can vergisi – “dövlətinin dövlətinə görə, varlığının varına görə, kasıbın kasıblığına görə” cizyə verirdilər.

Tədqiqatçıların fikrincə, İslamı ilk növbədə ərəblərin simasında özlərinə arxa tapmaq istəyən yerli əyanlar qəbul edirdilər. Onlar İslamı qəbul etməklə öz mülklərini də qorumuş olurdular. Alimlər onu da qeyd edirdilər ki, İslam Azərbaycanın şimalında cənubunda olduğundan daha gec mənimsənildi. Şəhərlilər İslamı kəndlilərə nisbətən daha həvəslə qəbul edirdilər. Bu dövrün ən yaxşı tədqiqatçısı akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə, ərəb işğalı dövründə kəndlilərə nisbətən daha ağır cizyə ilə yüklənmiş şəhərlilərin, xüsusilə tacir və sənətkarların, İslamı ilk növbədə qəbul etməsi onların öz varidatlarını qorumaq cəhdindən, ərəb üsul-idarəsinin isə tacir və sənətkarlara daha böyük güzəştlər verməsindən irəli gəlir. Bundan başqa, İslamı qəbul etmək həmin adamları nəzəri olaraq müsəlman ərəblərlə bərabərləşdirirdi. Yeni dinə keçənlərin böyük bir hissəsi müsəlman ordusuna yazılır, bununla da, ərəblərlə bağlanmış müqavilələrin şərtinə görə cizyədən azad edilir, müharibə qənimətlərindən ərəblərlə bərabər istifadə edirdilər. İslamı qəbul etmiş qeyri-ərəblər yerli əhalinin “məvla” (cəmdə “məvali”)

* Xalq arasında indi də yaşayan “ətini versəm də, sümüyünü atmaram” məsəli, çox güman ki, bu qədim mərasimlə bağlıdır.

adlandırılan qrupunu təşkil edirdilər. Hələ islamaqədərki Ərəbistanda geniş yayılmış bu termin əslində “kimdənsə asılı” mənasında işlədilir, özü də yalnız qan qohumluğu ilə bağlı olanlar deyil, başqa qəbilədən hamiliyə götürülənlər də nəzərdə tutulurdu. Ərəb işğalı dövründə isə bu termin yalnız “kiminsə qeyri-ərəb adamı” mənasını verir, həmin adam ya müəyyən bir şəxsin (mütləq ərəbin) və ya qəbilənin (mütləq ərəb qəbiləsinin) adamı – məvlası olurdu. Məvalilər onlara hamilik edən adamın və ya qəbilənin yanına köçür, hərbi yürüşlərdə onları müşayiət edirdilər.

Azərbaycan işğal edildikdən sonra Arran əhalisinin bir hissəsi, Cənubi Azərbaycanın əhalisinin isə çox hissəsi İslamı qəbul etməyə başladı. Məvalilərin sayı gündən-günə artırdı. Mənbələrdəki adda-budda faktlardan görünür ki, İslamı qəbul etmək üçün əsasən zor işlətməyən ərəblər, İslamdan üz döndərənləri ağır cəzalandırırdılar. Çünki bu, Allahla bağlanmış əhdin pozulması, böyük günah hesab olunurdu. Belə adamlar, əl-Bəlazurinin əsərində verilmiş, İran dehqanlarından birinin yenicə qəbul etdiyi İslamdan üz döndərməsi faktına görə, hətta qətlə yetirilirdilər. Müsəlmanların sayı əsir düşmüş döyüşçülərin hesabına da artırdı; belə ki, həmin döyüşçülər əsir düşdükləri ərəb sərkərdəsinin köləsinə çevrilir, sonradan isə İslamı qəbul etmək şərti ilə azad olunurdular.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İslamın Azərbaycanın cənub, xüsusilə də şimal hissəsində başdan-başa qərarlaşması uzun çəkən bir proses oldu. Bu prosesin birinci mərhələsində İslamı yayan əsas qüvvə ərəblər idisə, müsəlman mədəniyyətinin çiçəkləndiyi X əsr dövründən başlayaraq bu işi İslamı qəbul etmiş yerli əhali özü görürdü. Yuxarıda gördüyümüz kimi, işğal prosesində bağlanmış müqavilələrə görə “əhli kitab” yerli əhali könüllü olaraq istədiyi dini seçə bilərdi, lakin bundan cəmi bir neçə il keçmiş, xəlifə Əlinin dövründə isə, Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmiş ərəblər yerli əhalini İslama dəvət etmək tapşırığı aldılar. Məhz elə o dövrdə Cənubi Azərbaycanın baş şəhəri elan edilmiş Ərdəbildə o zaman Azərbaycanın hakimi təyin edilmiş əl-Əşas ibn Qeys məscid tikdirdi. İlk vaxtlar belə məscidlər ancaq ərəb qəbilələrinin yerləşdirildiyi şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdisə, sonralar Azərbaycanın hər bir yaşayış məntəqəsində kiçik və böyük məscidlər tikildi. Artıq X əsrdə Azərbaycanın demək olar bütün şəhərlərində came məscidləri vardı, hətta X əsrin məşhur coğrafiyaşünas-səyyahı əl-Müqəddəsi şəhəri kənddən fərqləndirən əsas cəhəti məhz hər hansı yaşayış yerində came məscidin olmasında görürdü. Buna görə də o, hər hansı yer haqqında məlumat verərkən, mütləq, orada came məscid olub-olmadığını qeyd edirdi. “Dərbəndnamənin” məlumatına görə 733/34-cü ildə əməvi sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbdülməlik Dərbənddə olan came məsciddən başqa daha yeddi məhəllə məscidləri (Xəzər, Fələstin, Dəməşq, Hims, Qeysəri, Cəzirə və Mosul) tikdirməyi əmr etdi. Ayırı-ayrı millətlərin, daha doğrusu, tayfaların yaşadığı məhəllələrdə tikilən bu məscidlərə ərəblərlə yanaşı islamı qəbul etmiş qeyri-ərəblər – məvalilər də gəlirdilər. Onu da qeyd edək ki, mənbələrin dili ilə desək, məhz Dərbənd, İslamı “kafirələrin”

yaşadıqları ətraf dağlıq ölkələrə yayırdı. 869-cu ildə Dərbənddə məskunlaşmış ərəb nəslindən olan Haşim əs-Suləmi bu şəhər-dövləti müstəqil elan edib, Dərbənd əmirliyinin əsasını qoyduqdan sonra vaxtaşırı qonşu qeyri-müsəlman dağlılar üzərinə dini bayraq altında, əslində isə siyasi və işğalçılıq məqsədləri güdən yürüşlər təşkil edirdi. Dağ yerlərində islamlaşdırılma uzun proses şəklini alsada, bu yürüşlər bəzi dağlıların zorla, bəzilərinin isə köntüllülük prinsipi əsasında gəc-tez müsəlmanlaşdırılmasına gətirib çıxardı. İslamlaşdırılmanın birinci mərhələsinin əvvəllərində xoş-güç qəbul edilmiş din yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra siddiqlə qavranılmış və mənimsənilmiş inama çevrildi.

Yerli əhalinin müsəlmanlaşdırılması ilə Azərbaycan ərazisində öz siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışan ərəb üsul-idarəsi bu bölgədə baş verən millətlərarası münəfişələrdən, xüsusilə albanlarla ermənilər arasında gedən dini çəkişmədən məharətlə istifadə edirdi*. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu dini çəkişmə alban kilsəsinin erməni kilsəsinə təbə edilməsi az sonra isə Alban dövlətinin süqutuna gətirib çıxartdı. Tədqiqatçıların yazdığına görə (Z. M. Bünyadov və b.) alban əhalisinin bundan sonra başlanan qriqoryanlaşma siyasəti, ərəb müəlliflərinin fikrincə, (əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.), hələ X əsrdə Bərdə və onun ətrafında işlədilən alban-arran dilini, eləcə də alban ədəbiyyatını tədricən aradan götürdü, xristianlığı saxlamış albanların bir hissəsi ermənilərin təriqətini və dilini mənimsədilər. Lakin qriqoryanlaşma – erməniləşmə prosesi çox uzun çəkdi. Buna alban katolikosluğunun yalnız 1836-cı ildə (ermənilərin rus siyasəti nəticəsində axınla Qarabağda yerləşdirilib, yerli əhaliyə nisbətən sayca artmasından sonra), Eçmiədzin təhriki ilə ləğv edilməsi sübut ola bilər.

Xilafətin işğal etdiyi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan islamlaşdıqca yeni din bu ölkələrin xalqlarını ideoloji cəhətcə də birləşdirən böyük qüvvəyə çevrildi. Yeni dinin dili olan ərəb dili VII əsrin sonlarından başlayaraq, xəlifə Əbdülməlikin keçirdiyi islahatlar nəticəsində, yerlərdə tətbiq edilən dövlət dilinə çevrildi. Buna Azərbaycan ərazisində müxtəlif dillərdə danışıması, dil vahidliyinin olmaması, əlifbasızlıq üzündən ərəb əlifbasının qəbul edilməsi də xeyli kömək etdi.

Kargüzarlığın ərəb dilində aparılması dövlət idarələrində işləyən yerli azərbaycanlı məmurlar üçün bu dili bilməyi vacib etmişdi. Ərəb dilini bilməyənlərə hətta adi vəzifələr də verilmirdi. Tədricən ərəb dilinin işğalçının dili olduğu unuduldu. Bu dili bilmək – mədəniyyət göstəricisinə çevrildi. Quranın yalnız yazıldığı dildə öyrənilməsi də ərəb dilinin işlənmə və mənimsənilmə arealını

* Erməni kilsəsinin min il bundan qabaqkı fəaliyyəti işğalçı ərəblərə, dünənki və bugünkü fəaliyyəti isə işğalçı rusa ələ verib; Maraqlı və ibrətəməiz haldır ki, o vaxt da, indi də yaranmış üçbucağın bucaqları eynidir: yadelli işğalçı, fitnəkar və nankor qonşu, türkəsəyalığı və unuqtanlığı üzündən əziyyətə məruz qalan yurddaşlarımız.

genişləndirirdi. Hər bir müsəlman, millətindən asılı olmayaraq, Xilafət xalqlarının ünsiyyət dilinə çevrilmiş ərəb dilini öyrənməyə çalışırdı.

Kargüzarlıq, dövlət və şəxsi yazışmalar ərəb dilində aparıldığı kimi dini və dünyəvi xarakterli elmi əsərlər də bu dildə yazılırdı. İşğalçı ərəblər, Xilafətin işğaldan sonra ərəbləşmiş (İraq, Suriya, Misir, Fələstin və s.) və məskunlaşmış (Azərbaycan, İran, Orta Asiya ölkələri və s.) əhalisi – hamısı birlikdə, islamaqədərki zəngin mədəni ənənələrini bir yerə cəmləşdirərək, ümumi ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında iştirak edirdilər. Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş və ya köçüb gəlmiş ərəb qəbilələri doğma ərəb dillərinin Xilafətin bu bölgəsində də aparıcı rol oynamasından istifadə edərək, yerli əhali arasında ərəb dili və bəzi hallarda ərəb kitab mədəniyyətinin yayılmasına (xüsusilə Quran, onun təfsirləri, sərf-nəhv kitabları və s.) kömək edirdilər. Bu işdə Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələr də az rol oynamırdı. Lakin, əlbəttə, ərəb dilinin geniş yayılmasına səbəb olan ən başlıca amil azərbaycanlıların, başqa şərq xalqları ilə, xüsusilə X – XII əsrlərdə inkişaf etmiş və sonrakı əsrlərdə davam edən ticarət-iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətləri oldu. Orta əsr Şərq dünyasının ən əsas ünsiyyət vasitəsi, beynəlxalq dil rolunu oynayan ərəb dili Xilafət tərkibində yaşayan bütün müsəlman xalqlarını bir-birini mədəni nailiyyətləri ilə tanış etdi. Azərbaycanlılar da dünya mədəniyyətinə məhz ərəb dili vasitəsilə yetişdilər.

XİLAFƏT VİLAYƏTLƏRİ AZƏRBAYCAN VƏ ARRAN – HÜDUDLARI, ŞƏHƏRLƏRİ, YOLLARI

İspaniyadan Hindistanadək bir çox ölkə və xalqları tabe etmiş ərəblər, yenini və daha yaxşını icad etməyin ağırlığını dərk edərək, öz üsul-idarələrini bu ölkələrdə möhkəmlətmək, idarə işini yüngülləşdirmək məqsədilə ən asan yola əl atdılar – özlərindən əvvəlki illərin sınağından keçmiş idarə və vergi sistemlərini saxladılar. Müxtəlif xalqlardan alınan, çox vaxt, əvvəlki coğrafi və ya inzibati adlarını saxlayan bu yerlər müstəqil və ya asılı ölkədən xilafətin çoxsaylı vilayətlərinə çevrildilər. Bu vilayətlər, adətən, həmin yerləri fəth etmiş sərkərdənin və ya yürüşün bilavasitə iştirakçısının idarəsi altında ərazicə yaxın torpaqları özlərində birləşdirirdi.

Xilafətin siyasi hakimiyyətinin ləğv edilməsi ilə tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal torpaqlarını da əhatə edən Ərməniyyə inzibati bölgü adı aradan götürülür. Doğrudur, IX əsrdə yaşamış bir sıra “kitab yazıcıları” (yəni, kitablara, özlərindən əvvəl yazılanlara əsaslananlar), o cümlədən İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih və b. Qafqazın siyasi və inzibati xəritəsində baş vermiş yeni dəyişikliklərdən xəbərsiz olduqları üçün, ənənəvi olaraq, yenə də köhnə məlumatları təkrar edir, oxucularını ərəb Ərminiyyəsi və onun bölgələrindən xəbərdar edirdilər.

Xilafətin bütün şimal vilayətlərini əl-Cüddiy – (yəni “şimal ulduzu”nun ölkələri; elmi ədəbiyyatda naşirin səhvi ucbatından əl-Cərbi işlədilib) adı ilə birləşdirən İbn Xordadbeh bu bölgəyə Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə ilə yanaşı Rey, Dumavəndi, Təbəristanı, Dehistanı, Gilanı, eləcə də talışların, xəzərlərin, alanların, səkləblərin, avarların və b. torpaqlarını da aid edir. Bu bölgünü saxlamış IX əsrin başqa coğrafiyaşünas – səyyahı və tarixçisi əl-Yəqubi Azərbaycanı Qəzvin, Qum, İsfahan, Rey, Təbəristan, Curcan, Sicistan, Xorasan, Tibet və Türkünstanla birlikdə Xilafətin Şərq torpaqlarına aid edir, Azərbaycanın cənub hüdudunda yerləşən Zəncanın və cənub-qərb hüdudlarında yerləşən Ərdəbilin adlarını çəkir, Azərbaycan şəhərləri sırasında Bərzənd və Varsanla birlikdə Bərdəni də xatırladır, bu şəhəri Yuxarı Azərbaycanın əsas şəhəri kimi qeyd edir*.

Onu da deməli ki, o dövrdə Şimali Azərbaycanın – Arranın Yuxarı Azərbaycan adlandırılması faktına yalnız əl-Yəqubidə rastlaşırıq. X əsrin müxtəlif illərində Azərbaycanın torpaqlarında olmuş əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və başqaları artıq köhnə inzibati bölgünün adını çəkmir, müxtəlif gəlmə və yerli sülalələrin hakimiyyətləri altında olan Cənubi Qafqaz ölkələrini – Azərbaycanı, Arranı və Ermənistanı “yalnız bir məlik – hökmdar idarə etdiyi” üçün “vahid ərazidə” birləşdirirdilər. Maraqlı burasıdır ki, əl-İstəxri və İbn Havqəl Sacilər və Salarilər sülaləsinə mənsub “Yusif ibn Əbu-s-Sacı, onun nökrəri Müflini, Deysəm ibn Sədluyəni, əs-Salar adlanan Mərzban ibn Məhəmmədi” belə hökmdarlardan hesab edirdilər. Doğrudan da, Azərbaycan hökmdarları Sacilər, daha sonra isə Salarilər, hakimiyyətlərinin qüdrətli dövründə qərbdə erməni şəhərləri Ani və Dvindən tutmuş Şərqdə Xəzər sahillərində, şimalda Dərbənddən cənubda Zəncanadək torpaqları paytaxtı Ərdəbil olan vahid dövlətdə birləşdirə bilməmişdilər. Onlardan bir neçə on il sonra Azərbaycanda olmuş əl-Müqəddəsi bu yerlərin hamısını birlikdə “ər-Rihab iqlimi” adlandırmış və bunu belə əsaslandırmışdı: “ər-Rihab geniş və səfəli iqlimdir. Meyvə və [xüsusilə] üzümü boldur... Qiymətlər ucuzdur... Biz bu yerləri birləşdirə biləcək ümumi ad tapa bilmədiyimiz üçün onu ər-Rihab adlandırdıq”*.

Lakin bunla yanaşı, ərəb müəllifləri bir siyasi və inzibati vahiddə birləşdirilən bu yerləri coğrafi ərazi baxımından fərqləndirir, hər ölkənin tarixi ərazisini açıqlamağa çalışırdılar. Əl-İstəxriyə görə Azərbaycan hüdudları “cənubda ət-Tarm dağları (Ərdəbillə Zəncan arasında dağlıq ərazi – N. V.) boyunca uzanaraq, Zəncan həddinə çatır, sonra Dinavər, Xulvan və Şəhrəzur dağları boyunca Dəclə çayı yaxınlığındakı əraziyə yetişir və nəhayət Ərminiyyə hüdudlarını dövrələyir”. Arranın sərhədləri isə, yenə bu müəllifə görə, şimalda Bab əl-

* Əl-Yəqubi əlyazmasının naşiri de Quye mətnin məzmununa varmadan əlyazmadakı səhvi – “Bərdə” əvəzinə “Marağa” yazılışını qəbul etmişdir.

* “Ər-Rihab” terminini N. Karaulov və K. Trever “meşəli, üzümlü yer” kimi tərcümə ediblər. Məzmununa görə, bu söz əslində “geniş yer” kimi açıqlanmalıdır. “İqlim” isə burada “bölgə” mənasında işlədilir.

Əbvabdan (Dərbənddən) Tiflisədək, oradan isə ər-Ras (Araz) çayı sahilində Naxçıvan adlı yerədəkdir**. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Sacilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi Yusif ibn Əbu-s-Sacın hakimiyyət uğrunda, Xilafətdən təcrid olunmaq uğrunda apardığı mübarizə illərində Azərbaycanda olmuş əl-İstəxri (tədqiqatçıların fikrincə o, əsərini 930 – 933-cü illərdə tərtib etmişdir), ondan sonra isə əl-İstəxrinin xahişilə onun əsərini təshih etmiş İbn Havqəl, təmsil etdikləri dövlətin – Xilafətin təəssübkeşi kimi Azərbaycan torpaqlarını Xilafətdən ayırmaq istəyən Yusifin hərəkatlarını “Allahın və peyğəmbərin iradəsindən kənar” hərəkat kimi qiymətləndirirdilər. Elə buna görə də onlar Xilafətin o dövrdə müttəfiqi olan xristian erməni hökmdarı I Smbatı müdafiə edir, 913-cü ildə Ermənistanı tutmuş və döyüş meydanında I Smbatı öldürmüş müsəlman Yusifi pisləyirdilər.

Məsələyə dövrün tələbi ilə bir qədər siyasətçi gözü ilə baxmalı olan bu müəlliflər (bəzi tədqiqatçılar (Dozi, Kraçkovski) İbn Havqəli subyektivliyinə görə hətta “Fatimələrin casusu” hesab etmişdilər). Bərdədən qərbdə olan Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən indiki Qarabağ ərazisini Ərminiyyəyə (burada Ermənistan) aid etsələr də, elə həmin əsərlərinin başqa yerlərində gətirdikləri məlumatla özləri-özlərini təkzib etmişdilər. Bu məlumatlardan biri yuxarıda haqqında danışdığımız Arranın hüduqlarına dair olan hissədirsə, o biri və daha əyanisi İbn Havqəlin təqdim etdiyi xəritələrdir. “Ərminiyyə, Azərbaycan və Arranın şəkli” adlandırdığı xəritəsində müəllif Cənubi Qafqazın bu ölkələrinin hüduqlarını aşkar göstərir, “Ərminiyyə” sözünü Xilat (Van) gölü ilə Araz çayı arasında yerləşdirir. “Xəzər dənizinin şəkli” adlandırdığı başqa xəritəsində isə İbn Havqəl Dərbənddən Gilanadək bütün sahil boyunca Azərbaycan sözünü yazır*.

Əl-istəxri və İbn Havqəlin öz əsərləri ilə təkzib olunan bu məlumat onlardan sonra Azərbaycanda olmuş, verdiyi xəbərlərin obyektivliyi ilə fərqlənən əl-Müqəddəsinin əsəri və dövrün real vəziyyətinin təhlili ilə də dürüsləşdirilir. Əl-Müqəddəsinin məlumatına görə, ər-Rihab iqliminin üçdə birini təşkil edən Arran Xəzər dənizi ilə sərhəddə axan Araz çayı arasında adaya bənəyir, əl-Məlik (Kür) çayı isə onu ikiye bölür. Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, Kür çayı Arranı ikiye böldüyü üçün İbn Havqəl buranı “iki Arran” adlandırmışdır.

Bərdədən qərbə torpaqların Ərminiyyəyə aid olmadığını da o dövrün real tarixi vəziyyəti də sübut edir. Məlumdur ki, Albaniya VIII əsrin ilk illərində bir dövlət kimi ləğv edilsə də, onun ayrı-ayrı vilayətlərində yerli knyazların mülk və imtiyazları hələ də qalmışdı. 821-ci ildə Mehranilər sülaləsinin son nümayəndəsi III Varaz Tiridat Arsaqda öldürülür. Bu, Babəkin və bəzi yerli feodalların Xilafətə qarşı mübarizə apardığı illər idi. 822-ci ildə qədim alban Zərmihr nəslinin nümayəndəsi, Babəklə əlaqədar əvvəlki bölmələrdə haqqında danışdığımız Şəki

** Əlyazmada bu söz nöqtələrsiz yazılmış, nəşir isə haqlı olaraq onu Naxçıvan kimi oxumuşdur.

* Bu haqda bax: səh. 131.

sahibi Səhl ibn Sunbat tarixi səhnəyə çıxır. 853-cü ildə o, və başqa yerli (o cümlədən erməni) knyazlar xəlifənin sərkərdəsi Böyük Buğa tərəfindən ram edirlər. Lakin Xilafətin parçalanma dövrü artıq başlanmışdı. Şirvanda, Dərbənddə, Şəkidə, Gəncədə, Sünikdə, Xaçında və b. yerlərdə müstəqil və yarımüstəqil əmirliklər yarandı. Bütün bunlar göstərir ki, IX əsrin sonu və X əsrin əvvəllərində, yəni Yusif ibn Əbu-s-Sacın erməni hökmdarı I Smbatla vuruşduğu vaxtlar, yerli alban knyazlarının Sacilərə verdikləri vergi gücünə əllərində saxladıkları torpaqlar İbn Havqəlin iddia etdiyi kimi, “Sənbət (Smbat) ibn Aşotun, ondan əvvəl isə sələflərinin” əlində ola bilməzdi. XIII əsrin görkəmli ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı Yaqut əl-Həməvi ona qədərki ərəb müəlliflərinin məlumatlarının təhlili nəticəsində yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanın hüdudları şərqdə Bərdədən qərbdə Ərzincana (Ərzəngan, Xilat yaxınlığında şəhər – N. V.) şimalda isə Deyləm, Cil (Gilan) və Tarm dağlarından keçir. Yəni onun məlumatına görə, “Azərbaycanla Arranı ər-Ras çayı ayırır; [bu çayı] qərb və şimal tərəfdən gəlib keçən Arrandandır, şərq istiqamətindən gəlib keçən isə - Azərbaycandır”. Başqa ərəb mənbələri də tarixi Albaniya – Arran ilə tarixi Adurbadaqan – Azərbaycan arasındakı ayrıcın Araz çayı boyunca keçdiyini göstərir. Belə ki, X əsr müəllifi əl-Məsudiyə görə, ər-Ras çayı xürrəmi Babəkin Azərbaycanda sahib olduğu əl-Bəzzeyi adlanan yerlə Arrana aid olan Əbu Musa (Qarabağ – N. V.) dağı arasında axır.

IX əsr ərəb tarixçiləri əl-Bəlazuri və əl-Yəqubi Arranda ərəblərin tabe etdikləri vilayətlər sırasında antik ədəbiyyatda Sakasena adlanan Şakaşena haqqında məlumat verirlər. Qədim sak tayfalarının adı ilə bağlı olan bu vilayət antik və ərəb mənbələrinə əsaslanan tədqiqatçıların fikrincə Kürün sağ sahilində, soldan İori və Alazan çaylarının töküldüyü yerdən yuxarıda idi. Orta əsr ərəb alimi Yaqut əl-Həməvinin məlumatında bu yer Şakka adlandırılır və “Kürün sahilində, Tiflis yaxınlığında” yerləşdirilir. Mənbələr Arranın ərəblər tərəfindən işğal edilmiş vilayətlərindən əl-Miskuanın, əl-Məsiranın, Utikin, Kəmbiranın (Kambisenanın) və b. da adlarını çəkirlər. Bunlardan əl-Miskuan alban tarixinin tədqiqatçısı K. V. Trever tərəfindən Qarabağın Ağdərə rayonu ərazisində yerləşdirilir və “albanların təpəli, meşəli diyarı” Meskuenkə, əl-Məsiran isə vaxtilə indiki Ağdamın və Ağdərə ərazisinin bir hissəsini tutan alban vilayəti Mesaransla eyniləşdirilir.

Ərəb işğalı dövründə tabe edilən Arran torpaqları sırasında Şəkinin, Şirvanın, onunla Qafqaz dağları tərəfdən həmsərhəd olan Layzanın, Şirvanın şimal-şərqində Samur çayınadək ərazini tutan Maskatın, ondan cənubda yerləşən Xursanın, indiki Dəvəçi rayonu ərazisində yerləşən Şabranın, Dərbənddən cənuba doğru, Rubas çayı hövzəsini tutan Tabasaranın, Şirvandan qərbə tərəf dağlıq ərazini əhatə edən, bir ucu Qəbələ ilə qovuşan Muğaniyənin adları çəkilir. Onu da qeyd edək ki, hələ əl-Məsudi ərəblərin Arran torpağında ölkə adlandırdıkları Muğaniyəni xəzər dənizi sahilində yerləşən, təqribən eyni adlı Muğan vilayəti ilə qarışdırmamağı tövsiyə edirdi.

Ərəb istilasası ilə əlaqədar tarixi Azərbaycan ərazisində aparılan hərbi əməliyyatlar şəhər və kəndlərə böyük ziyan vurdu. Yaxın Şərqdəki bir çox şəhərləri nisbətən asanlıqla, “iqtisadiyyata ciddi zərər yetirmədən” (O. Bolşakov) tutan ərəblər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində kəskin müqavimətlə rastlaşdılar. Şəhər təsərrüfatına dəyən böyük zərər nəticəsində bir sıra şəhərlər tənəzzül etdi. Lakin Azərbaycana daha mütərəqqi ictimai münasibətlər gətirə bilməyən, buna görə də öz gəlişləri ilə cəmiyyətin iqtisadi-ictimai əsaslarında ciddi dəyişikliyə yol verməyən köçəri ərəblər, məhsuldar qüvvələri məhv etməməyə, mövcud təsərrüfat sistemini qoruyub saxlamağa çalışır, bununla yanaşı, işğalın ilk dövründə, siyasi iddialardan az üstün tutmadıqları maddi mənfəətlərini də unutmurdular. Bu hal Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinin əhalisi ilə bağlanan müqavilələrdə də öz əksini tapıb. Şəhər sakinlərinin həyatının, mal və mülklərinin, məbəd və ocaqlarının, qala divarlarının toxunulmazlığı təminatını verən ərəblər, bunların əvəzində müəyyən edilmiş verginin vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə tələb edirdilər. Şəhərlərin təslim edilməsinin belə şərtləri yerli əhali üçün o qədər də əziyyətli deyildi, həm də, tədqiqatçıların rəyincə, ərəblərin təyin etdiyi vergilərin miqdarı Sasanilər dövründə olduğundan aşağı idi.

Mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu və ya digər şəhəri ələ keçirən ərəblər həmin şəhərin tabeliyində olan bütün kənd və yaşayış məntəqələrinə də sahib olurdular. Ona görə də şəhər əhalisi ilə bağlanan müqavilə bütün nahiyəyə aid edilirdi. Onu da deməliyik ki, hər hansı şəhəri mühasirəyə alan ərəblər, dərhal hücum keçmir, şəhərlilərin döyüşsüz təslim olmalarını tələb edir, onların qarşısında şərt qoyurdular: ya siyasi asılılığı boyunlarına götürmək və vergi verməklə - sülh, ya da müharibə. Şəhərlilərin mənfi cavabları həmin şəhərlərin “zor gücünə” (anwatan) işğalına, talan edilməsinə və döyüşsüz təslim olanlara nisbətən daha ağır vergilərlə yüklənməsinə səbəb olurdu.

Azərbaycanın ərəblərə qədərki dövrü tədqiqatçılarının araşdırmalarına görə ərəb yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda onlarla böyüklü-kiçikli şəhər vardı. Bu şəhərlərin bir çoxu işğaldan sonra da öz inzibati-siyasi, eləcə də iqtisadi əhəmiyyətini saxlamışdı. Lakin işğal dövrü Azərbaycan şəhərlərinin dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çox çətindir, belə ki, orta əsr ərəb müəllifləri “mədinə” – “şəhər” termini ilə “karyə” – sözlərindəki fərqə çox varmır, bəzən “karyə” terminini həm şəhər, həm də kənd mənasında işlədirdilər. O. Bolşakovun fikrincə “işğalla əlaqədar adları çəkilən şəhərlərin başqa yaşayış yerlərindən ayırd edilməsi üçün əsas amil onların siyasi əhəmiyyətidir; ərəblərlə müqavilə bağlayanlar, görünür, iri inzibati mərkəzlər, yəni şəhərlərdir”. Yalnız sonrakı – IX – X əsrlərdə ərəb müəllifləri “karyə” sözünü ancaq “kənd” mənasında işlətdilər. Əl-Müqəddəsi, hətta, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman şəhərini kənddən fərqləndirən əsas cəhəti müəyyənləşdirməyə çalışır və bu fərqi şəhərdə came məscidinin olmasında görürdü. Bu da, yəqin came məscidinin şəhərin siyasi-inzibati həyatında mühüm

rolundan, oradakı minbərdən vacib siyasi əhəmiyyətli xütbələrin oxunmasından irəli gəlirdi.

Əl-Müqəddəsinin Xilafət, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərinin təsnifatı haqqındakı mülahizələri də maraq doğurur. O, inzibati əhəmiyyətinə görə şəhərləri üç növə böldü: “misr” – paytaxt, “qəsəbə” – vilayət mərkəzi, “mədinə” – vilayət şəhəri. Bu şəhərlərin qarşılıqlı münasibətlərini o, təşbihlərlə belə ifadə edirdi: “misr – hökmdar, qəsəbə - hacib (hərbi rəis), mədinə isə döyüşçü kimidir”.

Lakin bununla belə, mənbələrin verdiyi məlumat əsasında, tarixi Azərbaycan ərazisinin bəzi yerlərində şəhər və kəndlərin vaxtilə sıx yerləşdiklərini demək olar. X əsr ərəb tarixçisi Əbu Duləf Balasacan düzündə beş mindən çox xaraba kənd gördüyünü yazırdı: “Bu düzdə beş min kənd var, əksəriyyəti xarabadır, lakin yerin möhkəmliyi üzündən (məntdə: torpağın yaxşılığı və sağlamlığından) evlərin divarları və [bəzi] tikililər indi də durur. Deyirlər ki, bu kəndlər Allah taalanın Quranda zikr etdiyi Arrasın sahiblərinindir (Əshab ər-Ras). Deyirlər ki, onlar Cəlulun (Bibliyada Qolıaf) döyüşçüləri olub, Davud və Süleyman əleyhissəlam onları xərəcdən imtina etdikləri üçün qətlə yetiriblər”.

Əbu Duləfin məlumatına görə Balasacan düzü (alban vilayəti Balasakan) qərbdə Bərdədən şərqdə Xəzər dənizində, şimalda Kür çayından cənubda Bərzəndədək olan ərazini əhatə edirdi; bu isə, doğrudan da, alban vilayəti Balasakanın (qədim Kaspiananın) ərazisi ilə demək olar üst-üstə düşür. X əsrin müəllifi İbn Havqəlin yazdığına görə “...Arrasın sahilləri ilə Varsan şəhərindən keçib gedən [adam] dağılmış və batmış – bunlardan bəzisi xarabalıqdır, şəhərlərin izlərini görür”. Onun dediyinə görə, bu həmin o Arrasdır ki, Allah-taala onun xalqını zikr edib, onlara nə edildiyindən xəbər verib, dinsizlikləri üzündən onların başına ad və səmud tayfalarının başına gətirilən müsibətdən gətirib. Ondən sonra yazan Əl-Müqəddəsi də Araz çayı üzərində keçmiş zamanlarda “min şəhərin” olduğunu iddia edir. Maraqlı burasıdır ki, bu müəlliflər Arazı – Arrası Quranda adı çəkilən (surə 25, ayə 40, 41) “Əshab ər-Rasla” əlaqələndirir, “bu dinsiz yerlərin” Allahın bəlasına düşər olduqlarını qeyd edirlər. Əlbəttə, minlərlə yaşayış məskəninin nə vaxt dağıdılıb tərk edildiyi dövrü dəqiqləşdirmək o qədər də asan deyil, çünki məhz bu yerlər bir çox işğalçıların (iranlıların, xəzərlərin, ərəblərin, müxtəlif köçərilərin və s.) illər boyu vaxtaşırı basqın və talanına məruz qalmış, nəticədə, yerli əhali bu təhlükəli ata-baba yurdlarını tərk etməli olmuşlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Azərbaycanın bir çox şəhərləri İran – Bizans müharibələri (604 – 628) illərində bizanslıların müttəfiqləri xəzərlər tərəfindən də dağıdılmış və yalnız xəlifə Müaviyə dövründə onlardan ən mühümləri (Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan və b.) bərpa edilmişdi.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq olunan yazılı mənbələr ərəb işğalı, xəzər yürüşləri, yerli əhalinin Xilafətə qarşı çıxışları və s. ilə əlaqədar iki əsrdən çox davam edən iqtisadi durğunluq dövründən sonra Azərbaycanda şəhərlərin, sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etməyə başladığını göstərir.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət olan Xilafətin tərkibində bir-birilə əlaqəli surətdə inkişaf edən belə şəhərlərin artması ilə onların əvvəlki müstəqilliyi və daxili muxtariyyəti əldən verilir. Şəhərin kənddən ayrılması prosesi gücləndikcə, şəhər əhalisi torpaq işlərindən tamam əl çəkib yalnız sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmağa başlayır.

Sənətkarlığın, daxili və xarici ticarətin sürətli inkişafı bəzi şəhərlərin sosial-iqtisadi quruluşunda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Şəhərlərin qala divarları daxilindən – şəhristanlardan kənarda geniş ticarət və sənətkarlıq məhəllələri – rabadlar meydana gəldi. Şəhər əhalisinin sosial tərkibində sənətkarlar və tacirlər üstünlük təşkil etməyə başladı. Müxtəlif sənət və peşə sahibləri bir qayda olaraq bazarların ətrafında, xüsusi məhəllələrdə məskən salırdılar. Bazarlarda ayrı-ayrı peşə və sənət sahiblərinin öz sırası olurdu. Lakin inkişaf etmiş feodalizm dövrü şəhərlərinə xas olan bu xüsusiyyətlərin varlığına baxmayaraq, o dövrün bütün şəhərləri feodal şəhəri səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Bu şəhərlərin təsərrüfatının ümumi inkişafı onların tədricən orta əsrlərin feodal şəhərinə çevrilməsi üçün zəmin yaratdı.

Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı haqqında məlumat verən mənbələr işğal dövrü üçün onlarla şəhər, qala və yaşayış yerlərinin adlarını çəkirlər. IX – X əsr ərəb müəllifləri (İbn Xordadbeh, əl-İstəxri, əl-Müqəddəsi və b.) isə bu siyahını indi də mövcud olan, yaxud ərəb mənbələrində adları çəkilməsinə baxmayaraq, yerləri bilinməyən neçə-neçə şəhər və yaşayış məntəqəsinin adları ilə zənginləşdirmişlər. Təəssüf ki, bu və ya digər səbəblər üzündən, mənbələrdə adları çəkilən şəhərin neçəsinin sirrini torpaq hələ də özündə saxlayır. Muğan, Abxaz (?), Yunan (?), Bərdic, Bərzənc, Şiravan kimi vaxtilə mühüm əhəmiyyət daşımış, indisə adları yalnız kağız üstə qalmış onlarla yaşayış yerlərimiz hələ də öz müjdəçi tədqiqatçısını gözləyir.

Bu şəhərlər içərisində cənub hissədə Marağa, Məyanic (Miyanə), Ərdəbil, Varsan, Sisər, Miməz, Bəzz, Saburxast, Təbriz, Zəncan, Mərənd, Xoy (Xuvey), Gülsurə, Muğan, Bərzənd, Cənzə, Cabravan, Neriz, Urmiya, Cənzə (Qazaka), Salmas (Sələmas), Şiz, Musaabad, Sərat (Sərab), Dihnəxircan (Dihxərrəqan), Xan Babək, Bəlhab, Uşnuh, Rusbe, Əhər və s., şimal hissədə isə Bərdə, Beyləqan, Bərdic, Şəki, Şəmkir (Şamkur), Qəbələ, Şamaxı, Şabran, Şirvan, Abxaz (Layican), Cənzə (Gəncə), Bab əl-Səvab (Dərbənd) və onlarla başqalarının adları vardır.

Bu şəhərlər haqqında müxtəlif məlumatlar verən mənbələr (İbn Xordadbeh, əl-Bələzuri, Yaqut və b.) onların salınmasını Sasani şahları I Kəvadin (446 – 531, ədəbiyyatda və ərəb mənbələrində ona Qubad da deyirlər) və onun oğlu Xosrov Ənuşirəvanın (531 – 578) adları ilə bağlayırlar. Əl-Bələzuri bu haqda yazırdı: “Xəzərlər tez-tez hücum edərək, hətta Dinavərə (Həmədan yaxınlığında – N. V.) gedib çıxırdılar... [Ona görə də] Qubad Arranda Beyləqanı, bütün vilayətin əsas şəhəri Bərdəni, adına Xəzər də deyilən Qəbələni tikdi. Sonra, o, Şirvandan Bab əl-Lan arasında çiy kərpicdən sədd çəkdi, sədd boyunca Bab əl-Əvbab tikildikdən sonra dağılmağa başlayan 360 şəhər saldı. Taxta onun oğlu Xosrov Ənuşirəvan

çıxdıqda o, Şabran, Maskat, dağ yolu üstündə tikildiyi üçün “qapı” adlandırılan Bab əl-Əbvab şəhərlərini saldırdı... Curzan vilayətində o, Suğdəbil şəhərini saldırdı, soğdluları və farsları oraya köçürərək buranı gözətçi məntəqəsinə çevirdi... Ən-Nəşavə şəhərini..., əs-Sisəcan (Sünik) ərazisində Veys qalasını, eləcə də əl-Gilab və əş-Şahabus (Şahbuz) qalalarını tikdi...” Əlbəttə, Sasanilərin öz şimal sərhədlərini möhkəmləndirmək naminə gördükləri quruculuq işləri bir çox qala və şəhərlərimizi düşmən təhlükəsindən qoruya bilmişdi. Lakin, arxeoloji tədqiqatlar adları çəkilən bir sıra yaşayış yerlərinin salınma tarixini daha qədim dövrə aparıb çıxarır. Ona görə də Qubad və oğlunun yeni şəhərsalma fəaliyyətlərindən daha çox, bu yerləri abad etmə və yenidən qurmalarından, müdafiə qabiliyyətlərini möhkəmlətmələrindən, qala və sədlərin yenilərini qurma və tikmələrilə yanaşı, köhnələrini də mükəmməlləşdirmələrindən danışmaq daha düzgün olardı. Maraqlı budur ki, ərəblər özləri də onlardan əvvəlki işğalçıların yolu ilə gedərək, müdafiə və strateji əhəmiyyətli yerlərin möhkəmlənməsinə xüsusi fikir verirdilər; mənbələrdə bir sıra şəhərlərin salınması və ya bərpası onların adı ilə bağlanır. Bu baxımdan VII əsrin əvvəlində Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyədəki hakimi Əbdüləziz İbn Xatim ən-Numanın fəaliyyəti də maraq doğurur. Əl-Bəlazuri yazırdı: “... O (Əbdüləziz), Dəbil şəhərini qurdu, onun məscidini möhkəmləndirib böyütdü. Nəşavə şəhərini tikdi, Bərdə şəhərini bərpa etdi, başqa rəyə görə, onun ətrafını yaxşı bir xəndəklə əhatə etdi, Beyləqan şəhərinin bərpasını davam etdirdi, çünki bu şəhərlər ondan əvvəlki dövrdə tamam dağıdılmışdı və tənəzzüldə idi. Bəzilərinin dediyinə görə, Bərdəni Xəlifə Əbdülməlik İbn Mərvan dövründə Məhəmməd ibn Mərvan bərpa etmişdi. Əl-Bagidinin məlumatına görə, Əbdülməlik Bərdəni Xatim ibn ən-Numan və ya onun oğlunun köməyi ilə bərpa etdirib...”

Ərəblərin quruculuq fəaliyyətləri sonrakı illərdə də davam etdirildi. Lakin bu fəaliyyət, daha çox, onların bu yerlərdə möhkəmlənməsi mənafeyini güdüdü. Hələ yerli əhali ilə bağlanan ilk müqavilələrdə şəhərləri hər cür təhlükədən qoruyan qala divarlarının toxunulmazlığı təminatı verilmişdi; lakin sonrakı illərdə ərəblər, onlara qarşı göstərilən müqaviməti qırmaq üçün, yerlilərin dayaq məntəqəsinə çevrilmiş qalaları yerlə-yeksan edir, öz müdafiə xətti və məntəqələrini isə möhkəmləndirirdilər.

VIII əsrin əvvəllərində Bizansın müttəfiqi olan xəzərlərə qarşı müharibə meydanına çevrilmiş Azərbaycan ərazisində vuruşan ərəb qoşunlarına Xilafətin şimal torpaqlarının canişini Məsləmə ibn Əbdülməlik başçılıq edirdi. 713/14-cü ildə Dərbəndi xəzərlərdən təmizləyə bilmiş bu sərkərdənin, şəhəri aldıqdan sonra, gördüyü tədbirlər haqqında əl-Kufinin əsərində belə bir məlumat var. “[Əl-Kufi] deyir: Məsləmə şəhər divarlarını dağıtmaq istədi, lakin silahdaşlarından biri ona dedi: Bu divarları dağıtma, çox ola bilsin ki, şəhərin [qorunması] bizə vacib olsun, onda təzədən divar çəkmək baha başa gələr. Həm də ki, biz istədiyimiz kimi onu möhkəmlədə bilmərik. Məsləmə dedi: Sən haqlısan. Ancaq mən divarları dağıdacağıma and içmişdim, andımı poza bilmərəm. [Əl-Kufi] deyir: [Məsləmə]

divarların bir hissəsini dağıtdı, qalanına toxunmadı. Məslmə divarların sağ tərəfdən olan hissəsini dağıtmağı əmr etmişdi”.

IX əsrin əvvəllərində xüsusilə güclənən müqavimət hərəkatı dövründə və eləcə də Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı siyasi qurumların yarandığı sonrakı illərdə də şəhərlərimizin siması siyasi hadisələrin cərəyanından asılı olaraq dəyişirdi. Bu baxımdan İbn Havqəlin məlumatı çox maraqlıdır: “334-cü ildə (945 – 46) əs-Salar Mərzban ibn Məhəmməd ibn Müsafir (Salarilər sülaləsinin ilk hökmdarı – N. V.) Deysəm ibn Sədluyəni (Sacilərin son nümayəndələrindən – N. V.) qəbul etdiyi üçün şəhər əhalisindən intiqam məqsədilə Ərdəbil divarlarını dağıtmışdı. Bağlanılan müqavilənin şərtinə görə o, özünü haqlı sayırdı. [Mərzban] bu işi Ərdəbilin tacir və hakimlərinin əlilə etdi. Adlı-sanlı və dövlətli adamlar məscidə gedərkən geydikləri ipək, ətirələnmiş və s. paltarlarda [şəhər kənarına] gələrək bel götürdülər və divarı sökməyə başladılar. Onlarla bir mövqedə olan tacirlər isə dağıntıdan sonra qalan pəlcıq və daş-kəsəyi qablarda, üst və alt paltarlarının [ətəklərində] daşıyırdılar...”

İbn Havqəldən bir qədər əvvəl Azərbaycanda olmuş əl-İstəxri Salarilərdən əvvəl, Sacilər dövründə də, Yusif ibn Əbu-s-Sac tərəfindən Marağa şəhəri divarlarının da xaraba qoyulduğu xəbərini verir.

Təqribən IX əsrdən başlayaraq, nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Qafqazın ən böyük şəhəri mənəblərin “Arranın anası” adlandırdıqları Bərdə idi. Təqribən hesablamalara görə IX – X əsrlərdə burada yüz minədən çox əhali yaşayırdı. Alban siyasətinin siyasi və dini mərkəzi olan Bərdədə ərəb işğalından əvvəl Sasani mərzbanının iqamətgahı yerləşmişdi. Xəlifə Osman dövründə şəhər ərəblərin tabeliyinə keçdi. Lakin hələ İran-Bizans müharibəsi dövründə xəzərlər tərəfindən dağıdıldığı üçün Əməvilərin Arranda ilk hakimi Əbdüləziz ibn Xatim şəhərin yenidən qurulması haqqında əmr verdi. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Bərdə Xilafətin Cənubi Qafqazdakı inzibati və siyasi mərkəzinə çevrildi. VII əsrin II yarısından IX əsrin ortalarına qədər xəlifə canişinlərinin iqamətgahı Ərəb Ərminiyyəsi vilayətinin mərkəzi Bərdədə yerləşdirildi.

Xilafətin zəifləməsi, Azərbaycanda separatist meyillərin güclənməsi ilə Bərdə şəhəri Xilafətin Cənubi Qafqazdakı inzibati mərkəzi statusunu itirir. Lakin, bununla belə, Bərdə iqtisadi əhəmiyyətini saxlaya bilir və çox keçmədən Sacilərin, 942-ci ildən isə Salarilərin əsas şəhərlərindən biri olur.

944-cü il Bərdə tarixinə ağır və müsibətli illərdən biri kimi daxil oldu. Gəmilərlə Xəzərdən Kür vasitəsilə Bərdəyə gələn ruslar şəhərin müdafiəsini təşkil etmiş Salari Mərzban ibn Məhəmmədin deyləmlilər və yerli köüllülərdən ibarət birləşmiş qoşununun müqavimətini qıraraq şəhəri tutmuş, onu talan etmiş, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirmiş, arvad-uşağı əsarətə salmışdılar. Elmi ədəbiyyatda Bərdə şəhərinin müqəddəratında həlledici rol oynamış bu faciə haqqında XI əsrin əvvəllərində yaşamış İbn Misqəveyh, XIII əsr tarixçisi İbn əl-Əsir, eləcə də, Moisey Kalankatlı və b. məlumatı əsasında Abbasqulu ağa

Bakıxanovdan başlayaraq bu günədək onlarla müxtəlif millətlərdən olan alim və yazıçılar (B.Dorn, V.Bartold, Z.V. Toqan, D.Marqolius, A.Yakubovski, V.Minorski, M.Şərəfli və b.) rəy söyləmişlər. Bu təhlillər Bərdəyə hücum edən rusların kimliyi və qədəri, onlara qarşı mübarizənin təşkili, rusların burada qalma müddəti və s. haqqında müxtəlif və bəzən də biri digərinə zidd mülahizələr doğursa da, ümumi nəticə baxımından eynidir: bu yürüş və onun nəticəsi olan qırğın, dağıntı və talan Bərdə şəhərinin tənəzzülünü sürətləndirdi, o vaxtacan tərifi dillərdən düşməyən Bərdə tədricən əhəmiyyətini itirdi.

Bərdəyə olan hücum rus tayfalarının Azərbaycana ilk hücumu deyildi. Mütəxəssislər bu rusları bəzən normanlarla – skandinavlılarla, bəzən cənub-rus düzlərindən olan dəniz quldurları (“brodniki”) ilə bağlayır, bəzən isə (məs. İbn əl-Əsirin Azərbaycana aid məlumatı dilimizə tərcümə edib, kitab şəklində nəşr etdirən M. Əfəndizadə kimi) türk dilli tayfa hesab edir, hətta onların İslamı qəbul etmiş olduqlarını iddia edirlər. Lakin müxtəlif mənbə və ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, 944-cü ildə Bərdəyə hücum edən və mənbələrin “rus” adlandırdıqları bu işğalçılar rus knyazı İqorun (912 – 945) topladığı drujinasının və muzdlu qoşununun döyüşçüləri olublar (toplu halında “rus” adlandırılan və muzdlu qoşunun tərkibində ruslarla yanaşı başqa tayfalara mənsub döyüşçülər də ola bilərdi). Tarixən məlumdur ki, 941-ci ildə Bizansa hücum edən rus donanması “yunan ordu” adlanan silahla yandırılmışdı. 944-cü ildə baş verən ikinci hücum isə ruslar üçün müvəffəqiyyətli olmuş və bizanslılarla onlar arasında bağlanan müqavilə ilə nəticələnmişdi. Müqavilə bağlandıqdan sonra talan və qarətdən əlləri üzülmüş ruslar gəmilərinin ağızını Don və Volqa vasitəsilə Xəzər dənizinə sarı çevirmişdilər.

Tarixi ədəbiyyatda Xəzər xaqanı İosifin ispan əməvilərinin saray xadimlərindən biri ispan yəhudiəsi Xasday ibn Şafruta göndərdiyi məktub da məlumdur. Bu məktubda Xəzər Xaqanı bildirir ki, onun ən vacib vəzifələrindən biri rus gəmilərini Volqanın mənsəbindən Xəzər dənizinə buraxmamaqdır. Lakin ərəb mənbələrindəki məlumat təsdiq edir ki, xəzərlər əldə olunan qənimətin yarısının onlara verilməsi şərtilə rus gəmilərinin Xəzər dənizinə keçməsinə icazə verirdilər. Bu barədə əl-Məsudinin rusların 912-ci ildən sonrakı illərdə baş vermiş başqa bir yürüşü haqqında verdiyi xəbərdə daha ətrafda danışılır. Tariximizin qanlı-qadalı səhifələrindən olan bu məlumatda deyilir: “Ruslar müxtəlif qəbilələrdən ibarətdir. Onların içərisində əl-luzğana adlananların çoxu ticarət məqsədilə Əndəlusə, Ruma (Romaya), Konstantiniyəyə və xəzərlərin ölkəsinə gəlirlər^{*}. 300-cü ildən sonra hərəsində yüz adam olan beş yüz gəmi (mərkəb)

^{*} “Əl-luzğana” termininə münasibət elmi ədəbiyyatda müxtəlifdir. Şərqsünas V. Minorskinin ardınca bu söz adətən “əl-urmanna” – normanlar kimi açılır. Lakin onu “ladojane” – ladoqalılar sözü ilə də açmaq olar. Tarixən məlumdur ki, muzdlu varyaq drujinaçılarının başçısı skandinavlı Rurik Novqorodda hakimiyyəti ələ keçirənədək özünün saldırdığı Ladoqa (eyni adlı gölün sahilində) şəhərində məskən

Xəzər dənizi ilə birləşmiş Nitas körfəzinə daxil olurlar (burada, Xəzər dənizi – Qara dəniz, Nitas körfəzi və Azov dənizidir – N. V.). Burada Xəzər hökmdarının silahlı qoşunları var. Onlar bu dənizdən və ya gəmilərinin Nitaş (Don) və Xəzər (Volqa) çaylarını birləşdirdiyi yerin o tərəfindən gələn hər kəsə müqavimət göstərirlər... Rusların gəmiləri körfəzin ağzında (yəni Azovla Qara dənizi birləşdirən Kerç boğazı ağzında – N. V.) yerləşdirilən Xəzər qoşunlarına çatdıqda, gəmidəkilər bütün ölkə boyu çayaşağı üzərək Xəzər dənizinə (burada əl-Məsudi Xəzər dənizinin özünü nəzərdə tutur – N. V.), o həmçinin, qeyd etdiyimiz kimi Curcan, Təbəristan və digər vilayətlərin dənizidir, daxil olmaq üçün xəzər hökmdarına elçi göndərirlər. Xəzər hökmdarı tələb etdi ki, ruslar bu dənizin ətrafında yaşayan adamlardan zəbt etdikləri qənimətin yarısını ona versinlər. Bununla da hökmdar qanunsuz işin görülməsinə imkan verdi. Ruslar körfəzə (Azova) girib, çayın (Donun) mənəsinə yetişdilər və onun vasitəsilə [çay] yuxarı qaldılar. Nəhayət, Xəzər çayına (Volqaya) çıtdılar və bu çayla Atıl şəhərinədək endilər. Bu çay böyük və bol suludur. Rusların gəmiləri dənizə səpələndi və Cil (Gilan), Deyləm, Təbəristan, Curcan (Qorqan) sahilindəki Abaskuna, neftverən torpağa və Azərbaycan istiqamətində olan bütün yerlərə basqın etdilər. Azərbaycanın Ərdəbil şəhərindən dənizə üçgünlük yoldur. Ruslar qan tökür, qadın və uşaqlara istədiklərini edir, mal-dövləti çapır, basqınlar törədir, xaraba qoyur və yandırırıldı. Bu dənizin ətrafında yaşayan xalqlar özlərini itirdilər; çünki, əvvəllər, onların üzərinə dənizdən basqın edən heç bir düşməni xatırlamırdılar. Dənizdə yalnız ticarət və balıqçı gəmiləri üzərdi. Rusların gilanlılar, deyləmlilər, Curcan sahillərindəkilərlə, başda İbn Əbu-s-Sac olmaqla döyüşən Bərdə, Arran, Şirvan, Azərbaycan əhalisi ilə bir çox vuruşması oldu. Sonra onlar Şirvan şahlığının Bakuh (Bakı) adı ilə tanınmış neftverən sahilinə gəlib çıxdılar. Qarətdən qayıtdıqları vaxt, ruslar, neftverən torpaqdan bir neçə mil məsafədə olan adalarda daldalandılar*. O vaxt Şirvanın şahı Əli ibn əl-Heysəm idi**. Əhali hazırlıq gördü, qayıqlara minib həmin adalara sarı üzdü. Ruslar onların qarşısını açıxdılar. Minlərlə müsəlman öldürüldü və dənizdə boğuldu. Ruslar bir neçə ay bu dənizdə qaldılar. Artıq dediyimiz kimi, bu dənizin qonşuluğunda yaşayan xalqlardan heç birinin [ruslara] tərəf yolu yox idi. Əhali onlara görə hazır və göz-qulaqda olurdu, çünki onlar (ruslar) buralarda yaşayan xalqlar üçün aşıb-daşan dəniz kimi idilər. Ruslar [çoxlu] qənimət əldə etdilər, əməllərindən usandıqda Xəzər çayının (Volqanın) mənəsinə tərəf yollandılar. Buradan Xəzər şahının yanına elçi göndərdilər və əldə etdikləri mal və qənimətləri onun yanına gətirdilər. Xəzər şahının (Volqanın) mənəsinə tərəf yollandılar. Buradan Xəzər şahının yanına elçi göndərdilər və əldə etdikləri mal və qənimətləri onun yanına gətirdilər. Xəzər şahının gəmiləri yox idi, adamları

salmışdı. Görünür, onun adamları, əslən skandinavlı olan drujinaçılar ətraf xalqlar arasında məhəl adəqalılar əl-lüzğana (əl-luduqan) kimi tanınmışlar.

* Bakı buxtasının girəcəyində bir sıra xırda adalar (ind. Nərgin, Pirallahı və s.) nəzərdə tutulur.

** Şirvanşah – Məzyədilər sülaləsinin ilk şahlarından; hakimiyyət başında 917-ci ilədək qalmışdı.

da onları idarə etməyi bacarmırdılar. Belə olmasaydı müsəlmanlar onlardan böyük əziyyətlər görərdilər. Xəzər şahlığında yaşayan əl-larisilər^{***} və başqa müsəlmanlar [rusların] haqqında eşidib Xəzər şahına dedilər: Müsəlmanların ölkəsinə hücum edən, onların qanını axıdan, qadınlara və uşaqlara əzab-əziyyət verən bu adamları bizim öhdəmizə burax. Şah onlara mane ola bilmirdi. Lakin rusların yanına adam göndərdi və xəbərdarlıq etdi ki, müsəlmanlar onlarla vuruşmağı qət ediblər. Qoşun toplandı və müsəlmanlar rusları qarşılamaq üçün çay aşağı endilər. Onlar üzbəüz gəldikdə ruslar gəmilərindən çıxıb müsəlmanlara yaxınlaşdılar. Müsəlmanlarla Atil şəhərindən olan xristianlar da vardı. Müsəlmanlar yaxşı silahlanmış 15 minlik süvari qoşundan ibarət idi. Vuruşma 3 gün çəkdi və Allah müsəlmanlara qələbə bəxş etdi. Ruslar qılıncdan keçirildi, öldürüldü və dənizdə batırıldılar. Yalnız beş minə yaxın adam xilas ola bildi. Onlar da gəmilərinə minib burtaşların ölkəsinə tərəf üzdülər. Sonra ruslar gəmilərini atıb, quru ilə hərəkət etdilər. Onlardan bəzisi burtaşlar tərəfindən öldürüldü, müsəlman bulqarların ölkəsinə gəlib çıxanları isə onlar qırdılar. Saymaq mümkünsə, müsəlmanlar Xəzər çayı sahlında otuz minə yaxın rus qırdılar. Bundan sonra ruslar heç vaxt yuxarıda təsvir etdiyimiz əməllərinə qayıtmadılar”.

Lakin, mənbələrdən görüldüyü kimi, ruslar yenə də öz əvvəlki peşələrindən əl çəkmədilər və Bərdəyə hücum etdilər. Maraqlı burasıdır ki, bu hücum da ruslarla bizanslılar arasında bağlanan sülh müqaviləsindən dərhal sonra baş vermişdi. XIII əsr müəllifi İbn əl-İbrinin (Bar Ebreyin) verdiyi məlumata görə, Bərdə yürüşündə alanlar, səkləblər, ləzgilər də iştirak etmiş, şəhəri ələ keçirdikdən sonra yerli əhalidən 20 min nəfəri qətlə yetirmiş, sonra isə geri qayıtmışdılar.

O dövr Bərdəsi haqqında əvəzəilməz materialı dövrümüzədək çatdıran X əsr ərəb mənbələri bizi həm rus hücumuna qədərki, həm də ondan sonrakı Bərdə ilə tanış edir, burada baş verən dəyişiklikləri nəzərimizə çatdırır. X əsrin 20-ci illərində Bərdədə olmuş əl-İstəxri bir fərsəx (≈ 6 km) eni, bir o qədər də uzunluğu olan bu böyük şəhər haqqında məlumat verirkən “İraqla Xorasan arasında Rey və İsfahandan sonra Bərdədən daha münbit torpaqlı, əlverişli mövqe tutan başqa şəhər” olmadığını bildirir. Əl-İstəxri dövründə “Fars və Xuzistanı ipəklə təchiz

^{***} Əl-Məsudinin əsərində olan başqa məlumata görə, Xəzər dövlətinin paytaxtı Atil şəhəri əhalisinin “çoxu müsəlman idi. Hökmdarın ordusu onlardan təşkil edilmişdi. Şəhərdə onları əl-larisiya (əl-ərsiyə, arisiyə) kimi tanıyırdılar. Onlar Xarəzm tərəflərdən köçüb gəlmişdilər. Çox əvvəllər, İslam meydana çıxdıqdan sonra, onların ölkəsində müharibə olmuş, sonra vəba baş qaldırmışdı. Onlar Xəzər hökmdarının [ölkəsinə] köçmüşdülər. [Əl-larisilər] igid və cəsurdurlar. Xəzər hökmdarının müharibələr zamanı dayağıdırılar. Onlar onun ölkəsində müəyyən şərtlərlə qalırdılar; bu şərtlərdən biri o idi ki, onlar öz dinlərinə aşkar edəcəklər, məscidləri, müəzzinləri olacaq; şərtə görə hökmdarın vəziri də onlardan olmalı idi... Bundan əlavə, [xəzərlər] müsəlmanlara qarşı müharibə etdikdə, [əl-larisilər] onların qoşununda ayrı duracaq və vuruşmayacaqlar, başqa kafir düşmənlərə qarşı isə hökmdarla birlikdə döyüşəcəklər”. V. F. Minorski gümanla əl-larisiləri əvvəllər Aral dənizindən cənubda yaşayan alanlarla (osetinlərlə) eyniləşdirir.

edən” Bərdədə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı yalnız o dövr mənbələri ilə deyil, son illərdə şəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə də təsdiq edilir.

Rusların yürüşündən bir neçə il sonra, 40-cı illərin axırlarında Bərdədə olmuş İbn Havqəl əl-İstəxrinin bu şəhər haqqında verdiyi məlumatı təsdiq etsə də Bərdənin hələ də ağır günlər keçirdiyini bildirir: “Ruslarla müharibə zamanından [başlayaraq] hakim dairələrin təzyiqi, [ölkəni] ağılsız adamların idarə etməsi nəticəsində vaxtaşırı baş verən və bu günədək davam edən basqınların törətdiyi dağıntılara baxmayaraq, [Bərdənin] bazar, karvansara və hamamları çoxdur”. Həmin əsrin sonlarında Bərdədə olmuş əl-Müqəddəsi isə son bir neçə il ərzində, mənbələrin məlumatından görüldüyü kimi, yalnız xarici işğalçıların deyil, ara müharibələrinin də əziyyətini çəkən, bununla belə hələ də əzəmətini itirməyən Bərdəni “həmin iqlimin Bağdadı” adlandırır. Lakin dağıntıların izləri artıq özünü göstərirdi - əl-Müqəddəsi bu şəhərə gələrkən “onun ətrafları artıq dağılmış və əhalisi azalmışdı. Bərdənin qalası isə nizamsız halda idi”.

Bundan sonrakı illərdə də hələ də unudulmamış əvvəlki əzəmət və qüdrəti hesabına yaşayan, yalnız yerli əhəmiyyətli mərkəz olan Bərdə tədricən öz mövqeyini Şəddadilərin 972-ci ildə paytaxt etdiyi Gəncəyə verir.

XI əsrin 70-ci illərinin sonunda bütün Cənubi Qafqaz ərazisi Orta Asiyadan Aralıq dənizinədək, Qafqazdan İrən körfəzinədək olan torpaqları birləşdirən Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil edildi. İqamətgah yenə Gəncə oldu. Bərdə isə vilayət şəhərlərindən biri kimi yaşayırdı. Yalnız 1136-cı ildə Arranı iqta kimi Səlcuq sultanından alan Atabəy Şəmsəddin İldəniz (Eldəniz) Bərdəni özünə qısamüddətli iqamətgah etmişdi.

Monqol hücumu ərəfəsində və bilavasitə hücumları dövründə (1213 və 1220-ci illərdə) Azərbaycanda olmuş Yaqut əl-həməvi özündən əvvəlki müəlliflərin Bərdə haqqındakı məlumatını versə də, bu məlumatı köhnəlmiş hesab edərək yazırdı: “Mən deyirəm ki, [Bərdənin] bu təsviri qədim [dövrə aiddir]. İndi isə o deyilənlərdən bir şey qalmayıb. Mən Azərbaycanda [olarkən] Bərdə əhalisindən olan bir nəfərlə rastlaşdım və ondan öz yerləri haqda soruşdum. O xəbər verdi ki, orada dağılmış abidələr çoxdur, indi [Bərdədə] kəndlərdəki kimi adam azdır, vəziyyət qarışıq, dilənçilik aşıq aşkar, zərər göz qabağında, evlər dağılmışdır, təxribat hökm sürür”.

IX əsrin sonundan başlayan çiçəklənmə dövründə Bərdə Qafqazın ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olmaqla yanaşı ərəb-müsəlman mədəniyyətinin mühüm ocaqlarından idi.

Azərbaycana köçürülmüş və şübhəsiz, Bərdədə də məskən salmış ərəb qəbilələri ərəb-müsəlman mədəniyyətinin, eləcə də İslam dininin bu yerlərdə yayılıb möhkəmlənməsində geniş fəaliyyət göstərirdilər. Dini mərkəz rolunu oynayan məscidlər tikilir, mədrəsələrin sayı artırdı. Əl-İstəxri və İbn Havqəlin əsərlərində Bərdədə “gözəl came məscidi” olduğu halda məlumat var. Bunu təsdiq edən əl-Müqəddəsi “bəzi sütunlarının gips və kərpicdən, bəzilərinin isə taxtadan”

düzəldildiyi bu məscidin şəhər “bazarının arxasında” yerləşdiyini bildirir. Qədim şəhərin ərazisində aparılan qazıntılar zamanı arxeoloqlarımız (A. Nuriyev və b.) bu sütunlardan bəzilərinin özülünü aşkar edə bilmiş, bununla da mənbələrdəki məlumatı təsdiqləmişlər.

Xilafətin müxtəlif mərkəzlərində yaşayıb fəaliyyət göstərən, əslən bərdəli alim və yazıçılar haqqında Yaqut əl-Həməvinin, əl-Xətib əl-Bağdadinin, əs-Samaninin və başqalarının məlumatı da Bərdənin elm və mədəniyyət mərkəzi olduğunu bir daha sübut edir.

Ərəb qaynaqları Yaxın Şərqi və orta Asiyanın iri mədəniyyət mərkəzlərində - Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə, Nişapurda, Şaşda (Daşkənddə) və b. fəaliyyət göstərən neçə-neçə bərdəlinin adlarını çəkirlər. Onların əksəriyyəti ilahiyat, hüquq ədəb elmi (yəni ədəbiyyat və dilçilik) sahəsində tanınmış mütəxəssislər idi. Bunlardan Dəməşqdə və Xilafətin başqa mərkəzlərində hədis bilici kimi tanınmış Səid ibn Əmr Əbu Usman əl-Bərdəi, Bağdadın mötəzili təriqətinə mənsub mötəbər alimlərindən olan Əhməd ibn Ömər Əbu-l-Həsən əl-Bərdəi, müxtəlif ölkələrin alimlərindən dərs almış, Bağdad və Nişapurda böyük hörmət sahibi olan Əbu Bəkir Əhməd ibn Ravh ibn Harun əl-Bərdici əl-Bərdəi, Bağdadın məşhur ilahiyatçılarından olan Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl-Bərdəi, gözəl hədis bilicisi, Nişapur və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərən “əl-Hafiz əl-abid” ləqəbli Əbu Bəkr Əbdüləziz əl-Bərdəi və onlarla başqalarının adları məlumdur.

Arranın böyüklüyünə görə ikinci şəhəri ərəblərin Bab əl-Əbvab – “Qapılar qarısı” adlandırdıqları Dərbənd idi. Özünün siyasi və daxili vəziyyətinə görə Şirvanın başqa şəhərlərindən fərqlənən bu şəhər işğalın ilk günündən başlayaraq xəlifənin təyin etdiyi hərbi rəislər tərəfindən idarə edilirdi. Onların əsas məqsədi şimaldan olan hücumları dəf etmək idi. Əməvilər və erkən Abbasilər dövründə Dərbəndlə Xilafətin xüsusi təyinatlı mühafizə qoşunu fəaliyyət göstərirdi.

Dərbənd Xilafətin şimal ölkələri ilə ticarət mübadiləsində də mühüm rol oynayırdı. Şəhərin strateji və iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alan ərəblər onun azad şəhər-dövlət statusunu saxladılar, şəhəri əmirilər və ya rəislər şurası idarə etməyə başladı. “Dərbəndnamə”nin məlumatına görə 736-cı ildə, xəlifə Hişam dövründə, Dərbəndin hakimi təyin edilmiş Əsəd ibn Zafir əs-Suləmi xəlifənin ona qoşduğu dörd yüz dövlət xadimi (ərkan əd-dövlə) və müxtəlif ərəb qəbilələrindən olan adamlarla birlikdə bu şəhərə göndərildi. Şəhərin idarəsinə rəhbərlik edən “rəislər rəisi” şəhərin müdafiəsini təşkil etməli, qanun-qayda və təmizliyi gözləməli idi. Bununla yanaşı, xəlifə şəhər hakiminin özünün də işlərinə nəzarət etməyi lazım bilirdi; “Dərbəndnamə”dəki başqa bir məlumata görə, 796-cı ildə Hafs ibn Ömər Dərbənd hakimi təyin edən xəlifə Harun ər-Rəşid ona demişdi: “Allahdan qorx, cümə namazlarını qılmaq üçün [məscidə] get, məsləhətsiz heç bir iş tutma, Dərbəndin bütün işləri sənə əlindədir; əgər sən xəyanətkarlıq etsən, kafirlərə qarşı mübarizədə can yandırmasan və ya xalqı incitsən, mən Dərbənd əhlinə səni yırmaq

ixtiyarını verirəm. Mən Əbdülməlik ibn Əqləbə sənə göz olmağı tapşırıdım, onu qoşun başçısı və dağa etdim, çünki o, bizim etibar etdiyimiz adamdır”.

851-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil Dərbəndi və Şirvanı Məzyədilər sülaləsinin banisi Məhəmməd ibn Xalidə iqta kimi verir. 869-cu ildə dərbəndlilər Haşim ibn Suraka əs-Suləmini müstəqil Dərbəndin əmiri seçirlər.

VIII əsrin əvvəlində Xilafətin şimal vilayətlərinin canişini təyin edilmiş Məsləmə ibn Əbdülməlikin öz dövlətinin buradakı mövqelərini möhkəmlətmək məqsədilə gördüyü tədbirlər Dərbəndi ərəblərin alınmaz istehkamına çevirməyə doğru yönəldilmişdi. Əsərində Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı məsələsinə geniş yer vermiş əl-Bəlazuri yazırdı: “Xəbər verirlər ki, Məsləmə Xeyzan əhli ilə sülh bağladı* və şəhər qalasının dağıdılması haqqında əmr verdi. O, özünə burada indi də “Havz Xeyzan” adı ilə məşhur olan malikanəni götürdü. Məsləmə ilə dağlı hökmdarlar sülh bağlayırdı. Onun yanına Şirvanşah, Liranşah, Tabarsaranşah, Filanşah və Ciranşah, eləcə də Maskatın sahibi gəlib sülh bağladılar. Bundan sonra Məsləmə əl-Bab şəhərinə hücum edib onu tutdu. Əl-Babın qalasında bu zaman min xəzər ailəsi vardı. [Məsləmə] qalanı mühasirə edib, [daşatanlar vasitəsilə] oraya daş, dəmir tullamağa başladı. Bundan kömək aşmayanda, Məsləmə Ənuşirəvanın vaxtilə dərbəndlilərin quyusuna cəkdiyi bulağın yanına gəldi, mal-qara kəsdirib, bağırsaqlarının içindəkiləri və peyini [bulağa] tökdürdü. Heç bir gecə keçməmişdi ki, şəhərdəki su korlanıb iy verməyə başladı, içində qurdlar gördü. Bundan sonra Məsləmə ibn Əbdülməlik əl-Babu-l-Əbvab şəhərində 24 min şamlı yerləşdirdi, onlara yaxşı maaş verməyə söz verdi. Ona görə də Dərbənd əhalisi bugünkü günədək yanında pulu olmayan və [bu pulu] onların arasında bölüşdürə bilməyən heç bir hakimə şəhərə daxil olmaq icazəsi vermirdilər. Məsləmə [şəhərdə] ərzaq üçün ambar tikdi, bundan əlavə arpa və silah üçün [başqa] ambarlar tikdirdi; şəhər [su] çənini təmizləmək əmrini verdi; şəhərdəki dağıntıları abadlaşdırıb onu bəzədi”.

Dərbənd o dövrdə Xilafətin şimal sərhədlərini qoruyub mühüm qala olmaqla yanaşı Xəzər dənizinin ən böyük limanlarından idi. X əsr ərəb səyyahları əl-İstəxri və İbn Havqəlin Dərbənd haqqında yazdıqları bu şəhər haqqında təsəvvürümüzü zənginləşdirmək baxımından maraqlıdır: “Bab əl-Əbvab sahil şəhəridir. Ortasında gəmilər üçün liman vardır. Bu liman ilə dəniz arasında, hər iki yandan qoşa divar çəkilmişdir. Belə ki, gəmilərin giriş yolu dar və çox girintili-çixıntılıdır. Giriş [Tir və Beyrut şəhərlərində olduğu kimi]** zəncirlənmişdir, [üstündə qıfil asılmışdır, açarı dənizdəki vəziyyətə nəzarət edəndədir]. Heç bir gəmi icazəsiz buraya nə daxil olur, nə də çıxır. Hər iki divar daş və qurğuşundan hörülmüşdür. Bab əl-Əbvab Təbəristan dənizinin sahilindədir. Şəhər ərdəbildən

* Ərəb mətnlərində işlədilən Xeyzan (bəzən isə Cidan və s.) əvəzinə, V. Minorskinin haqlı rəyincə, Xeydak-Kaytak olmalıdır. Bu dağ xalqı Dərbənddən şimalda yaşayırdı.

** Böyük mötərizədəki sözlər İbn Havqələ aiddir.

böyükdür. Buranın çoxlu əkin torpaqları var, lakin başqa nahiyələrdən gətirilməsə - meyvəsi azdır. Şəhərin ətrafına daş, kərpic və palçıq divarlar çəkilmişdir. Bu şəhər Sərir və kafirlərin başqa ölkələrinin Xəzər dənizində limanıdır. Bura Curcan, Təbəristan və əd-Deyləmin də limanıdır. Buradan kətan paltarlar ixrac edilir. Arran, Ərminiyyə və Azərbaycanda bundan başqa heç yerdə kətan paltarlar olmur. Burada zəfəran da yetişdirilir. Əl-Babda kafir ölkələrdən olan qullara da rast gəlmək olur”.

O dövrdə Azərbaycanı gəzmiş ərəb səyyahları Arranın üçüncü böyük şəhəri kimi Tiflisin adını çəkirlər. Müsəlman Cəfərilər sülaləsinin tabeliyində olan bu gürcü şəhəri haqqında əl-İstəxri yazırdı: “Tiflis böyüklükdə Bab əl-Əbvab kimi deyil, onun ətrafında palçıqdan iki divar, divarda isə üç darvaza var. Bura çox məhsuldar, meyvəsi və əkin torpaqları bol yerdir. [Tiflis] sərhəd yeridir... Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən böyük şəhər yoxdur”.

Ərəb işğalı dövründə Cənubi Azərbaycanın ən böyük və əsas şəhəri Ərdəbil idi. VII əsrin ortalarında baş verən hadisələri qələmə alan əl-Bəlazuri yazırdı: “Xəlifədən [hücum] əmri alan Huzayfa Azərbaycanın baş şəhəri Ərdəbilə yola düşdü; əhalidən vergi toplayan [Sasani] mərzbanının iqamətgahı da burada idi”.

İlk vaxtlar ərəblər bu şəhərin siyasi və inzibati mərkəz statusunu saxladılar, hətta xəlifə Əli dövründə Azərbaycan hakimi təyin edilmiş əl-Əşas ibn Qeys dövlətin təminatı hesabına yaşayan ərəbləri Ərdəbilə köçürmüş, bu şəhəri abadlaşdırmış, burada məscid tikdirmişdi. Lakin ərəb-xəzər müharibələrinin başlanması ilə Ərdəbil və onun ətrafları da gərgin döyüş meydanına çevrildi. 730-cu ildə xəzər xaqanın oğlu Bars-bəy (mənbələrdə onun adının başqa yazılışı da var: Bərcik, Bərcil və s.) Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərini ələ keçirtmiş, Ərdəbili də mühasirəyə almışdı. Əl-Kufi bu barədə yazıb: “xəzərlər Ərdəbilə hücum etdilər. Ərdəbil əhli gecə-gündüz müdafiə olunurdu. Lakin mühasirənin uzanması, köməyin isə gəlib çıxması şəhərin təslim edilməsinə səbəb oldu. Xəzərlər qılınc gücünə Ərdəbil şəhərinə girdilər. Onlar şəhərin bütün müdafiəçilərini qırdılar, qadınları, uşaqları, şəhərdə olan hər şeyi ələ keçirdilər. Sonra [xəzərlər] Ərdəbilin nahiyələrinə səpələndilər, bu [yerləri] tutdular, [əhalisini] öldürdülər, [hər şeyi] talan etdilər, yandırdılar, zor işlətdilər”. Sonradan Ərdəbil yenidən ərəblərin əlinə keçdisə də, çox keçmədən yerli əhalinin hakim üsul-idarəyə qarşı mübarizə mərkəzinə, IX əsrin əvvəllərində isə xürrəmilərin fəaliyyət dairəsinin mərkəzinə çevrildi. Buna görə də Xilafətin Azərbaycan vilayətinin paytaxtı qədim şəhər olan Marağaya köçürüldü.

Arxeoloji tapıntılara görə tunc dövründə yaşayış məskəni olan Ərdəbil (bu haqda Tehrandakı “İran-e Bastan” muzeyinin “Ərdəbil tapıntıları” bölməsində material toplanıb) ərəb mənbələrindəki gümanlı məlumatlara görə Sasani şahənşahı Peroz (Firuz, 459 – 484) tərəfindən saldırmış, ilk adı Bazan-Firuz olmuşdur (Yaqut: “deyirlər ki, [Ərdəbilin] əsasını hökmdar Firuz qoydurmuş, onu Bazan Firuz adlandırmışdır”).

IX əsrin sonları – X əsrin əvvəllərində Yusif ibn Əbu-s-Sac Ərdəbili öz dövlətinin əsas şəhəri etdiyi üçün artıq X əsr ərəb səyyahları bu şəhəri Cənubi Azərbaycanın paytaxtı adlandırırlar. İbn Havqəl bu barədə yazır: “Hal-hazırda [Cənubi] Azərbaycanın ən mühüm vilayəti və böyük şəhəri Ərdəbildir. Hərbi düşərgə və hökmdarlar sarayı buradadır. Bu şəhərin sahəsi 30 kv. fərsəxdir. Tikintilərin çoxu palçıq və bişmiş kərpicdəndir... Şəhərin havası saf, satış qiymətləri ucuzdur. Onun böyük rustaq və mahalları var, yaxınlığında Sabalan (Savalan) adlı dağ ucalır... Şəhər çox gözəldir. İçərisindən çaylar axır, su quyuları vardır. Çörək isə demək olar ki, həmişə bol olduğundan 1 dirhəmə 50 lavaş almaq olar, ətin 15 manını (1 mani təqribən 831 q. – N. V.) 1 dirhəmə verirlər. Bal, ərinmiş yağ, yarma, qoz-fındıq, kişmiş və bütün başqa yeməli şeylər çox ucuzdur, demək olar ki, havayı verirlər. Ucuzluğu ilə şöhrətqazanmış bir çox başqa yerlər, xətrin istədiyən hər şeyin bolluğu və yaxşı yaşamaq imkanına görə [Ərdəbilə] güzəştə gedirlər”.

X əsrin sonlarına yaxın Ərdəbildə olmuş əl-Müqəddəsi də buradakı bolluqdan, ümumi rifahdan danışısa da, görünür, subyektiv təsərrüfatın təsiri altında şəhər əhalisinin “məkrli və diqqətsiz”, başqa məzhəbdən olanlara qarşı “etinasız olmalarından” şikayətlənir.

1220-ci ildə, monqol hücumu ərəfəsində Ərdəbildə olmuş Yaqut əl-Həməvi onu “çox böyük şəhər” adlandırır. O yazır: “Mən oradan getdikdən sonra tatarlar (monqollar – N. V.) [Ərdəbilə] hücum edib, onun [əhalisini] məhv etdilər. Onlarla əhali arasında baş verən döyüşlərdə [ərdəbillilər] özlərini çox yaxşı müdafiə edib, iki dəfə tatarları geri ata bilmiş, üçüncü dəfə zəiflədikləri üçün [tatarlar] onlara üstün gəlmiş, zor gücünə [şəhəri] fəth etmiş, müsəlmanların üstünə atılaraq, onları öldürmüşdülər. [Şəhər əhalisindən] onların gözüne sataşan hər bir kəs canını qurtara bilmədi; Yalnız gizlənə bilənlər [qaldılar]. Tatarlar şəhəri aqılagəlməz dərəcədə dağıtdıqdan sonra çıxıb getdilər. [Şəhər bir müddət] belə dəhşətli vəziyyətdə, adamsız qaldı. Lakin indi əvvəlki halına qayıtmış, hətta ondan da yaxşı olmuşdur. O [indi] tatarların əlindədir”.

Ərdəbilin monqol dağıntısından sonra bərpası haqqında, Yaqutun, şübhəsiz, başqalarından eşitdiyi bu məlumat son Xarəzmşah Cəlaləddin Mankburninin həyat yolunu işıqlandırmış şəxsi katibi Şihabəddin ən-Nəsəvinin sözləri ilə də təsdiq olunur: “Sultan [Cəlaləddin] həmin il (yəni 1227-ci il – N. V.) İraqa gəldikdə* [Beyləqan və Ərdəbil] şəhərlərini elə bir halda gördü ki, onların təzadən məskunlaşmasına heç bir ümid yeri yox idi... Şərəfülmülk (sultanın vəziri – N. V.) bu şəhərləri öz mülkü etdi... elə həmin il onların ətrafına kərpic divarlar çəkirdi ki, rəiyyət hər iki şəhərə qayıtmaq istəsin. Tezliklə bu şəhərdəki tikililər

* Böyük Səlcuq dövləti parçalandıqdan sonra Azərbaycan da, Cənubi Qafqazdakı başqa vilayətlər kimi, İraq Səlcuq sultanlığı tərkibinə daxil edilmişdi.

əvvəlkindən də yaxşı oldu. Onlar o qədər gəlir gətirdilər ki, bunun müqabilində Gəncə və Təbrizdən gələn pul çox görünmürdü”.

Mənbələr Ərdəbildən sonra o dövr üçün Cənubi Azərbaycanın ən böyük şəhəri kimi Marağanın adını çəkirlər. Antik mənbələrə görə hələ eramızdan əvvəl Fraata (Fraaspa, Praaspa) adı ilə tanınan bu qədim şəhərin bugünkü adının marrağa (təmərğağa) (“eşələnmək”) ərəb sözündən götürüldüyü ehtimal olunur**. Bu ehtimal ərəb mənbələrində təsvir olunan bir rəvayətə əsaslandırılır. Əl-Bəlazurinin verdiyi rəvayətə əsaslandırılır. Əl-Bəlazurinin verdiyi rəvayətə görə bu şəhər “əvvəllər Afraharuz (Fraata – Fraaspa adının ərəb deyilişi – N. V.) adlanardı. Ərminiyyə və Azərbaycanın hakimi Mərvan ibn Məhəmməd (732 – 744) Muğan və Gilana olan yürüşündən qayıdarkən, onun yaxınlığında düşərgə salır. Orada o qədər peyin vardı ki, atlar onun içində eşələnməyə (təmərğağa) başladılar. Buna görə də deyərildilər: “Marağa” kəndinə (yəni atların eşələndiyi kəndə, N. V.) gedin, sonralar “kənd” sözü atıldı, elə “Marağa” deyildi”.

Bu məlumat IX əsrin sonları X əsrin əvvəllərində yaşamış, əsərini X əsrin ilk illərində yazmış İbn əl-Fəqihin və eləcə də XIII əsr müəllifi Yaqutun müxtəlif mənbələrə əsaslanan xəbərlərilə də təsdiq olunur.

Qədim şəhər olan Marağanın yeni dirçəliş dövrü məhz Mərvanın adı ilə bağlıdır. Bu şəhəri öz himayəsinə alan Mərvan onu bərpa edib genişləndirmiş, bu yerin daha da məskunlaşması üçün hər cür şərait yaratmağa çalışmışdı. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Marağa Əməvilərin Azərbaycandakı başqa mülkləri ilə birlikdə yeni sülalə nümayəndələrinin ixtiyarına keçdi. Xəlifə harun ər-Rəşid dövründə separatçılığa meyli göstərən yerliləşmiş ərəb feodallarından əzd qəbiləsinə mənsub əl-Bacna ibn ər-Rəvvad və həmin qəbilənin məvlası Sadağa ibn Əlinin Marağada törəkdikləri qarışıqlığın qarşısını almaq məqsədilə xəlifənin Azərbaycan və Ərminiyyədəki valisi Xuzeymə ibn Hazim (803 – 306) bu şəhəri qala divarları ilə möhkəmlətməmiş, burada “çoxlu qoşun yerləşdirmişdi”. Şəhərin belə möhkəmləndirilməsi Xürrəmiyə hərəkəti dövründə də üsyançıların təqibindən qaçan müsəlmanların məhz Marağada sığınacaq tapmasına səbəb olmuşdu. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə xəlifə əl-Məmun (813 – 833) dövründə Marağa divarları yenidən təmir edilmiş, şəhər rabadı möhkəmləndirilmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, VIII əsrdən başlayaraq Cənubi Azərbaycanın əsas şəhərinə çevrilmiş Marağa IX əsrin sonlarında öz mövqeyini Ərdəbilə verdi. Məhz buna görə də ərəb tarixçi və coğrafiyaşünas-səyyahları “buranın əvvəllər hərbi düşərgə və paytaxt” olması, “xəzinə və hökumət idarələrinin” də burada yerləşməsi haqqında məlumat verirlər. İbn Havqəl yazırdı: “Əl-Marağa sağlam havalı şəhərdir. Bağları, çayları, mədən suları, ləzzətli meyvələri, ərzağı və başqa şeyləri boldur. Çoxlu rustaq və otlaqları var. Bu yer bizim təsvir etdiyimiz bütün

** Bu adı Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərində Urmiya gölünün adı “Markiana” ilə də bağlayırlar.

şeylərlə zəngindir. Buranın yaşayış yerlərindən birində azdaqriy* adlanan qovun [növu] yetişir. Bu, uzunsov, qabığı bozumontul-yaşıl, içərisi isə qırmızıdır. İçi baldan şirindir, özü də məşhur Xorasan qovununa oxşayır. Əl-Marağanın ətrafındakı qala divarlarını İbn Əbu-s-Sac təxminən əs-Salar Ərdəbil divarlarını dağıtdığı zaman dağıtmışdır”. Marağadakı “abidələr, imarətlər, mədrəsələr və yaxşı xanəqahlar” haqqında məlumat verən Yaqut əl-Həməvi o dövrün elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan bu şəhərdə “ədib, şair, mühəddis və fəqihlərin” olduğundan yazır, onların içində hədis toplamaq məqsədilə çoxlu səyahətlər etmiş, Nişapurda yaşamış, Dəməşqdə və başqa yerlərdə dövrünün onlarla məşhur alim və ədibini dnləmiş Cəfər ibn Məhəmməd əl-Hərras Əbu Məhəmməd əl-Marağinin adını xüsusi qeyd edirdi.

Mənbələrdən məlum olur ki, o dövrdə Ərdəbil və Marağadan sonra böyüklüyünə görə üçüncü yeri Urmiya şəhəri tuturdu. Eyni adlı gölün* sahilində yerləşən bu qədim şəhəri İbn Xordadbeh və əl-Bəlazuridən tutmuş Yaqutadək bir çox orta əsr ərəb müəllifləri “Zərdüştün vətəni” hesab edirdilər (Zərdüştün vətəni haqqında ədəbiyyatda bir neçə mülahizə var). İbn Havqəl bu şəhər haqqında yazırdı: Urmiya “sağlam havalı şəhərdir, üzümlüyü, şəhər içində axan bulaqları, əkin sahələri və rustaqları çoxdur. Həmçinin hər cür mal və ticarət şeyləri vardır”...

IX əsrin ilk illərində, yuxarıda xatırladığımız Sadaqa ibn Əli Urmiyanı öz tabeliyinə keçirmiş, burada qəsrlər tikdirmişdi (əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih). 1220-ci ildə Azərbaycana səyahət edərkən Urmiyada da olmuş Yaqut əl-Həməvi buranın “əzəmətli qədim şəhər” olduğunu təsdiq etsə də “ölkəni zəif idarə edən” Atabəy Özbəyin (1211 – 1225) şəhərə yaxşı baxmadığını da qeyd edir.

Haqqında danışdığımız bu altı şəhər (Bərdə, Bab əl-Əbvab, Tiflis, Ərdəbil, Marağa, Urmiya) Arran və Azərbaycanın ən böyük şəhərləri hesab edilirdi. Ərəb işğalından sonra şəhər həyatının ən çiçəklənən bu dövründə Xilafətin şimal vilayətində olmuş əl-İstəxri və İbn Havqəl güneyin əl-Məyanic (Miyana), əl-Xunəc (Xunə), Ucan, Dəxərrəqan, Xuvey (Xoy), Sələmas (Sələmas), Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muğan, Cabravan və Uşnuh kimi “gözəl, eyni böyüklükdə” (və ya “kiçik, böyüklükdə bir-birinə bənzəyən”) orta şəhərlərinin adlarını çəkirlər. İbn Havqəl cənubun bütün şəhərlərini onları xarakterizə edən ümumi cəhətlərdə belə birləşdirir: “Bu şəhərlərin hamısını ağaclar bürümüş, hər yer buğda zəmiləri və xurma ağacları ilə doludur. Bu yerlərdən heç biri çaylarına, bağlarına və yaşayış məntəqələrinə görə o birisindən əskik deyil, əksinə, hər cür mal-nemətlə zəngin və Allahın xeyir-bərəkəti ilə doludur. Meyvələri çox ucuz, yeməli şeyləri isə demək olar ki, havaydır”. Arranın orta böyüklükdə olan şəhərlərini isə o “gözəl, eyni böyüklükdə və məhsuldar, geniş yararlı təsərrüfat sahələrinə malik” şəhərlər kimi xarakterizə edir.

* Başqa əlyazmada kəndin adına görə “Ərdhər”dir.

* Mənbələr Urmiya gölünün əş-Şurat, əl-Kəbuzan adlarını da qeyd edirlər.

Lakin bu ümumi cəhətlərlə yanaşı, mənbələr, hər bir şəhərin özünə xas olan xüsusiyyətini də qeyd edir, onların hər birinin mövqeyini və əhəmiyyətini bu və ya digər dərəcədə müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, əl-Bəlazuri, əl-Məsudi, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, Əbu Duləf, Yaqut əl-Həməvi və başqa, demək olar ki, öz gördüklərinə əsaslanan məlumatlarla çıxış edən ərəb tarixçi günlərlə yaşamağımıza kömək edirlər.

Həmin şəhərlərin bir qismi zamanın durumuna tab gətirməyib dağılmış, torpaqlar altında qalmış, bir qismi isə qalxa-düşə özünü bu günümüze çatdırmışdır. Ömrünü başa vurmuş şəhər və kəndlərimizin çox cuzi hissəsi arxeoloqlarımızın gərgin əməyi nəticəsində ikinci tarixi şəhərgah ömrünü yaşamağa başlamış, bəxtləri üstlərini örtmüş torpaq kimi qara olanlar isə hələ də üzə çıxarılmamışlar.

Əl-Məyanic şəhəri haqqında məlumat verən erkən orta əsr ərəb müəllifləri işğaldan sonrakı dövrdə bu şəhərin həmdan qəbiləsindən olan ərəblər tərəfindən ələ keçirilməsi və idarə edilməsi haqqında məlumat verirlər. IX əsrin ortalarında xəlifənin əmri ilə, burada böyük came məscid tikilmişdi. X əsrin sonlarında bu şəhərdə də olmuş əl-Müqəddəsi onu indiki Miyanə adı ilə təqdim edir, bu “kiçik şəhər”dəki nemət bolluğundan danışıq. XIII əsrin əvvəllərində Miyanədə olmuş Yaqut bu adın fars dilində “orta” mənasını açaraq, onun, həmin şəhərə Marağa – Təbriz yolu ortasında yerləşdiyinə və bu şəhərlərlə üçbucaq təşkil etdiyinə görə verildiyini bildirir. Yaqutun bu izahı akademik V. Bartoldun Miyanə şəhəri adının Cənubi Azərbaycanın iki əsas şəhəri – Ərdəbillə Marağadan eyni məsafədə yerləşməsindən yaranması ehtimalını aradan götürür.

Əl-Xunəc (Xunə) şəhərindən yazan ərəb müəllifləri, adətən, bu kiçik şəhərin yalnız adını çəkməklə kifayətlənirlər. Marağa ilə Zəncan arasında yerləşən bu şəhər haqqında ən ətraflı məlumatı bizə Yaqut çatdırır; şəhəri monqol hücumundan sonra xaraba vəziyyətdə görmüş bu ərəb coğrafiyaşünası onun “yaxşı bazarı”nı tərifləyir, Xunəcin o zamankı yeni “Kağız kunan” (yəni kağız istehsal edən) adını qeyd edir, onun Zəncanın iki günlüyündə (təqribən 50 km) yerləşdiyini bildirir.

Azərbaycanın “bir-birinə bənzəyən”, çiçəklənən kiçik şəhərləri sırasında adı çəkilən **Ucan (Uçan)** vaxtilə qala divarları ilə əhatə edilmiş, bazarı ilə ad çıxarmışdısa da, Yaqut onu gördükdə, artıq tamam dağılmışdı. Ucan şəhəri Təbrizin on fərsəxliyində, Rey yolunda yerləşmişdi.

Marağa ilə Təbriz arasındakı qədim **Dehxaqan** şəhəri (IX – X əsr mənbələrinin Dəhərrəqan, Xərrəqan, Deh əl-Xərqan adlandırdıqları yer, indi ona Azərşəhr də deyilir) Yaqutun izahına görə, əvvəllər, Sasani xəzinədarı Nəxircanın şərəfinə Dih Nəxircan (Nəxircanın kəndi) adlandırılmış, sonradan özünün bugünkü yazılış şəklini almışdı.

Azərbaycanın şimal-qərb hüdudlarında yerləşən, IX – X əsrlərdə kiçik, lakin gözəl şəhər kimi xarakterizə olunan **Xuvey (Xoy)**, tədricən daha da inkişaf

edərək, artıq XII əsrdə ölkənin möhkəmləndirilmiş, bol nemətli, meyvəli, məşhur şəhərinə çevrilmişdi.

Mənbələrdə daha çox **Səlməs** adı ilə tanınan, Urmiya gölündən cənub-qərb tərəfdə yerləşən Səlməs şəhəri X əsrin sonunda bir qədər də möhkəmləndirilmiş, ətrafına “palçıq və daşdan istehkam” çəkilmişdi. Bu dövrdə Səlməsda olmuş əl-Müqəddəsi kürdlərin də məskənləri olan bu şəhərdə, bazar yanında came məscidin tikilməsi haqqında məlumat verir. Lakin, monqol hücumu ərəfəsində Səlməsə gəlmiş Yaqut bu şəhəri artıq dağılmış görür.

Ərəb işğalı dövründə kiçik bir kənd olan **Mərənd IX** əsrin əvvəllərində ərəb Əbu əl-Bəiz, ondan sonra onun övladları tərəfindən möhkəmləndirilmiş, burada qəsr tikdirilmişdi. Xəlifə əl-Mütəvəkkil dövründə (847 – 861) Xilafətdən təcrid olunmağa çalışın Məhəmməd ibn əl-Bəisə qarşı göndərilmiş Kiçik Buğa (əs-Səğir) onu məğlub etmiş, Mərəndin divarlarını və qəsri dağıtmışdı. X əsrin sonunda burada olmuş əl-Müqəddəsi onu “bağlarla əhatə olunmuş kiçik qala” adlandırır, şəhərin bazar meydanında tikilmiş came məscidindən bəhs edir. XIII əsrin əvvəlində Mərəndə gəlmiş Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanın bu “məşhur” şəhərini dağılmış görür. Buna səbəb 1210-cu ildə gürcülərin Mərəndə basqını, onu dağıtması və qarət etməsi, bir qrup əhalisini əsir aparması olmuşdu.

Artıq X əsrdən sonra “Azərbaycanın ən məşhur şəhəri”nə çevrilmiş **Təbriz (Tibriz)**, işğalın ilk illərində, çox da böyük olmayan bir kənd idi. VIII əsrin ortalarında xəlifənin əmrilə öz qəbiləsi ilə Azərbaycana köçmüş yəmənlilə Rəvvad ibn Musanna əl-Əzdi Təbrizdən Bəzzədək bütün torpaqlara sahib olmuşdu. Əl-Bəlazurinin yazdığına görə, onun oğlu Vacnau ibn ər-Rəvvad, qardaşları ilə birlikdə Təbrizdə müxtəlif binalar tikdirmiş, onu qala divarları ilə möhkəmlətmişdi. VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində Təbriz Məhəmməd ibn ər-Rəvvadın əlində idi. Ölkədə yaranmış siyasi vəziyyət onun da Xilafətdən ayrılmaq cəhdlərini gücləndirir. Lakin Mərənd hakimi Əbu əl-Bəis ilk rəvvadilərə məxsus bir çox yerləri, o cümlədən Təbrizi tutmuş və IX əsrin ortalarında (yəni, xəlifə sərkərdəsi tərəfindən məğlub ediləndək) öz əlində saxlaya bilmişdi. Təbrizin IX əsrin sonlarından başlanan çiçəklənmə dövründə bu şəhərdə olmuş əl-Müqəddəsi onu Şərqi ən gözəl şəhərlərindən də üstün tutur: “Nədir Təbriz? O bir saf qızıldır, nadir kimyadır, alınmaz yerdir. Mədinət əs-Salamdan (Bağdaddan – N. V.) üstündür. İslam əhli onunla fəxr edir... Qiymətlərin ucuzluğu və meyvənin bolluğu haqqında heç soruşma. Came məscidi şəhərin ortasındadır. Gözəlliyinin həddi-hüdudu yoxdur”.

İlk monqol hücumundan sonra Təbrizdə olmuş Yaqut onu “əhalisi çox, kərpic və əhəng daşından hörülmüş divarlarla əhatə olunmuş gözəl” şəhər kimi təsvir edirdi. Bu zaman (1221 – ci ildə) hər yeri viran qoymuş monqolların Təbriz əhalisi ilə bağlanılan müqaviləyə görə böyük miqdarda aldıkları pul müqabilində şəhər dağılmaqdan qurtara bilmişdi.

X əsr müəllifi əl-İstəxri Təbriz, eləcə də Cabravan və Uşnuh əl-Azəriyyə şəhərlərini ərəb qəbilələrindən bənu ər-Rudayninin mülklərindən hesab edir, “bu üç şəhər və əhatəsindəki yerlərin ər-Rudayni” adlandığını bildirir. İbn Havqəl bu siyahıda Cabravanı Daxərrəqan ilə əvəz edərək yazırdı: “Daxərrəqan və Təbriz, ətrafları ilə, Uşnuh əl-Azəriyyəyədək İbn ər-Rudayninin mülkləri adı ilə məşhur idi. Belə ki, buralar onlara pay kimi verilmiş və onların hakimiyyəti altına qədim zamanlardan bəri keçmişdi. [Rudaynilərin] əzəmət və böyüklüyü nəticə verməyən əks-hücumlara məruz qalırdı. Onların başçıları həlak olduqda və zəmanə korlandıqda, qonşu hökmdarlar bu torpaqlara hücum etdilər, hər yeri qarışıqlıq bürüdü. Mübarizədə üstünlük qazanan bu yerlərə sahib olurdu. Rudaynilər ərəblərdən idi. Tale onlardan üz çevirdi, zəmanələri keçdi, izləri itdi, onlar haqqında məlumat az qaldı”.

Yuxarıda adı çəkilən **Cabravan** Marağadan Urmiya və Səlmasa gedən yolun üstündə, Bərzə ilə Neriz arasında, Bərzənin 8, Nerizin isə 4 fərsəxliyində yerləşirdi. VIII əsrin ortalarında Nerizdə Murr ibn Əmr əl-Mausili ət-Tainin başçılığı ilə cənub ərəblərinin tay qəbiləsi məskən salır. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə, o zaman Neriz köhnə, dağılmış qəsri olan kənd idi. Murr ibn Əmr Nerizi abadlaşdırıb, öz ailəsini burada yerləşdirmişdi. Əbu Duləfin yazdığına görə, Murrun övladlarından olan Əli ibn Murr ət-Tai də şəhərin abadlaşdırılması işində xeyli əmək sərf etmişdi. Bu yer, görünür, o dövrün ən görkəmli məhəlli mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazandığı üçün müsəlman dünyasının məşhur elm və mədəniyyət xadimləri buraya axışib gələrdilər. Əbu Duləf yazırdı: “Bu yerə gəlmək üçün hamı can atırdı, burada Əbu Təmmam, əl-Buhturi və b. [ərəb şairləri] olmuşdular. Bu yerin sahibi Əli ibn Mürr ət-Taini mədh edən şairlər onun yanına yollanır, qiymətli hədiyyələrlə qayıdırdılar”.

Uşnu şəhəri isə (əl-İstəxri və İbn Havqəl onu Uşnuh əl-Azəriyyə adlandırırlar) orada olmuş Yaqutun dediyinə görə, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində, İrbilə (İraqda) gedən yolun üstündə yerləşirdi: “İrbillə Urmiya arasında iki günlük yoldur, Uşnuh ilə İrbil arasında beş günlük yoldur. [Uşnuh] İrbillə Urmiya arasındadır. Bağ-bağatlı yerdür, burada ən yaxşı armudlar yetişir. Onları yaxındakı bütün nahiyələrə daşıyırlar. Lakin indi burada dağıntılardan aşkar izi görünür. Mən Uşnuha 617 (1220)-ci ildə Təbrizdən gəldim”. Yaqut əslən bu şəhərdən olan əl-Uşnəni, əl-Uşnuhi və əl-Uşnəi nisbəli (yəni bu yerdən olan) bir neçə elm və din xadimi haqqında da məlumat verir.

Cənubi Azərbaycanın orta böyüklükdə olan şəhərləri siyahısında **Bərzənd**, **Varsan** və **Muqan (Muğan)** şəhərlərinin də adları var. Bərzənd İbn əl-Fəqihin məlumatına görə, ərəb işğalı dövründə kənd idi. Əl-İstəxri onun Ərdəbilin 15 fərsəxliyində yerləşdiyini bildirir. İbn Havqəl Bərdə-Ərdəbil karvan yolu haqqında məlumat verirkən, bu yolun üstündə, Bəlxabla Ərdəbil arasında “Öz mövqeyinə görə Beyləqana oxşayan” Bərzənd şəhərini xatırlayır. IX əsrin 30-cu illərində ərəb sərkərdəsi əl-Afşin şəhərin xüsusi strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq buranı

abadlaşdırmış, möhkəmləndirmiş və xürrəmilərə qarşı mübarizədə ərəblərin istinadgahına çevirmişdi. Mənbələrin müqayisəli təhlili Bərzəndin dörd mühüm yolun – Muğana, Bəzzə, Ərdəbilə və Varsana aparən yolların ayrıcında, indiki Bolqar-çayın hövzəsində yerləşdiyini göstərir. Tədqiqatçılar da (Z. Bünyadov) Bərzəndin İranın şimal-şərqində eyni adlı kəndin yerində aşağı axarı Bolqar-çay adlanan Bərzənd-çayın sahilində olduğunu təsdiq edirlər.

Azərbaycanın Arran tərəfdən sərhəd yeri olan **Varsanda** Xilafətin şimal vilayətlərinin canişini Mərvan ibn Məhəmməd (724 – 743) nəzarət məntəqəsi – mənzərə tikdirmişdi (əl-Bəlazurinin əsərində bu söz kantara – “körpü” kimi işlənilmişdi)*. İbn Havqəl Varsanın Beyləqandan 7 fərsəx məsafədə yerləşdiyini göstərir, onun “Beyləqandan daha böyük və geniş, əhalisinin, bazar və ticarət mallarının daha çox” olduğunu hesab edir, “böyük şəhərlərdə olan hər şeyin Varsanda da” mövcud olduğunu bildirir. Şəhərin çiçəkləndiyi X əsrin ortaları dövrünü təsvir edən İbn Havqəl Varsanın “divarlarla əhatə olunduğu, bazarları üçün xüsusi məhəllə ayrıldığı” haqqında məlumat verir. Yaqut bu şəhərlə Araz çayı vadisi arasında iki fərsəx yol olduğunu da qeyd edir. Tədqiqatçılar (V. Fə. Minorski və b.) Varsanın Beyləqandan cənubda, Araz çayının sağ sahilində yerləşdiyini təsdiq edir, onun Altan adlı xarabalıqlarının Cənubi Azərbaycanın Daşburun dəmir yolu stansiyası yaxınlığında olduğunu göstərirlər.

Mənbələrdə ilk ərəb işğalı dövründə adı çəkilən şəhər və vilayətlərdən biri də **Muğandır**. Xəzər dənizinin sahilində yerləşən bu tarixi vilayətin əsas şəhəri olan Muğanın yeri bu günədək aşkarlanıb dəqiqləşməyib. Buna görə də bizim bu şəhər haqqında məlumatımız yalnız mənbələrə əsaslanır. Bu məlumata görə Muğan vilayəti Ərdəbildən şimala, Kür və Araz çayları arasındakı Xəzərsahili torpaqları tuturdu. Şəhərin özü isə iki çayla dövrələnmiş, bağlarla əhatə olunmuşdu. Əl-Müqəddəsinin dediyinə görə Muğanı Bərdədən 8 günlük yol (bu təqribən 200 km-dir), Ərdəbildən isə 10 fərsəxlik məsafə (təqribən 50 – 60 km) ayırırdı. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəlində yaşayıb yaratmış ərəb alimi Əbu-l-Fida əl-Həməvinin Xəzər dənizinin sahil xətti haqqında olan məlumatında deyilir: “... dəniz 16 fərsəx cənuba meyl edərək, şərqə doğru uzanır və Muğan sahilini əhatə edir”. Bu məlumatlar bizi Muğan şəhərini ehtimal yolu ilə Lənkəran və Təngərud çayları (və ya bu yerlərdə olan başqa iki çay?) arasında yerləşdirmək gümanına gətirib çıxarır.

Ərəb mənbələrində (əl-Bəlazuri, Yaqut və b.) ərəb işğalı dövründə Azərbaycanda olan bəzi şəhər, kənd və qalaların da adları var. Təbrizin 10 fərsəxliyində, Reyə gedən yolun üstündə, qala divarları ilə əhatə olunmuş kiçik **Ucan** şəhəri, Ərdəbilə gətirilən meyvələrin vətəni, bu şəhərin 7 fərsəxliyində, dağlıq yerdə yerləşən kiçik **Unar** şəhəri, Ərdəbillə Təbriz arasında yerləşən kiçik, lakin abad və bol **Əhər şəhəri**, Qəzvinlə Xalxal arasında böyük kənd olan **Barandaq**, Babək in istinadgahı **Bəzz**, Uşnuh ilə Marağa arasında, Xan Xasbək adlı

* Bu dolaşlıqlıq “mənzərə” və “kantara” sözlərinin nöqtəsiz yazılışındakı eynilikdən doğmuşdu.

yerin yaxınlığında yerləşən **Bəsva**, Gilanla sərhəddə, Ərdəbilin iki günlüyündə, dağlar arasında olan **Xalxal** şəhəri, onun yaxınlığındakı **Hamis** kəndi, Ərdəbil yaxınlığında rustaq olan **Xürrəm** (Yaqut “xürrəmilər” adının bu kəndlə bağlı olduğunu ehtimal edir), Təbriz yaxınlığındakı möhkəmləndirilmiş qalalardan **Dizzamar** və **Ruyindiz** (Ruyindej), Təbrizlə Ərdəbil arasında, uca dağ başında olan **Naudiz** qalası, İrbil və Təbriz arasında əhalisi kürd olan kiçik, abad və bol nemətli dağ şəhəri **əd-Dəştü**, Xalxalın bir fərsəxliyində olan möhkəm **Firuzabad** qalası, Ərdəbillə Təbriz arasında, vaxtilə monqolların xaraba qoyduğu **Sarav** (**Sarab**) şəhəri, Bəzz yaxınlığında yaşayış yeri olan **Sindəbəyə**, Təbriz yaxınlığında, onunla Beyləqan arasında yerləşən **Qabban** şəhəri, Babəkin mənzillərindən biri olan **Ğəzəc** qalası, Təbrizlə Beyləqan arasında olan **Kiran** (Karan, Xaraba Gilan – Culfa ilə Ordubad arasında) şəhəri, Urmiyadan bir mənzillik məsafədə, Təbrizə gedən yolda olan bağlı-bostanlı böyük **Martu** kəndi və b.

X əsrin ortalarında Azərbaycana daha bir görkəmli alim - ərəb coğrafi ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirən Əbu Duləf səyahət edir. Bu səyahət təfəssilatı ilə müəllifin “Risalə” (məktub, qeyd) adlandırdığı əsərində öz əksini tapır. Onun səfəri Cənubi Azərbaycanın Şiz (əş-Şiz) şəhərindən başlayır, şimala – Bakıya (Bakuyəyə), sonra Tiflisə, oradan Ərdəbil vasitəsilə Şəhrəzura gedir və nəhayət şərqə doğru Qarmisin – Həmədan – rey – Təbəristan – Qumis – Tus – Nişapur – Herat yolu ilə davam edir. Sonra Əbu Duləf İrənin İsfahan və Xuzistan şəhərlərini təsvir edirdi və bununla da “Risalə” başa çatır.

Əbu Duləf “Risalə”nin əvvəlində bu ağır səfərin məqsədini müxtəlif qiymətli daşların və mineral mənbələrin onun üçün anlaşılmaz qalan sirlərini aşkarlamaq istəyilə izah edirdi. Lakin, “əl-kimya” ilə (kimyəgərliklə) məşğul olmaq arzusunda olan müəllifin praktiki ehtiyaclarını ödəmək məqsədini güdən bu istəyin bizim üçün də əhəmiyyəti çoxdur. Əbu Duləfin sayəsində biz başqa mənbələrdə (İbn Xordadbeh, əl-Yəqubi və b.) yalnız oradakı “Azərcüšnəsb” atəşgədəsi münasibətilə adı ötəri çəkilən qədim Azərbaycan şəhəri Şiz haqqında ətraflı məlumat ala bilirik; yalnız onun sayəsində biz Azərbaycan dağlarındakı bəzi minerallar, müalicə əhəmiyyətli isti su bulaqları, adı heç bir mənbədə çəkilməyən Arran (ər-Ran) şəhəri, Bakı neftindən əldə edilən gəlinin miqdarı və s. haqqında xəbər tuturuq.

Vaxtilə Urmiya gölündən 140 km cənub-şərqdə yerləşmiş bu qədim Azərbaycan şəhərinin xarabaları indi Taxtı-Süleyman adlanan şəhər yerindədir. Taxtı-Süleymanın Avropa səyyahları və tədqiqatçıları tərəfindən verilən təsviri Əbu Duləfin Şiz şəhəri haqqındakı məlumatını təsdiq edir: şəhər, doğrudan da təpədə salınmış və möhkəm divarlarla əhatə olunmuşdu. Əbu Duləfin haqqında danışdığı, tədqiqatçıların fikrincə, yəqin, vulkanik mənşəli göl indi də buradadır, ondan yenə də kiçik çaylar axır. Şiz haqqında məlumata Yaqut əl-Həməvinin coğrafi əsərində də yer verilib, lakin bu məlumat əsas etibarilə Əbu Duləfə istinad

edilmişdir. Yaqut Şizi Azərbaycanda bir nahiyə adlandırır, onun ərəblərə qədərki əsl adının Cis (Qis) olduğunu bildirir.

Şizdəki atəşgədə haqqında Əbu Duləfdən əvvəl İbn Xordadbeh və İbn əl-Fəqih, eləcə də Əbu Duləfin müasiri əl-Məsudi xəbər vermişlər. İbn Xordadbehin əsərində bu atəşgədən (beyt ən-nər – “od evi”) adı Azərcuşnəs, İbn əl-Fəqihdə Azərcuşnəsf*, onlara əsaslanan Yaqutda isə həmin adlardan fərqlənən Azərxiş şəkildə yazılmışdır. Əlbəttə, ərəb əlyazmasındakı nöqtə və hərflərin oxşarlığından doğan mümkün yazılış xətalarını nəzərə alsaq, bu son ad şübhəsiz, bir şəkildə oxunmalıdır: “Şizin – Cisin odu” – yəni Azərcis (və ya Azərsiz) İbn Xordadbeh hakimiyyət başına keçən Sasani hökmdarlarının Mədəindən atəşpərəstlərin bu hörmətli məbədinə piyada gəldikləri haqqında məlumat verir. Əl-Məsudi isə Ənuşirəvan dövründə (531 – 579) od məbədinin əş-Şiz və ar-Randan əl-Birka (“göl”) adlı yerə köçürülməsindən danışır. Görünür, burada əş-Şiz dedikdə əl-Ciz (Cis), yəni ərəblərin Cənzə adlandırdıqları, Atropatənənin paytaxtı Qanzaka (Qazaka və ya Qazana da deyilir) nəzərdə tutulur. Ərəb əlyazmalarındakı bu mümkün xətlər neçə-neçə tədqiqatçını dolaşdırmış. Hətta V. V. Bartold kimi çox görkəmli alimin Şiz şəhərini qədim Qanzaka – Cənzə şəhəri ilə eyniləşdirməsinə gətirib çıxarmışdır. V. F. Minoerskinin araşdırmalarına görə qədim Qanzaka – Cənzə şəhəri indiki Leylan tərəflərdə, Urmiya gölündən 14 km cənub-şərqdə yerləşirdi. İbn Xordadbeh Cənzənin Cənubi Azərbaycan ərazisində, Marağanın 6 fərsəxliyində (təqr. 36 km) olduğunu bildirir. Sonrakı müəlliflərin əsərlərində bu şəhərlərin adlarının, demək olar ki, çəkilməməsi onların dini-siyasi mərkəz kimi əhəmiyyətlərini itirməsindən irəli gəlirdi. Qazakanı Kazna və Cəznak kimi müxtəlif adlarla təqdim etmiş Yaqut əl-Həməvinin bu şəhər haqqında olan məlumatı (Cəznak – Azərbaycanda Marağa yaxınlığında abad yer, orada sasanilərin qədim abidələri, binalar və atəşgədə var; Kəzna – Marağa ilə bu yer arasında məsafə təqribən 6 fərsəxdir, orada məcusların məbədi, qəim atəşgədə və Keyxosrov hökmdarın tikdirdiyi çox uca və əzəmətli eyvanı – sarayı var) ondan dörd sər əvvəl yazmış İbn Xordadbehin məlumatından çox da fərqlənmir.

İndi isə topladığı materialın orijinallığı baxımından özünün sələf və xələflərindən seçilən, yuxarıda haqqında danışdığımız Əbu Duləfin dediklərindən: “Soraq-soraqla və başa salmaqla mən Şizə yetişdim. O Marağa, Zəncan, Şəhrəzur və Dinavərlə qızıl, civə, qurğuşun, gümüş, sarı arsen (mişyaq) və əl-cəməst adlanan daş mədənləri olan dağlar arasındadır. Şizin qızılı üç növdür. Növün biri əl-kumisi adlanır, o qum kimidir, üstünə su tökdükdə qumu gedir, yerdə zərrin kimi qızıl qırıntıları qalır. Onu civə vasitəsilə yığırlar. Bu qızıl açıq qırmızı rəngdə, [xüsusi çəkisi] ağır, təmiz, parlaq, odadavamlı, yumşaq və elastikdir. Növün o biri əş-şəhrani adlanır. Onu külçə şəkildə 1 habbadan (1 misqal təqribən 4, 24 q)

* Əslində Azərcuşnəsb. B. e. ə. 588-ci ildə zərdüştiliyi qəbul etmiş hökmdar Quştəsbın (Viştəspın) adı ilə bağlıdır.

çəkiddə tapırlar. Bu parlaq, bərk və [xüsusi çəkisi] ağırdır, lakin onda bir qədər quruluq var. O biri növə əs-səcəbəzi deyirlər. O ağ rəngli, yumşaq, [xüsusi çəkisi] ağır, məhəkdə qırmızı rəngli zağla örtülü olur.

Şizin arseni lövhəşəkilli və bir qədər qumqarışıqdır, zinət və bəzək şeyləri üçün istifadə olunur. Ondən, xüsusilə, İsfahan əhli kemma (üstündə yazı və ya şəkil qazılmış qiymətli daş) düzəldir. Şizin civəsi Xorasandakından daha yaxşı, ağır və təmizdir*. Biz onunla maraqlandıq, məlum oldu ki, mədən gümüşü suxurunun otuzdan bir hissəsini təşkil edir. Məşriqdə biz belə şeyə rast gəlməmişdik. Onun gümüşü isə onlara kömür baha olduğu üçün bahadır... Şizin çox hörmət olunan bir atəşgədəsi var. Məşriq və məğrib məcuslarının od evləri bu atəşgədədən od alır. Onun qübbəsinin başında gümüş aypara var, bu onun tilsimidir. Əmir və fatehlərdən bəzisi, onu qoparmağa çalışmış, lakin buna qüdrətləri çatmamışdır.

Bu məbədin möcüzələrindən biri də odur ki, yeddi yüz ildən bəri yanmasına baxmayaraq, orada qətiyyəən kül yoxdur. Bu şəhəri Hürmüz ibn Xosrovşir ibn Bəhram daşdan və əhəngdən (əhəngdaşından?) tikdirmişdir. Bu məbədin yanında uca saraylar, əzəmətli və hündür binalar var... Mən bu şəhərdən çıxıb, onun dörd fərsəxliyində olan ər-Ran adlanan başqa şəhərə gəldim. Burada [xüsusi çəkisi] ağır, ağ, gümüşü, məhəkdə qırmızı rəngli qızıl mədəni vardır. Əgər bu qızılın on hissəsinə bir hissə gümüş qatsaq, rəngi qızarar. Mən orada qurğuşun mədəni aşkar etdim, ondan qurğuşun oksidi (murdəsənc) hazırladım, hər mann [filizdən] bir yarım daniq gümüş əldə etdim. Başqa qurğuşun mədənlərində mən belə şey görmədim. Mən orada çoxlu iri mandraqora (dərman bitkisi – N. V.) gördüm, hər biri 10 və daha çox dirsək uzunluğunda olardı. Bu şəhərdən bir çay axır, onun suyundan içənin böyrəyində daş olmur. Burada hər cür ot bitir, onu yanında gəzdirən hər kəsi güldürür, hətta gülmək o adamı sərsəmliyə gətirib çıxarır, əgər o, otun hamısını, ya bir hissəsini salıb itirsə, bu səbəbdən onu hüzn bürüyür və o ağlayır. Orada ağ, qeyri-şəffaf daşlar var ki, onlar qurğuşunu bərpa edir...

Sonra dağlardan keçib Azərbaycana qayıtdım və Muğana çatdım. Mən böyük (əzim) Təbəristan dənizinin sahili ilə Şirvan vilayətlərindən olan Bakuyə adlı yerə gəlib çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mənbəyi aşkar etdim. Onun gündəlik icarə haqqı (qəbələsi) 1000 dirhəmdir. Bunun yanında başqa bir mənbə də vardı, ağ neft zanbaq yağı kimi axırdı, nə gecə dayanırdı, nə də gündüz...”

Əbu Duləfin bu məlumatı bizi Şizlə yanaşı, başqa ərəb mənbələrində demək olar adı çəkilməyən **ər-Ran** – **Arran** adlı şəhərlə də tanış edir. Məndən görüldüyü kimi, bu şəhər Şizin dörd fərsəxliyində (bəlkə, şərq istiqamətində?), yəni dağlıq

* Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şizin civəsi haqqında əl-Biruni də özünün elmdə “Minerologiya” adı ilə məşhur əsərində məlumat vermişdir. Bu məlumata əsasən, xəlifə əl-Mütəvəkkil özünün nüfuzlu saray əyanlarından Həmdun ən-Nədimi Azərbaycandan civə gətirilməsi işini nizamla salmaq məqsədilə Şizin valisi təyin etmişdi.

yerdə olduğunu nəzərə alsaq, təqribən 20 – 24 km-də yerləşirdi*. Bu şəhər haqqında Əbu Duləfin məlumatını təkrar edən Yaqut əl-Həməvi onu Marağa ilə Zəncan arasında şəhər adlandırsa da, izahının sonunda “Mənim fikrimcə ər-Ran və Arran (yəni vilayət – N. V.) eyni şeydir” deməklə Əbu Duləfin məlumatını şübhə altında qoyur.

Yuxarıda, VI əsrdə ər-Randa olan od məbədinin Şizə köçürülməsi haqqında əl-Məsudinin məlumatını xatırladıq. Görünür, bundan sonrakı illərdə ər-Ran şəhəri tədricən əhəmiyyətini itirmiş, bəzi obyektiv səbəblər üzündən tənəzzül etmiş və nəhayət dağılmışdı. Buna görə də mötəbər alim olan Yaqut əl-Həməvi gediş-gəlişli yollardan aralıda qalmış bu qədim dağ şəhəri haqqında məlumat toplaya bilməmiş, adlardakı eynilik isə onu bir qədər çaşdırmışdı*.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, məhz bu zonada, yəni Urmiya gölünün şərq və cənub-şərq hissəsində, biz Arrandakı bəzi yaşayış yerlərinin adlarını təsadüf etdik. Yuxarıda haqqında danışdığımız Cənzə və ər-Randan başqa mənbələr bu zonada yerləşən Bərzə, əl-Beyləqan, Əndərəb və Tiflis şəhərlərinin də adlarını çəkir. Arranın Bərdə, Beyləqan, Əndərəb və Tiflis şəhərləri ilə eyni ad daşıyan bu yerlərin məhz çox da böyük olmayan bir sahədə toplanması, onların sakinlərinin haçansa həmin yerlərdən köçməsi və ya eyni soydan olması ilə izah oluna bilər. Bu məsələ ilə bu və ya digər dərəcədə maraqlanan tədqiqatçılar da (V. F. Minorski, M. X. Şərifli və b.) Azərbaycanın şimal və cənub hissələrində eyni adlı belə yerlərin olmasını həmin ərazilərdə əslən eyni köklü adamların yaşaması, onların öz yeni yaşayış yerlərinə köhnə yaşayış yerlərinin və ya soylarının adlarını aparmaları ilə bağlayırlar.

Urmiya ətrafı zonada, biri digərindən çox da uzaqda yerləşməyən bu şəhərlərdən **Bərzə** Marağadan on beş fərsəx cənubda idi. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə, işğaldan sonra Azərbaycana axışan ərəblərdən avd qəbiləsinə mənsub olanlar Bərzə və onun nahiyəsini tutmuş, şəhərin özündə isə möhkəmləndirilmiş qəsər tikdirmişdilər. IX əsrin ortalarında Bərzədə minbəri olan came məscidinin tikilməsi, Azərbaycan şəhərlərinin tərəqqi yoluna düşməyə başladığı bu dövrdə, Bərzənin də inkişafına dəlalət edir.

Əl-Beyləqan adlandırılan şəhər Marağa ilə əl-Cibəl vilayətində (Qədim Midiya) yerləşən Dinavər şəhərləri arasında, Bərzənin 6 (8) fərsəxliyində idi. Mənbələr əl-Beyləqandan beş fərsəx aralı **əl-Əndərəbin** adını çəkir, onu Arranın paytaxtı Bərdənin bir fərsəxliyində olan eyni adlı yerdən fərqləndirirlər. Bu mövqedə adı xatırlanan **Tiflis** isə Bərzəyə yaxın yerdə, Urmiya şəhərinə gedən yolun üstündə salınmışdı.

* Tədqiqatçılar 1 fərsəxin uzunluğunu 5 – 7 km hesablayırlar. Fərsəxin qədəri yolun dağ və düzədən keçməsindən asılı az və ya çox olurdu; yəni ağır dağ yolunda fərsəx qısalır, düz yolda isə uzanırdı.

* Onu da qeyd edək ki, onlarla ölkə və vilayətləri gəzmiş Yaqut rast gəldiyi eyni adlı yerləri xüsusi qeyd etsə də, yəqin ki, artıq mövcud olmayan belə yaşayış yerləri haqqında özündən əvvəl yazan müəlliflərin tutarlı məlumatını əldə etmədikdə qəti fikir söyləməkdən çəkinirdi.

Şimali Azərbaycanın – Arranın ən böyük şəhərləri (Bərdə, Dərbənd və Tiflis) haqqında məlumat verən ərəb mənbələri quzeyin Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənc, Şamaxı (Şəmaxiyə), Şərvan, Abxaz (Laican), Şabran (Şəbəran), Qəbələ, Şəki (Şəkki), Gəncə (Cənza), Xunan və b. bu kimi “gözəl, eyni böyüklükdə və məhsuldar, geniş, yararlı təsərrüfat sahələrinə malik” şəhərlərini də təsvir edir, bunların oxşar cəhətləri ilə yanaşı birini digərindən fərqləndirən cəhətlərini də göstərirlər.

Bunlardan Beyləqan, Şamaxı, Şabran, Qəbələ və Gəncədə aparılan arxeoloji qazıntılar orta əsr müəlliflərinin onlar haqqında yazdıqlarını təsdiq etməklə yanaşı, bizi həmin şəhərlərin mənbələrin məlumatından kənarında qalan həyatı ilə də tanış edir.

Arxeoloqlarımızın (Paxomov Q. A., Əhmədov Qara və b.) orta əsr **Beyləqanının** yerləşdiyi Öranqala şəhər yerində apardıqları qazıntılar, eləcə də müxtəlif dilli yazılı mənbələr bu şəhərin V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərində təsis edildiyini sübut edir. Bir çox hücumlara (ərəblərin, xəzərlərin, rusların və b.) məruz qalmış ətraf şəhər və qalaların, həmçinin Bərdənin tənəzzülü Beyləqanın bir şəhər kimi əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarmış, onu sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevirmişdi. Bu şəhərdə olmuş İbn Havqəl yazırdı: “[Beyləqan] gözəl, axar sulara və ağaclara, bağ və meyvələrə malik yerdir. Şəhər çaylar üstündədir, burada dəyirmanlar qurulmuşdur”. X əsrin sonlarında əl-Müqəddəsi yazırdı: “Beyləqan kiçik yerdir, əhalisi çox səmimidir. Burada əla şirniyyat bişirirlər”. 1220-ci ildə monqolların basqın və qarətə məruz qalan Beyləqan bir müddət boş qalsa da, Yaqut əl-Həməvinin verdiyi xəbərə görə, monqollar şəhəri tərk edən kimi, yenidən əhalinin bir qismi tərəfindən məskunlaşdırılmışdı.

Rusların hücumundan sonra viran qalmış Bərdənin tənəzzülündən sonra Arranın mühüm iqtisadi, inzibati və siyasi mərkəzinə çevrilmiş **Gəncə** az bir zamanda Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri oldu. Ərəb müəlliflərinin Cənza adlandırdığı bu şəhər monqol hücumu ərəfəsində artıq Arranın ən böyük elm mərkəzlərindən biri, dahi Nizaminin yazıb-yaratdığı vətəni idi. Yaqut əl-Həməvi o dövr Gəncəsinin nəinki öz doğma şəhərində, eləcə də Bağdadda, Dəməşqdə, Həmədanda və b. yerlərdə şöhrət tapmış elm xadimlərindən Əbu Həfəs Əmr ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzi, Əbu-l-Fəzl İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim əl-Cəznəvi, Əhməd ibn İbrahim ibn Məhəmməd ibn Əhməd ibn İbrahim ibn Musa ibn Abdullah əl-Cənzi və başqalarının adlarını çəkir.

X əsr ərəb coğrafiyaçılarının Arranın şəhərləri sırasında sadaladıqları qədim **Şamkur** (Şəmkir) əl-Bəlazurinin məlumatına görə işğaldan sonra təqribən bir əsrə yaxın – VIII əsrin ortalarında, köçəri savirlər (sevordiklər) onu dağıdıb viran qoyanadək “kür və abad şəhər” idi. 854-cü ildə xəlifə əl-Mütəsimin sərkərdəsi Böyük Buğa şəhəri bərpa edib, buraya İslamı qəbul etmək istəyən xəzərlərdən və şəhər həyatını canlandırmaq, xüsusilə ticarəti inkişaf etdirmək üçün Bərdə

tacirlərindən köçürtdü; bundan sonra Şəmkir xəlifə əl-Mütəvəkkilin şərəfinə **əl-Mütəvəkkiliyyə** adlandırıldı.

IX əsrin ikinci yarısında xilafətin zəifləməsi nəticəsində Şirvanşahların hakimiyyətinin bərpa edilməsindən sonra yeni hakim sülalənin şərəfinə **əl-Yəzidiyyə** adını almış qədim **Şamaxı** (Şəmaxiyə) çox keçmədən “binaları daşdan və gipsdən, axar suları, bağları, seyrangahları olan” (əl-Müqəddəsi) bir şəhərə çevrildi. Ərəb mənbələrinin “Şirvan ölkəsinin baş şəhəri” dlandırtdıqları Şamaxı o dövrün beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət mərkəzlərindən biri sayılırdı.

Albaniyanın ilk paytaxtı, ərəb hakimiyyəti illərində ticarət-karvan yolundan kənar qalmış qədim **Qəbələ** şəhəri yeni paytaxt Bərdənin, sonralar isə Gəncənin tərəqqisi ilə öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, “kiçik qala şəhəri”nə çevrilmişdi.

X əsr ərəb müəlliflərinin Xəzər dənizi sahilində neftli şəhər kimi təqdim etdikləri Bakuh (Bakuyə, Bakuyə - Bakı) şəhərini əl-Müqəddəsi “iqlimin (ər-Rihab iqlimi nəzərdə tutulur – N. V.) yeganə limanı” adlandırır*.

Ərəb mənbələrində Arranın şəhərləri sırasında adı çəkilən **Şəkinin** bu vilayətə daxil olması məsələsi son zamanlar gürcü alimi D. L. Musxelişvili tərəfindən təkzib edilir. Şəkinin və ermənilərlə gürcülərin mübahisəli vilayəti olan Qoqarena – Quqarkın tarixi coğrafiyasına həsr etdiyi əsərində, o, Şəkinin Şərqi Gürcüstan vilayəti və şəhəri olduğunu sübut etməyə çalışır, bunun üçün haqqı nahaqqa qatır. Qeyd etməliyik ki, Arranın ərəblər tərəfindən işğalı haqqında məlumat verən əl-Bəlazuri Şəkini Arranın vilayətləri sırasında sadalayır. Moisey Kalankatlı özünün “Alban tarixi” əsərində vilayət və yepiskopluq mərkəzi olan Şəkini Albaniya tərkibində hesab edir. Erməni tarixçi Levond (Qevond) VII əsrin 60-cı illərində xəzərlər tərəfindən tutulmuş alban vilayətləri arasında Şəkinin də adını çəkir. X əsrdə yazmış İbn Havqəl (eləcə də əl-İstəxri) Şəkini Arran şəhəri kimi təqdim edir. Sacilərə, sonra isə Salarilərə baş verən Arran hakimləri içərisində Əbdülməlik adı ilə tanınan Şəki hakimi Asxasın adını çəkir. Yəne həmin əsrin sonunda Şəkiddə olmuş əl-Müqəddəsi onun Arran vilayəti olduğunu qeyd edir, Şəki came məscidinin müsəlmanların bazar meydanına yerləşdiyini bildirir.

Əlbəttə belə faktik dəlillərin olmasına baxmayaraq D. Musxelişvilinin iddiaları elmi fərziyyədən çox boş-boğazlılığı xatırladır. Şəkinin gürcü şəhəri olduğunu sübut etməyə çalışan bu alim əl-Məsudinin Azərnərsə ibn Həmamı Şəki sahibi kimi təqdim etməsi faktını əsas gətirir. Onun fikrincə Azərnərsə ibn Həmam Kaxetiya (ərəb mənbələrində Sanariya adlanır) hökmdarı Artnerseh ilə eyni adamdır. Bundan başqa o, V. F. Minorskinin “Şirvan və dərbəndin tarixi” əsərində gətirdiyi fərziyyələrdən birini, yəni 950 – 1050-ci illərdə Kaxetiya hökmdarı hakimiyyətinin Şəki ərazisinə də yayıldığı ehtimalını misal gətirir. Əvvəla onu

* Azərbaycanın Xilafət hakimiyyəti illərində mühüm şəhərlərdən olan Beyləqan, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd və b. haqqında xüsusi tədqiqat işləri olduğu üçün biz onlardan geniş bəhs etməyi lazım bilmədik (bax: kitabın axırında ədəbiyyat göstəricisi)

qeyd edək ki, Şəki hakimi Azərnərsə (Atrnerseh) ibn Həmam IX əsrin sonlarında Albaniyada dövlət hakimiyyətini bərpa edən məşhur alban knyazı Həmamın oğlu idi. Ona görə onun mənşəcə gürcü olması ehtimalı, necə deyirlər, heç bir əndazəyə sığmır. İkincisi, məhz X əsrin ortalarında Şəki, mənbələrin məlumatına görə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəl Sacilərə, sonra isə Salarilərə vergi verirdi. Tarixən məlumdur ki, 957-ci ildə Mərzban ibn Məhəmməd öldükdən sonra bir çox yerli hakimlər Salarilərin tabeliyindən çıxıb bilməmişdilər. Məhz bu zaman alban katolikosu Şəki hakimi Sənəkərimin başına “alban taxt-tacını bərpa etməsi münasibətilə tac qoymuşdu. Onun X əsrin sonunadək davam edən uzun hakimiyyəti dövründə hətta Sanariya (Kaxetiya) da Şəkiyə tabe edilmişdi (A. Y. Krımski). Yalnız o, öldükdən sonra Şəki siyasi cəhətcə zəifləmişdi. Beləliklə, VII – XI əsrlərdə ərəb mənbələrində ayrı-ayrılıqda adı çəkilən Şəki və Curzan (Şərqi Gürcüstan) D. L. Musxelişvilinin səyinə baxmayaraq heç cür eyniləşdirilə bilməz. Onun ərəb mənbələrinə əsaslanan bəzi dəlillərini nəzərdən keçirmək istərdik. Bunlardan birincisi V. F. Minorskinin nəşri ilə işıq üzü görmüş Mүнəccimbaşının əsərindəki “şirvanlılarla şəkililərin arasında Qəbələ rustaqında baş verən döyüş” haqqında olan məlumata əsaslanır. Qeyd edək ki, bu məlumatdan əvvəl, Mүнəccimbaşının əsərində bu zaman Şirvanşaha tabe olan Qəbələdə baş verən Şirvan – Dərbənd toqquşmasından danışılır. V. Minorski özünün qeydlərində “əş-Şəkəriyyə” sözünün “Şəkəviyyə-şəkili” olması gümanını irəli sürür. Ümumiyyətlə isə, bu söz, V. Minorskinin özünün də qeyd etdiyi kimi “muzdlu döyüşçü” mənasını verirdi (bu dövrdə Dərbənd əmirinin qoşununda ruslardan olan muzdlu döyüşçülər xidmət edirdi). Gürcü alimi Musxelişvili V. Minorskinin fərziyyəsinə görə özünün “yeni” fərziyyəsini irəli sürərək, “Şirvan – Şəki mənafeyinin Qəbələdə toqquşduğunu” və beləliklə, bu dövr üçün gürcü vilayəti Ereti adlandırdığı Şəkinin öz siyasi hakimiyyətini Qəbələyə də yaydığını bildirir.

D. Musxelişvilinin ikinci dəlili yenə də Mүнəccimbaşının məlumatına əsaslanır. Burada Gəncə əmirinin gürcülərdən Bəsrə qalasını alması faktı qeyd edilirdi. Gürcü aliminin iddiasına görə, həmin faktı təsdiq edən V. Minorski, guya, adı çəkilən Bəsrə qalasını Şəki rayonunda, Əlicançay üstündə olan Ərəbbəsrənin yerində lokalizə edir. Buna görə də o, belə bir nəticəyə gəlir: “Bəsrə, görünür Şəki və Qəbələ arasında sərhəd qalası olub, bu isə göstərir ki, bu zaman Şəkinin sahibi gürcülər olub”. Qeyd edək ki, V. Minorski Bəsrəni D. Musxelişvilinin dediyi kimi Şəki rayonundakı Əlicançay üstündəki Ərəbbəsrə ilə deyil, Göyçay çayı üstündəki eyni adlı yerlə eyniləşdirir. Ona görə də D. Musxelişvilinin bu quraşdırma iddiası da göydəndüşmədir.

Mүнəccimbaşının başqa bir məlumatına görə “1067-ci ilin aprelində C. ph. sri ibn Kurki (Georqi?) Şirvanşaha qarşı aşıq çıxış etdi. O, Şəkiyə tərəf istiqmət götürdü və Dəskərət əl-Hüseyn qalasını tutdu”. Bu faktdan çıxış edən D. Musxelişvili belə bir nəticəyə gəlir ki, “ərəb mənbələrinə görə XI əsrdə Şəki

kantonu Kaxetiya padşahlığı tərkibində idi. Bundan əlavə, Qaqikin olu Axsartanın iddiaları, göründüyü kimi, uzaq şərqlə doğru da gedib çıxırdı”.

Tarixən məlumdur ki, 1067-ci ildə Kaxetiya padşahı I Qaqikin oğlu II Axsartan, şirvanşahın düşdüyü çətin vəziyyətdən istifadə edərək, onun torpaqlarına hücum edib Şəkini tutmuşdu. Bu hadisə Münəccimbaşı tərəfindən yuxarıda D. Musxelişvilinin haqqında danışdığı xəbərdən bilavasitə sonra verilib. Lakin 1072-ci ilin aprelində Şirvanşah Şəki yaxınlığındakı Malut qalasını qaytara bildi. Qeyd etməliyik ki, 1067-ci ildə gürcü çarı IV Baqrat Bərdəyə hücum edərkən, Səlcuq sultanı Alp Arslan ona qarşı çıxış etmişdi. Şirvanşah Fəriburz da bu yürüsdə sultanı müşayiət edirdi. Şübhəsiz, şirvanşah gürcülərin tutduğu torpaqlarını, o cümlədən Şəkini azad etmək istəyir. Sədrəddin əl-Hüseyninin “Səlcuq tarixinə” həsr etdiyi əsərindəki məlumata görə, sultanın qoşunları gürcüləri məğlub etmiş, Kaxetiya padşahı Axsartan isə sultanın qulluğuna gəlmiş, öz mülklərini saxlamaq naminə hətta İslamı da qəbul etmişdi. Beləliklə, gördüyümüz kimi, Axsartanın Şirvan torpaqlarını, o cümlədən Şəkini tutmaq istəyinə rəğmən, o, özü səlcuqlara tabe olmuş, hətta müsəlmanlığı da qəbul etmişdi.

Buna görə də XI əsrdə, yəni Azərbaycan və o cümlədən Gürcüstanın bir hissəsi üzərində Səlcuq hakimiyyəti illərində də Şəkini gürcü torpağı hesab etmək tarixə zidd faktdan başqa bir şey deyil*.

Yaqutun coğrafi əsərində bu məşhur şəhərlərlə yanaşı ərəb hakimiyyəti illərində Arran ərazisində olan başqa yaşayış yerləri haqqında da məlumat vardır: “Kərkər, Arranda Beyləqan yaxınlığında şəhər, onu Ənuşirəvan inşa etdirmişdi... İzz – Bərdə rustağında bir qala... Səysəbin – Arran nahiyələrindən birində yerli əhalinin (əcəmlərin) Səysəvan adlandırdıqları kiçik şəhər. Onunla Beyləqan arasında Azərbaycan tərəfdən (getsən), dörd gün yol var... Səncan – Bab əl-Əbvab yanında yer adı... Firuzqubad – Ənuşirəvanın atasının şərafətidir. Bab əl-Əbvabın – Dərbəndin yaxınlığında şəhər. Ənuşirəvan orada qəsər tikdirmiş, onu Bab Firuzqubad adlandırmışdı... Xunliq (Xınalıq) – Dərbənd yanında yer, Həkim bin İbrahim bin Həkim əl-Lakzi əl-Xunliqi əd-Dərbəndi buradandır, o, Bağdadda şəfii fəqihi olmuş... 538-ci ilin şaban ayında (1144, II.) ölənədək Buxarada yaşamışdı. Xutta – Dərbənd yaxınlığında şəhər... Şətər – Arran nahiyələrinin birində Bərdə ilə Gəncə arasında qala... əl-Əndərab, Kərnə (Kurrah), Lasub, Naftan (Yaktan) – Bərdə yaxınlığında yaşayış yerləri... Akana – Arranda Cəncə (Gəncə) nahiyəsində qala” və b.

Orta əsr Azərbaycanının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında ərəb işğalının əmələ gətirdiyi dəyişiklik nəticəsində bəzi qədim şəhərlərin siması başqalaşdı, yeni inzibati mərkəzlər, şəhərlər yarandı, köhnə karvan yollarının istiqaməti dəyişdi.

* Şəkinin müxtəlif dövrlərdə gürcülərin tabeliyində olması haqda D. Musxelişvilinin iddiaları “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” kitabında Z. Bünyadov, F. Məmmədova, V. Pirişev və N. Vəlixanlı tərəfindən ayrı-ayrı məqalələrdə təkzib və tənqid edilib.

Nəticədə bu yollardan kənarda qalmış bir sıra şəhərlərin (Qəbələ, Amaras – Ağoqlan və b.) əvvəlki əhəmiyyəti azaldı.

Erkən orta çağ coğrafiyaşünas-səyyahların (İbn Xordadbeh, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.) Xilafətin nəbələd yollarını öyrənmək zərurətindən doğan “yol və məmləkətlər”ə həsr olunmuş əsərləri, hələ də davam etməkdə olan ərəb işğalları dövründə müsəlman xəlifələrinin bu sahədəki ehtiyaclarını ödəmək baxımından böyük maraq doğururdu. Bəzən öz xələflərinin də “quru” dillərinə görə bəyənmədikləri bu əsərlərdə olan ayrı-ayrı şəhər və yaşayış yerləri arasındakı məsafə və yollar xəlifə qoşun başçılarına tanımadıqları yerlərdə istiqaməti müəyyənləşdirmək imkanı verirdisə, müasir tədqiqatçılara da əsrlərin toz-torpağı altında qalmış şəhər və kəndlərimizi aşkarlaşdırmağa kömək edir.

Ərəb işğalı, şübhəsiz, əvvəlki yol və marşrutlarda da müəyyən dəyişikliklər törətdi. Bəzi inzibati mərkəzlərin, yaşayış məskənlərinin dağılması onların yanından keçən yollara da təsir etdi. Lakin bununla belə, bir çox yerlərdə köhnə yollar əvvəlki gücündə fəaliyyət göstərirdi. Bu yolların çoxunu poçt yolları təşkil edirdi, onların üstündə isə xüsusi poçt-gömrük məntəqələri yerləşdirilmişdi.

Dövlət əhəmiyyəti daşıyan arasıkəsilməz rabitəni qorumaq üçün ərəblər işğal etdikləri ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycandakı əvvəlki poçt idarəsini saxlamışdılar. Artıq IX əsrin ortalarında bütün Xilafət yollarında 930 poçt-gömrük məntəqəsi vardı. Yolçular atlarını bu məntəqələrdə dəyişir, poçt torbalarını bu və ya digər yerə aparən qasidlər burada təyin edilir, gömrükxanalar burada olurdu. Azərbaycan ərazisindən keçən mühüm yol qovşaqlarında əhalidən artıq belə poçt-gömrük məntəqəsi vardı. Maraqlı burasıdır ki, Xilafətin mərkəzindən, məsələn, Bağdaddan keçən yollarda, bu məntəqələr biri digərindən 9 – 12 km (1,5 – 1,7 fərsəx) aralı yerləşirdisə, mərkəzdən uzaqlaşdıqca bu məsafə daha da artırdı; mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, Xilafətin ucqar vilayətlərindən biri sayılan Arranın yollarında poçt-gömrük məntəqələri arasındakı məsafə 69 – 70 km-ə çatırdı.

Yolçuların nəbələd yollarda azmaması, hər hansı yaşayış yerinə qədər olan məsafəni müəyyənləşdirə bilməsi üçün Xilafətin yerlərdəki poçt idarələri, tabeliklərində olan yollarda yol göstəricisi rolunu oynayan xüsusi mil (məsafə vahidi 1 min təqribən 2 km-ə bərabərdir) daşları qoyurdular. Bu daşların üstündəki qısa yazılarda növbəti mənzilədək olan məsafənin qədəri ilə yanaşı, bəzən, həmin yolun kim tərəfindən salındığı qeyd olunurdu. Məsələn, Suriya ərazisində tapılmış mil daşı üzərində belə bir yazı vardı: “Möminlərin əmiri Abdallah Əbdülməlik bu yolu saldırmağı və mil daşları düzəltməyi əmr etdi... Dəməşqdən bu mil daşınadək yüz yeddi mildir”. Arxeoloji qazıntılar Tiflis şəhəri yaxınlığında VIII əsrin əvvəlinə aid edilən belə bir daş aşkar edə bilmişdir. Onun üstündə yazılmışdır: “Allahın adı ilə Tiflisdən üç mil”.

Xilafətin şimal vilayətlərinə aparən yollar içərisində ən mühümü məşhur Xorasan yolunun Bisitun dağı zirvələrindən biri yanında başlayan şimal qolu idi. Bu yol Xilafətin ucqar vilayətlərini, o cümlədən Arranı və Azərbaycanı mərkəzlə birləşdirir, bu yol vasitəsilə mərkəz uzaq şimal və qərb ölkələri ilə əlaqələndirir.

Bisitun yanında haçalanan yolun biri şimal-şərqə - Zəncana, oradan isə Ərdəbil və Varsana doğru uzanırdı. İkinci yol Azərbaycanın cənub hüdudunda yerləşən Sisərdən keçərək, cənubdakı Beyləqana doğru istiqamətlənirdi. Mənbələrdəki məlumat göstərir ki, Sisərin özündən də Beyləqana təbii şəraitin çətinliyindən yaranan iki yol aparırdı: qış yolu adlanan doqquz fərsəxlik (və ya iyirmi yeddi mil) yol dağ şəraitində hərəkətin ağırlaşması dövründə, havaların pisləşməsi ilə əlaqədar fəaliyyət göstərirdi. Bu zaman Beyləqana getmək üçün mütləq yuxarıda haqqında danışdığımız cənubdakı əl-Əndərabdan keçmək lazım gəlirdi. Daha uzun yay yolu isə əl-Əndərabdan aralı keçərək, birbaşa Beyləqana aparırdı. Beyləqandan Bərzəyə də altı fərsəxlik qış və səkkiz fərsəxlik yay yolları gedirdi. Bərzənin özü şimala və şimal-qərb istiqamətlərinə aparən yollar qovşağında yerləşmişdir. Şimala-Marağaya gedən yol iki istiqamətdə haçalanırdı: biri Urmiya gölünün cənub-şərq tərəfində yerləşmiş Cənza, Musa-abad və Saburxast şəhərlərindən keçərək Marağaya yetişir, digəri isə Cabravan, Neriz və Uşnudan keçərək Urmiya şəhərinə çatırdı. Urmiya gölünün ətrafındakı bu yolar həmin yerlərdəki şəhərləri Azərbaycanın müxtəlif istiqamətləri ilə birləşdirirdi. Gölün şərq tərəfində yerləşmiş Marağadan gölün qərb sahilindəki Urmiya şəhərinə 72 milə bərabər su yolu vasitəsilə də gedib çıxmaq olurdu. Buraya yetişən yolçular şimala – Səlmasa, oradan bir neçə yolun qovşağında yerləşmiş Xoya (Xuveyyə), daha sonra isə Azərbaycanın şimalına – Naxçıvana və ya Kiçik Asiyaya getmək üçün Səlmasadək ya su, ya da ki, quru yollarından istifadə edirdilər.

O dövrdə bu ərazidə yerləşən ən mühüm nəqliyyat qovşağı Marağa idi. Buradan müxtəlif istiqamətlərdə aparən bir neçə karvan yolu keçirdi. Dehxərqana, oradan isə Təbrizdən keçərək Mərəndə aparən şimal yolu Mərənddə iki istiqamətə yönəlirdi. Onlardan bu gün də fəaliyyət göstərən biri Xoydan Amidə (Türkiyədəki müasir Diyarbəkər), o biri isə Naxçıvana, Sisyana, Dəbilə və s. aparırdı.

Marağadan şərqə gedən yol böyük yarmarkası ilə məşhur olan Kulsurədən, daha sonra isə Miyanə və Xunəcdən (Kağızkunandan) keçərək Ərdəbilə çatırdı. Onu da deməliyə ki, ana xəttlə birləşən bu şəhərlərin hər birini ayrı-ayrılıqda Ərdəbillə birləşdirən başqa yollar da mövcud idi. Ərdəbil özü də müxtəlif istiqamətlərə gedən yollar qovşağında idi. Haqqında məlumat verdiyimiz qərb yolundan başqa buradan şimala – Bərdəyə, şərqə - Muğana, cənuba – Xunəc və Zəncan vasitəsilə Xorasan yoluna çıxmaq olurdu. Ərdəbildən şimala doğru gedən Bərdə yolu Xuşş, Bərzənd və Varsandan keçərək Arran ərazisinə daxil olurdu. Onu da qeyd edək ki, IX əsr müəlliflərinin (İbn Xordadbeh) Ərdəbillə Bərzənd arasında – Ərdəbilin 8, Bərzəndin isə 6 fərsəxliyində adını çəkdiyi Xuşşu XIII əsr müəllifləri Yaqut Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən biri kimi xarakterizə edir.

Maraqlı burasıdır ki, başqa bir IX əsr müəllifi Qudama həmin yolun təsvirini verərkən, Xuşşun mövqeyində Xan Babək (hərfor: Babək karvansarası) deyilən yerin adını çəkir. Babək və xürrəmilərin qızğın fəaliyyət göstərdiyi ərazidə adları çəkilən bu iki məntəqə eyni yerin müxtəlif adları da ola bilər.

IX əsrdə sərkərdə əl-Afşinin yenidən möhkəmləndirdiyi və Babəkə qarşı mübarizə bazasına çevirdiyi Bərzənd şəhəri ərazisində Bərdə yoluna daha iki yol – cənub-qərbə, Muğana və qərbə, Babəkin istinadgahı Bəzz qalasına gedən yollar birləşirdi. Xürrəmilərə qarşı mübarizə dövründə Bərzənddən Bəzzə aparan cəmi yeddi fərsəxlik ağır dağ yolu strateji cəhətdən ən mühüm obyekt idi. IX əsr müəllifləri İbn Xordadbeh, ət-Təbəri və əl-Yəqubi ərəblərin bu yolda qazdırdıqları üç səngər haqqında maraqlı məlumat verirlər: Bərzəndin iki fərsəxliyində yerləşmiş Sadarəsb yaxınlığında “Bərzənd xəndəyi” adlanan birinci səngər, onun iki fərsəxliyində Zəhrqaş və ya yaxınlığındakı kəndin və çayın adı ilə Kalan-rud adlanan ikinci səngər, onun iki, Bəzz qalasının isə bir fərsəxliyindən axan Dav (və ya Rud) ər-Rud çayı yanındakı üçüncü səngər*.

Şimali Azərbaycan ərazisindən keçən ticarət-karvan yolları Arranın paytaxtı Bərdədə qovuşur, Xilafətin Qafqazdakı bu inzibati-idarə mərkəzini məhəlli mərkəzlər – Tiflis, Dəbil, Ərdəbil və onlar vasitəsilə şərq və şimal ölkələri ilə birləşdirirdi. Bu yollar haqqında bir çox araşdırmalar (N. A. Karaulov, Y. A. Manandyan, Z. M. Bünyadov və b.) olsa da həmin marşrutlarda yerləşən bəzi yaşayış məntəqələri indiyədək dəqiqləşdirilməyib.

Yuxarıda haqqında danışdığımız Bərdə yolu vasitəsilə Ərdəbildən çıxıb Azərbaycanın sərhəd şəhəri Varsana yetişən yolçular, Araz çayını keçərək Varsanın üç fərsəxliyində (təqribən 18 km) yerləşən, mənbələrdə Dərman (və ya Kumam) adlandırılan yaşayış yerinə, oradan 9 fərsəxlikdə yerləşən şimal Beyləqanına gəlir və nəhayət, Beyləqandan 14 fərsəx aralıda yerləşən Bərdəyə çatırdılar.

IX əsrin ortalarında Bərdə yolundan istifadə edən ərəb səyyahları Bərdədən Varsana gedən yol boyu səkkiz, oradan Ərdəbilə qədər olan yolda isə on bir poçt-gömrük məntəqəsinin yerləşdiyini bildirirdilər. X əsr səyyahları isə Varsandan Beyləqana gəlmək üçün görünür, bir qədər başqa, daha qısa (təqribən 3 – 5 fərsəx az) yoldan istifadə edir, həm də Dərmana (Kumama) girmədən birbaşa Beyləqana gedirdilər. Bundan başqa, erkən coğrafiyaşünaslardan fərqli olaraq, onlar Beyləqan – Bərdə yolunun ortasında yerləşən **Yunan** (Muyan?) şəhərinin də adını çəkirdilər. Adı və yeri hələ də dəqiqləşdirilməmiş bu şəhər və bəlkə də böyük kənd haqqında mənbələr bir elə ətraflı məlumat vermirlər. Əl-Bəlazuri, son Əməvilər dövründə (VIII əsrin 40 – 50-ci illəri) Mərvam ibn Məhəmmədin Azərbaycan və

* Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, akademik Ziya Bünyadovun Bəzz qalasının yerini müəyyənləşdirmək üçün gətirdiyi ən mühüm dəlillərdən biri məhz həmin səngərlərin yerini dəqiqləşdirmək nəticəsində yaranmışdı.

Ərminiyanın canişini olduğu vaxt, Ərdəbil, Bacarvan, Varsan, Beyləqan və başqa yerlərdə Xilafət üsul-idarəsinə qarşı yerli əhalini ayağa qaldıran Sabit ibn Nuaymi əl-Cuzaminin qiyamçılarla birlikdə Yunana gəlişi haqqında xəbər verir. X əsr coğrafiyaşünasları (əl-İstəxri, İbn Havqəl) bu yerin Bərdə ilə Beyləqan arasında, hər birindən 7 fərsəxlik məsafədə yerləşdiyini bildirirlər (eyni məlumat XIII əsr müəllifi Yaqutda da təkrar olunur). Əl-Müqəddəsi isə Bərdədən istər Yunana, istər Bərdicə, istər Kalkatusa (Moisey Kalankatlının kəndinin ərəb mənbələrində adı), istərsə də Cənzəyə - Gəncəyə bir mərhələ yol olduğunu göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ərəb mənbələrində işlədilən uzunluq ölçülərindən biri olan “mərhələ” bizim araşdırmalarımıza görə 7- 10 fərsəx, yəni təqribən 42 – 60 km, bir günlük yol 25 mil və ya 50 kilometrdir.

Azərbaycanın antik dövr tədqiqatçısı Z. İ. Yampolski ərəb mənbələrində adı çəkilən Yunan şəhərini Strabonda xatırlanan Albaniyanın Ayniana şəhəri ilə eyniləşdirir. Arxeoloji baxımdan hələ də öyrənilməmiş bu şəhər onun fikrincə, vaxtilə burada məskunlaşmış yunan köçkünlərinə görə Yunan adlandırılmışdır.

Arranın mühüm qovşaqlarından biri də Bərdəni Bab əl-Əbvab – Dərbənd ilə birləşdirirdi. Bərdədən çıxan yolçular bu yolu başa vuranacan on beş poçt-gömrük məntəqəsindən keçməli olurdular. Bərdədən sonra onlar Bərdic və ya Bərzəncdə əylənir, sonra Kür çayını keçərək Şamaxıya doğru gedir, sonra Şərvan (Şirvan), əl-Abxaz şəhərlərini keçərək Samur körpüsünə çatır, onu da adlayaraq Dərbəndə yetişirdilər.

Bir qədər qərribə də olsa məhz bu, zahirən, məşhur yolda bizə məlum olanlar yalnız Bərdə, Şamaxı və Dərbənddir. Adları çəkilən qalan yerlər – Bərdic, Bərzənc, Şirvan və əl-Abxazın nə yerləri, nə də adları hələ də qəti müəyyənləşməyib. Yəni də, dar məqamda dadımıza çatan mənbələrə müraciət edək.

X əsrdə Arranda olmuş ərəb səyyahları Bərdicin adını ölkənin kiçik, abad şəhərləri sırasında çəkirlər. Bu şəhəri Bərdənin 18 fərsəxliyində yerləşdirən İbn Havqəl onu “Kür üstündə mühüm ticarət şəhəri” adlandırır. Əl-İstəxri ilə Dərbənd yolunda Bərdədən sonra ilk böyük dayanacaq kimi Bərzəncin adını çəkir və yolçuların Kür çayını məhz bu yerdə keçdiklərini bildirir. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar Bərdiclə Bərzənci eyniləşdirirlər. Maraqlı burasıdır ki, qismən adların oxşarlığından doğan bu dolaşılıq ərəb müəlliflərinin bu yerlər haqqında məlumatında da özünü göstərir. Hətta bir-birinə oxşayan Bərzənd, Bərzənc, Bərzə, Bərdic və b. haqqında məlumat verən Yaqut əl-Həməvi (məs. Bərzənd haqqında olan məlumatında) adların oxşarlığından doğan şübhələrini gizlətmir. Bununla belə, mənbələrin diqqətlə araşdırılması, hər halda, müəyyən nəticə çıxarmağa imkan verir.

Bərdic şəhəri, Yaqutun məlumatına görə, Bərdənin 14 fərsəxliyində, Kürün suları ilə əhatə olunmuş bir yerdə (görünür, Kürün əyintili yerlərindən birində) yerləşmişdi. Yaqut bu şəhərdən çıxmış və Xilafətdə yaxşı tanınan, 301/913-914-cü

ilin ramazan ayında vəfat etmiş məşhur hədis ustası (ərkan ər-hədis) əl-Hafiz Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ruh əl-Bərdicinin adını çəkir. Bərzənc şəhəri isə, onun təsdiq etdiyinə görə, Bərdənin 18 fərsəxliyində idi. Yaqut Şamaxıya gedən yolçuların Kür çayının o biri sahilinə bərə (mibər) vasitəsilə buradan keçdiklərini də bildirir. Çox güman ki, Bərzənc adı elə həmin o “bərə” sözü ilə bağlı meydana çıxmışdır (bərəzəncir).

Bərə ilə Kürün sol sahilinə keçən yolçular buradan Şamaxıya, sonra isə Şərvan (Şirvan), daha sonra əl-Abxaz adlanan şəhərə yollanırlar. Beyləqan, Şamaxı, Şəki, Şabran, Cənzə və başqaları sırasında adlarını çəkdiyələri bu şəhərlər haqqında ilk və ətraflı məlumat X əsr səyyahlarının əsərlərində verilmişdir. Lakin mənbələr şəhərlər arasındakı məsafələrdə dolaşılıq saldıqları üçün XIX əsrdən başlayaraq bir sıra tədqiqatçılar **Şərvanı** Şabranla qarışdırmış, daha doğrusu, mənbələrdə guya Şərvan sözünün yerinə səhvən Şabran getdiyini iddia etmişlər. Şərvan, Şabran və Şamaxı şəhərlərini ayrı-ayrılıqda təqdim edən əl-Müqəddəsi yazırdı: “Əş-Şamaxiyə dağın ətəyindədir. Binaları daş və gipsdəndir. Buranın axar suları, bağları və seyranğahları var. Şərvan-düzənlikdə böyük şəhərdir. Binaları daşdandır. Bazar meydanında isə came məscidi vardır. Şəhərin içindən çay keçir... Şarban qalasız yerdür. Əhalisinin əksəriyyəti xristiandır, sərhəddədir...” Bir neçə əsrdən sonra əl-Müqəddəsi kimi bu yerləri gəzmiş Yaqut əl-Həməvi həmin şəhərlər haqqında yazırdı: “Şabaran-Arran nahiyələrindən birində şəhər, onu Ənuşirəvan yenidən bərpa etdirmişdir (saldırmışdır).* Onunla Şərvan şəhəri arasında təqribən 20 fərsəxdür... Şərvan – farsların Dərbənd adlandırdıqları Bab əl-Əbvabın nahiyələrindən birində şəhər. Onu Ənuşirəvan tikdirib və öz adı ilə adlandırıb, sonradan onun adının bir hissəsi düşmüşdü. Şərvanla Bab əl-Əbvab arasında yüz (?) fərsəxdür. Oradan bir çox alimlər çıxmışlar. Deyirlər ki, onun yaxınlığında Musa əleyhissələmin qayası var... Qaya – Şirvan qayası, dəniz – Cilan (Xəzər – N. V.) dənizi, yanındakı kənd – Bacarvan kəndidir... Şamaxı... abad şəhərdir. O Şirvan ölkəsinin paytaxtıdır; Arran tərəfdə yerləşmişdir. Bab əl-Əbvabın nahiyələrindən hesab edilir. Sahibi Şirvanşah Dərbəndin sahibinin qardaşıdır. Əl-İstəxrinin dediyinə görə, Şamaxı təzəliklə onun tabeliyinə keçmişdir (bu, Şirvanşahlar dövlətinin IX əsrdə yenidən bərpa edilməsinə işarədir – N. V.). O deyib ki, Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx gedirsən, sonra Kürü keçərək 14 fərsəxlikdə olan Şamaxıya gəlibsən; onun minbəri yoxdur. Şamaxıdan minbəri olan kiçik Şabran şəhərinə üç günlük yol var.

Beləliklə, o dövr coğrafiyaşünas-səyyahların bir qədər dolaşığı da olsa şahadətinə görə, Dərbənd yolunda adı çəkilən Şərvan şəhəri, mövqeyinə görə bu yoldan xeyli şərqdə yerləşən Şabran şəhərindən fərqlənirdi. Onu da qeyd edək ki, IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh Sasanilərin Qafqazda möhkəmləndirdikləri yerlər

* Ərəb dilindəki “istəhdəsə” feli həm “ilk dəfə qurmaq”, həm də “bərpa etmək, təzələmək” mənasını verir.

sirasında Bab Ənuşirvan qalasını xatırlayır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, Yaqut da Şərvanın adını Ənuşirvanla əlaqələndirir, sonradan adın “Ənu” hissəsinin atıldığını qeyd edirdi. Şərvanın yerinin müəyyənləşdirilməsinə İbn Xordadbeh və başqalarının Musa (Xıdır Musa) qayası (indiki Xıdırzində - Beşbarmaq) haqqında əfsanəsi də kömək edə bilər. Mənbələrdəki məlumat, xüsusilə Dərbənd yolu üstündə olan şəhərlər arasındakı məsafələrin qədərini təhlili Şərvanı haradasa Gilgilçay tərəflərdə yerləşdirir. Onu da qeyd etməliyik ki, görkəmli tədqiqatçılarımız M. X. Şərifli, S. B. Aşurbəyli və b. da Şirvan – Şərvanla Şəbranı ayırır, birinci Şirvanı “Bakı-Xaçmaz dəmir yolu xəttindəki Sarvan stansiyasının yaxınlığında, yəni ondan 2 – 3 km cənub tərəfdəki sahədə”, ikinci isə mərhum arxeoloq H. Ciddinin axtarışlarına əsasən Şamaxının 4 – 5 km-dəki Binə-Şərvan şəhər məskənində yerləşdirilər. Əlbəttə, bütün bu fərziyyələr yalnız geniş arxeoloji tədqiqatlarla sübut edilə bilər.

Şərverdən sonra Dərbənd yolunda yolçuların yetişdiyi başqa bir şəhər, mənbələrin dolaşdığı məlumatından irəli gələn təxmini adla tanıdığımız **əl-Abxaz - əl-Laican** şəhəridir. Bu adların ərəb yazısında hərfləri fərqləndirən işarətsiz oxşarlığı, həmin yerlərə nəbələd olan uzaqelli və yadelli katibləri dolaşdırdığından onlar əlyazmaları köçürərəkən səhvlərə yol vermiş və beləliklə şəhərin əsl adı bizim üçün qaranlıq qalmışdır. Məhz buna görə tədqiqatçılar bu şəhərin adını və yerini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif, biri digərinə zidd fərziyyələr irəli sürmüş, hətta onu müasir Lahıcla eyniləşdirmişlər. Lakin Dərbənd karvan yolunun Şamaxını keçdikdən sonra daha asan yola çıxması, onu dağlıq Lahıcdan xeyli uzaqlaşdırır. Mənbələrin məlumatına görə Abxaz (əl-Abxaz) şəhəri Şərvanın iki günlüyündə, Samur körpüsünün (Cisr samur) 12 fərsəxliyində (təqribən 70 – 72 km) yerləşirdi. Əl-Müqəddəsi Abxazın “bu vilayətin başqa şəhərləri kimi çox səfəli yerdə” olduğunu bildirir, başqa səyyahlar isə onun adını Arranın kiçik şəhərləri sırasında çəkirlər. Tədqiqatçılar (N. Karaulov, S. Aşurbəyli) Abxazı ya müasir Quba şəhəri ilə eyniləşdirir, ya da Qubanın yaxınlığında ola biləcəyinə ehtimal edirlər. Mənbələrin müqayisəli təhlilindən bizə elə gəlir ki, Abxazı indiki Xaçmaz və ya Qusar rayonları ərazisində aramalıyıq. Bu ehtimallar da yalnız arxeoloji axtarışların nəticələri ilə təsdiqlənə bilər.

Bərdədən Dəbilə (Dvinə) aparan karvan yolu Bərdəni keçdikdən sonra Kalkatus, Matris, Davmis, Kilkuy (?) və Sisəcanı arxada qoyur və nəhayət, Dəbilə gətirib çıxarırdı. Çətin dağ yolları ilə gedən yolçular bu karvan yolunda Xilafətin başqa yollarına nisbətən daha seyrək və biri digərindən çox aralı (təqribən 50 – 60 km.ə) yerləşmiş cəmi yeddi poçt-gömrük məntəqəsindən keçirdilər. Bu yolda Bərdədən sonra adı çəkilən birinci böyük dayanacaq məşhur **Kalkatus** kəndi idi. Mənbələrin yazdığına görə, Bərdədən oraya doqquz fərsəxlik yol vardı. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlının (Kalankaytuklunun) vətəni olan bu böyük kənd, onun özünün dediyinə görə, Uti nahiyəsində, Tərtər çayı sahilində, dağın ətəyində yerləşmişdi. Bərdədən bu kəndə gələnlər üç fərsəxlik yol getdikdən sonra Davmis

kəndinə yetişirdilər. Əsrin əvvəlində, 1902-ci ildə, bu yerlərdə olmuş arxeoloqlar (M. Barxudaryan və b.) Kaqankat adlı qədim kəndin xarabalıqları arasında yaşayan bir neçə azərbaycanlı ailəsinə rast gəlmişdilər. M. Barxudaryanın yazdığına görə bu kənd Tərtər çayının sol sahilində, “Qarı körpüsü”nün yanında yerləşən xaraba Divdakan və tərk edilmiş Meqatis kəndləri arasında idi. Adlarından və mövqelərindən Kaqankat kəndi ərəb coğrafiyaşünaslarının bu yolda xatırladıqları Kalkatus, Divdakan və Meqatis isə çox güman Davmis və Matris kəndləridir.

Tərtər çayı boyunca indiki Qarabağ, Kəlbəcər, daha sonra Zəngəzurdan keçən bu yol Sisəcandan – Sisyandan, katiblərin səhvi üzündən adı dövrümüzədək təqribi çatmış **Kilkuy** (?) yaşayış yerinə gətirirdi. İbn Havqəlin Kaylakvin, əl-Müqəddəsinin Kilvay, əl-İdrisinin Kaylakavsər, Yaqutun isə Kalkəva adlandırdığı və bütün müəlliflərin Sisəcanın (Sisyanın) on altı fərsəxliyində yerləşdirdiyi bu yeri, Yaqut, həmin yolda adları çəkilən başqa kəndlər kimi Arrana aid edir*. Yolçuların bu yolda son mənzilləri olan Dəbil şəhəri həmin yaşayış yerinin 16 fərsəxliyində yerləşirdi.

Bərdədən keçən ticarət yollarından biri də bu şəhəri və onunla bərabər burada qovuşan bir çox yerləri XII əsrin əvvəllərində ərəb Arran vilayətinin şəhəri olan Tiflislə birləşdirirdi. Bərdədən çıxan yolçular Tiflisə yetişənədək Gəncə, Şəmkir, Xunan şəhərləri və İbn Kəndman qalasından keçirdilər. Bu yol və onun üstündə yerləşən yaşayış məskənləri haqqında məlumat verən orta əsr müəlliflərinin bir qədər ziddiyyətli qeydləri burada adları çəkilən Xunan şəhərinin və İbn Kəndman qalasının yerlərinin dəqiqləşdirilməsinə maneçilik törədir və beləliklə də qərəzli iddialar üçün meydan açır. Yerli mənbələr (Moisey Xorenli, Moisey Kalankatlı) Albaniyadan erkən (b.e.ə) hüdudlarını müəyyənləşdirərkən Xnarakert (Xunarakert) adlandırdıqları Xunan şəhərini İberiya (Gürcüstan) ilə sərhəddə yerləşdirirdilər: “Yafətin törəmələrindən Sisakan nəslinə mənsub olan Aran adlı birisi Albaniyanın Erasx (Araz) çayından Xunarakert qalasınadək düz və dağlarına varis oldu...”.

Tədqiqatçıların bəziləri (N. Karaulov, İ. Markvart, Y. Manandyan, P. İnqorokva və b.) Xunarakert – Xunanın Ağstafaçay sahilində olduğunu güman edirlər, bəziləri isə (K. Trver, Z. Bünyadov, S. Yeremyan, Y. Melikişvili, F. Məmmədova və b.) onun Xram çayının Kürə töküldüyü yerdə yerləşdiyini sübut edirlər. Lakin gürcü alimi D.L. Melikişvilinin və başqalarının bu fikrə qarşı iradları (daha doğrusu ərazi iddiaları) da mövcuddur. Bu alimlər yerli mənbələrin ərəb işğalından əvvəlki Albaniyanın sərhəd şəhəri hesab etdikləri Xunanı indiki Tovuzçayın mənsəbi yaxınlığında (bəzən hətta Zəyəmçayın sahilində) yerləşdirməklə, Albaniyanın şimal-qərb hüdudlarını dəyişdirir, beləliklə də

* Məşhur tədqiqatçı Y. Markvart bu yeri Göyçə gölündən cənubda yerləşən Gelakuni-Qeqarkuni ilə eyniləşdirirdi. Moisey Kalankatlı Sünikə aid etdiyi bu vilayətə Babəkin hücumu haqqında məlumat verir.

Albaniya ərazisinin xeyli hissəsinin qədim gürcü torpaqları olduğunu iddia edirlər. D.L. Melikişvilinin Xunan (eləcə də Şəki) və b. şəhərlərimizi gürcüləşdirmək qərarına xüsusi elmi məqalələrdə cavab verildiyi üçün* burada yalnız Azərbaycanda ərəb hakimiyyəti dövrünə dair bəzi faktları qeyd etmək istərdik. Əvvəla, onu deməliyik ki, əgər ərəblərin gəlişinədək Albaniyanın şimal-qərb hüdudu Xunan şəhərində qurtarıdırsa, Tiflis və onun civarlarının da Xilafət orduları tərəfindən işğal edilib ərəb Arran vilayəti tərkibinə qatılması ilə VII əsrin ortalarından sərhəd xətti Tiflisədək genişləndi. Artıq bu dövrün coğrafiyaşünas və tarixçiləri ərəblərə qədərki yerli müəlliflərdən fərqli olaraq Arranın (Albaniyanın) şimal-qərb sərhəd bölgəsi kimi Xunarakert – Xunanın deyil Tiflisin adını çəkirlər. Yalnız XII əsrin əvvəllərində Tiflisin gürcülər tərəfindən geri qaytarılması ilə əlaqədar Xunan yenidən sərhəd bölgəsi oldu (bax: Məsud ibn Hamdarın məlumatına).

Xunanın yerinin dəqiqləşdirilməsi üçün IX – X əsr ərəb müəlliflərinin Bərdə - Tiflis yolu haqqında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir qədər dolaşlıq məlumatı məsələni aydınlaşdırmaqda çətinlik törətsə də, hər halda, bu şəhərin D. Musxelişvili kimi Zəyəmçay və ya Tovuzçay sahilində yerləşdirilməsinə heç də əsas vermir.

Mənbələr və arxeoloji tapıntılar göstərir ki, Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhər və yaşayış yerlərini bir-birinə bağlayan bu yollar Azərbaycanı o dövrün beynəlxalq ticarətinə qovuşdurmuş, xarici aləmlə hələ qədim zamanlardan mövcud olan iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələri daha da genişləndirmiş və möhkəmlətmişdi. Müsəlman aləminin mədəni, elmi, ticarət mərkəzləri ilə yaranmış hərtərəfli əlaqə, başqa sahələrlə yanaşı, yerli elm və mədəniyyətin də inkişaf yönümünü müəyyənləşdirdi, ona müsbət təsir göstərdi. Bir sıra obyektiv amillərin də gücləndirdiyi bu təsir, çox keçmədən, bütün İslam dünyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da müsəlman intibahı ilə özünü biruzə verdi.

AZƏRBAYCAN VƏ XƏZƏR DƏNİZİ ORTA ƏSR ƏRƏB MÜƏLLİFLƏRİNİN GÖZÜ İLƏ

Bundan öncəki bölmələrdə Xilafət hakimiyyəti illərində güneyli-quzeyli Azərbaycan torpaqlarımızda baş verən ən mühüm hadisələri açıqlamağa, tariximizin ayrı-ayrı səhifələrini yenidən vərəqləməyə çalışdıq. Bu çətin yolda bizim ən etibarlı bələdçimiz verdikləri məlumatın dəyərinə görə bu gün də əvəzi olmayan ərəb tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərinin min il bundan əvvəl yazdıqları əsərləri oldu. O dövr hadisələrinin bilavasitə iştirakçısı olan müsibətkeş ulu babalarımızın öz yaddaşlarına həkk edib, nəsildən-nəslə ötürə bilmədiklərini məhz bu əsərlər bizə çatdırdı. Əlbəttə, əsasən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş

* Вак: Историческая география Азербайджана, Баки, 1987.

bu kitabımızda, biz, Xilafət dövrü Azərbaycanında baş verən bütün hadisə və faktları əhatə edə bilməzdik. Ona görə də ərəb müəlliflərindən bizə qalmış qiymətli mirasın bəzi səhifələrini oxucularımızla birlikdə vərəqləmək istərdik.

ƏBU CƏFƏR MƏHƏMMƏD İBN CƏRİR
ƏT-TƏBƏRİ (838 – 923)
“TARİX ƏR-RÜSUL VƏ-L-MULUK”
(“PEYĞƏMBƏRLƏR VƏ HÖKMDARLARIN TARİXİ”)

AZƏRBAYCANIN FƏTHİ

Ət-Təbəri deyir: Nuaym ikinci dəfə Həmədanı tutduqdan sonra Vacruddan Reyə yola düşdü. Ömər ona yazdı ki, o, Simak əl-Ənsarini sərkərdə Bukayr ibn Abdallahın köməyinə Azərbaycana göndərsin. Nuaym Reyi ələ keçirəndək Simakın göndərilməsini uzatdı, ancaq bundan sonra onu buraxdı, Simak da Bukayrın yanına, Azərbaycana yola düşdü...

Bukayr əmr alan kimi yürüşə başladı. Cərmidan həndəvərində gözlənilmədən Vacruddan qaçan Azərbaycan marzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzadla üzləşdi. Azərbaycan (ərəzisində) Bukayrın ilk döyüşü baş verdi. Döyüş başlandı. Allahın köməkliyi ilə İsfəndiyarın qoşunu qaçmağa üz qoydu. Bukayr İsfəndiyarı əsir tutdu... Bir neçə qaladan başqa, ölkə bütünlüklə onun əlinə keçdi. Elə bu vaxt Simak onun köməyinə gəldi. İsfəndiyar hələ də əsir idi. Bukayr qonşu yerləri, Utba ibn Farkad isə qalan tutulmamış yerləri fəth etdilər... (Xəlifə) Ömər Bukayra yazdığı məktubunda Bab əl-Əbvab istiqamətində yürüşün razılığını verdi...

ƏL-BABIN FƏTHİ

Elə həmin 22-ci ildə Sayf ibn Ömər in sözlərinə və hekayətinə görə əl-Bab fəth edildi. Sayf xəbər verir: Deyirlər ki, xəlifə Ömər öz sərkərdələrindən Əbu Musanı Bəsrəyə, Zunnur ləqəbli Suraka ibn Əmri isə əl-Baba göndərdi. Yənə Zunnur ləqəbli Əbdürrəhman ibn Rəbiəni qoşunun başına, Huzayfa ibn Asid əl-Qaffarını cinahların birinə, Suraka ibn Əmrdən əvvəl əl-Baba gəlib çıxmış Bukayr ibn Abdullah əl-Leysini cinahların o birinə təyin etdi və ona Suraka ilə birləşməyi tapşırırdı. Səلمان ibn Rəbiə isə əldə ediləcək qəniməti bölən oldu. Suraka Əbdürrəhman ibn Rəbiəni qabağa göndərdi; o, Azərbaycanı keçib əl-Baba doğru yönəldə, ardınca gedərək əl-Bab yaxınlığında Bukayra çatdı. Onun dəstəsilə birlikdə, xəlifə Ömər in dediyi kimi, əl-Bab hüdudlarına daxil oldu. Ömər Həbib ibn Məsləməni əl-Cəzirədən onun köməyinə göndərdi...

Əbdürrəhman ibn Rəbiə əl-Bab hökmdarını sıxışdırmağa başladı, o zaman vilayətini idarə edirdi və özü də İsrail nəslini məhv edərək Şamı onlardan təmizləyən Şəhribərəzin nəslindən idi. Şəhribərəz [Əbdürrəhmanla] yazışmağa

başladı, onun yanına gəlmək üçün aman istədi. Əbdürrəhman ona aman verən kimi görüşünə gəlib dedi: - Mən quduz düşməyə və əsli olmayan qaba xalqlara qarşı durmuşam. Nəcib və dərrakəli şəxs bu cinsdən olanlara kömək etməz və əslinəcabətilərə qarşı onlardan kömək ummaz, çünki əsli olan, harada olursa-olsun, yalnız əsli olana yaxındır. Mənim özümün nə dağlılara, nə də ermənilərə dəxlim yoxdur. Siz mənim ölkəmin və mənim xalqımın üzərində qələbə çaldınız. İndən belə mən sizlərdənəm, sizinlə əlbəələm, rəğbətəm də sizədir. Allah bizimlə sizdən razı olsun. Qoy bizim sizə verəcəyimiz cizyə-köməyimiz və sizin buyuruğunuza əməl etməyimiz olsun. Bizi cizyə ilə alqatmayın, əks təqdirdə onunla öz düşməniniz qarşısında bizi zəiflədərsiniz: Əbdürrəhman dedi: Siz [vəzifəcə] məndən üstün adamın kölgəsindəsiniz. Onun yanına get və xahiş et. Şəhribərəz Surakanın yanına getdi, həmin sözləri ona da dedi. Suraka dedi: Səninlə olanların da qərəzi budursa, mən bunu qəbul edirəm. Ancaq vuruşa getməyib qalanların üzərinə cizyə düşür. [Şəhribərəz] bunu qəbul etdi. Müsəlmanların düşmənləri ilə vuruşan bütün kafirlər üçün bir qayda oldu. Cizyə verməkdən ancaq döyüşə gedənlər azad olurdular, həmin ilin cizyəsi onların üstündən götürülürdü.

Suraka bu haqda [xəlifə] Ömər ibn əl-Xəttaba yazdı, o da bu tədbiri [bəyəni] ona razılıq verdi. Həmin dağların yamaclarında olan ölkədə elə hündür yerlər var ki, ermənilər o yerlərdə az qalırlar, çünki onlar onun ətrafında yaşayanlardandır, özləri də gəlmədirlər. [Köçərilərin] hücumları bu hündür yerlərdəki oturaq [yerli] əhalini dərbədər saldı, dağlılar öz doğma torpaqlarını atıb, dağlarda gizləndilər. Buralarda yalnız [sərhəddi qoruyan] əsgərlər, bir də onlara kömək edənlər və ya onlarla ticarət edənlər qaldılar. Məhz bu adamlar Suraka ibn Əmrədən [aman] fərmanı aldılar...

24-cü (645/46) il

Həmin ildə əl-Valid ibn Ukba Azərbaycan və Ərminiyəyə hücum etdi, çünki onların əhalisi, Əbu Mihnafın xəbər verdiyinə görə, [xəlifə] Ömər in günlərində müsəlmanlarla bağladığı sülh müqaviləsinin şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etmişdilər. Başqalarının dediklərinə görə bu [hadisə] 26-cı ildə olmuşdur.

Hişam ibn Məhəmməd xəbər verir: Əbu Mihnaf Farva ibn Lakit əl-Əzdiyə... istinadən ona bildirib ki, kufəli Rey və Azərbaycana hücum edirdilər. Hər iki sərhəd bölgəsində on min kufəli əsgər vardı – bunlardan altı mini Azərbaycanda, dörd mini Reydə idi. Kufədə [o vaxt] qırx min əsgər vardı. Hər il bu vilayətlərə on min əsgər göndərilirdi. Beləliklə, hər döyüşçü dörd ildə bir dəfə yürüşdə iştirak edirdi.

Əl-Valid ibn Ukba Azərbaycan və Ərminiyəyə xəlifə Osmanın dövründə, Kufənin hakimi olduğu vaxt hücum etdi. O, qabaqca Səلمان ibn Rəbiəni göndərüb, özü də bir dəstə ilə Ərminiyə hüdudlarına doğru tələsdi. Nəhayət, qoşunu ilə

Azərbaycana daxil olub [sərkərdə] Abdallah ibn Şubeyl ibn Auf əl-Əhməsini dörd minlik qoşunla hücumə göndərdi. Abdallah Muğan, əl-Bəbr və ət-Taylasan (ət-Talışan) camaatına hücum edib, onların əmlakından qənimət götürdü, adamlar qaçıb gizləndikləri üçün əsir düşən az oldu. Sonra o, Valid ibn Ukbanın yanına qayıtdı.

Daha sonra əl-Valid Azərbaycan əhalisi ilə 800 min dirhəm təzminatla müqavilə bağladı. Bu, 22-ci ildə, Nihavənd yanındakı döyüşdən bir il sonra, Huzeyfə ibn əl-Yəmənə bağlanmış həmin müqavilə kimi idi. Lakin [xəlifə] Ömər öldükdən sonra onlar müqavilədən imtina etmişdilər. [Yeni xəlifə] Osman əl-Valid ibn Ukbanı Kufəyə təyin etdikdə, o, [Azərbaycana] yola düşdü və silah gücünə [qiyamçıları] ram etdi. Onlar təslim oldular və əvvəlki müqaviləni təsdiq etməyi xahiş etdilər. Əl-Valid onu təsdiq etdi və təzminatı aldı. Bundan sonra müsəlmanların o ətraflardakı düşmənlərinə qarşı yürüşlər təşkil etdi. Abdallah ibn Şubeyl əl-Əhməsi yürüşdən sağ-salamat və qənimətlə qayıtdıqda, [əl-Valid] 24-cü ildə Səlman ibn Rəbiə əl-Bəhlilini 12 minlik ordunun başında Ərminiyyəyə göndərdi. Ərminiyyə ərazisinə hücum edən [Səlman] qırır-çatır, talayırdı. Sonra bol qənimətlə əl-Validin yanına gəldi. Beləliklə, qələbə qazanıb, məqsədinə çatən əl-Valid [Kufəyə] döndü...

ƏBULQASİM İBN HAVQƏL (X ƏSR). “KİTAB SURƏT ƏL-ARD (“YERİN SURƏTİ KİTABI”)

Coğrafiyaşünas-səyyah İbn Havqəlin bu əsəri elmdə “Kitab əl-məsalik və-l-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər kitabı”) adı ilə də məşhurdur. Onun Azərbaycanı dair qiymətli, lakin bəzi hallarda dolaşq məlumatında, diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də təqdim etdiyi iki xəritədir. X əsrin ortalarına dair real vəziyyəti aşkarlayan bu xəritələrdə Xilafətin Cənubi Qafqazdakı işğal dairəsinə daxil olan vilayətlərin – Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin hüduqları göstərilmiş, sonuncusu Xilat (Van) gölü ilə Araz çayının yuxarı axarı arasında yerləşdirilmiş, indiki Qarabağ, Naxçıvan və “erməni iştahının” çəkdiyi başqa torpaqlarımız “Ərminiyyə, Azərbaycan və Arranın surəti-xəritəsi” adlanan birinci xəritədə Arran, “Xəzər dənizinin surəti” adlanan ikinci xəritəsində isə Azərbaycan adlandırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, məhz bu sonuncu xəritə Arazın hər iki sahilini vahid Azərbaycan adı ilə birləşdirən ilk orta əsr xəritəsidir.

ƏRMİNİYƏ, AZƏRBAYCAN VƏ ARRANIN XƏRİTƏSİNDƏ OLAN ADLAR VƏ MƏTNLƏRİN İZAHİ

Xəritənin yuxarisında “Ərminiyyə, Azərbaycan və Arranın xəritəsi”, ondan solda, küncdə isə “şimal” yazılmışdır. Yuxarıda sağ tərəfdə dəniz çəkilmişdir, onun sahilində əl-Bab (Dərbənd – N. V.), sonra isə əş-Şəbiran (Şabran) yerləşdirilmişdir.

Əl-Babın yanından başlayan dağ silsiləsi sola doğru uzanır. Dağlara paralel, yuxarı hissədə yazılıb: əl-Lan, əl-Qabq (Qafqaz – N. V.) dağı, əs-Sərir nahiyələri və onların qonşuluğunda olan xalqlar”. Aşağı tərəfdən bu dağlarla əl-Layican, Qəbisa*, Şəki, Qəbələ şəhərləri birləşir. Bundan aşağıda dənizə tökülən əl-Kür (Kür) çayı təsvir edilmişdir. Bu çayın üstündə, dağa bitişik yerdə Tiflis şəhəri, sonra isə Bərdac (Bərdic) yerləşir. Əş-Şəbirandan başlayan yol Şirvan və əş-Şəmaxiyə (Şamaxı) şəhərlərinə, sonra isə Bərdəyə aparır. Bərdədən başlayan başqa bir yol Tiflisə gedir; bu yolun üstündə Cənzə (Gəncə), Şəmkur (Şəmkir), Xunan, əl-Qala yerləşir. Bərdədən Bərzəndə gedən yol daha sonra Ərdəbil, əl-Mayanic (Miyane), əl-Xunəc (Xunə) və Zəncana aparır. Araz çayından aşağıda olan sahədə “Azərbaycan” yazılmışdır. Qurunun dənizə daxil olduğu hissədə, həmin yazının qurtardığı yerdə “Muğan” yazılmışdır. Bunun altından maili istiqamətdə dənizlə dağ arasında əl-Cil (Gilan), onun altında isə əd-Deyləm yazılmışdır. Bu yazının aşağısında dağla əl-Dinavər şəhəri qovuşur. Ərdəbildən sonra bir dağ yerləşir, onun yanında yazılmışdır: “bu Sabalan (Savalan) dağıdır”. Ərdəbildən başlayıb sola doğru gedən yol Miməz, Əhər və Varzaqandan keçib Dəbilə çatır. Dəbil bir dağın yanındadır. Onun yanında yazılmışdır: “əl-Haris və əl-Huvayris dağları” (Böyük və Kiçik Ağrıdağ), Nəşavə şəhərinin ərazisi bu dağın sağ tərəfində onunla birləşir. Dağdan sağda olan sahədə “Ərminiyyə” [sözü] yazılmışdır.

Ərdəbildən gedən yol, ərazisi bu dağların aşağı hissəsilə birləşən Bidlisə aparır. Bu yolun üzərində Sərat (Sərab), Marağa, Dəxərrəqan, Təbriz, Səlmas, Xuvey, Bərkəri, Ərciş, Xilat şəhərləri var. Marağa və Varzaqan arasında Mərənd şəhəri yerləşir. Marağanın yanında əlyazmanı köçürənin ayrı xətlə yazdığı “Hülakünün rəsədxanası, 657-ci ildə əsası qoyulmuşdur” sözləri vardır*. Bundan aşağıda Gəbuzən (Urmiya) gölü, onun aşağı tərəfində Urmiya şəhəri, ondan altı Uşnuh, ondan solda isə üstündə adı yazılmamış bir şəhərin şəkli təsvir edilmişdir**. Göldən sağ tərəfdə, onunla (əl-Məyanic) şəhəri arasında Cabravan şəhəri yerləşir. Əl-Xunəcdən aşağı Təbriz şəhəri yerləşir. Bidlisdən ona tərəf, onunla silsilə dağlar (əl-Cibəl) arasında Xilat (Van) gölü təsvir edilmişdir. Onun altında yazılmışdır: “Van və Vastan (Vasputakan) nahiyəsi”, ondan solda dağlıq yerdə Ərzan şəhəri, ondan da solda, dağlıq yerdən o yana Məyyafariqin*** yerləşir. Onun altında küncdə “əl-Məğrib” yazılıb.

Xəritənin aşağısında təsvir edilmiş dağ iki çayla yarılır: bunlar Böyük Zab (əz-zab əl-kəbir) və Kiçik Zab (əz-Zab və əs-səğir) çaylarıdır. Kiçik Zabın sağında iki şəhər – Suhrəvərd və Şəhrəzur yerləşir. Xəritənin sağ küncündə “cənub” sözü yazılmışdır.

* Qəbisa, çox güman Kambisenadır. Xəritədə Şəki, Qəbələ və Kambisenanın yeri dəyişik düşmüşdür.

* Bu sözlər İbn Havqəlin xəritəsinə əlyazmanı köçürən tərəfindən əlavə edilmişdir.

** Adı qeyd edilməmiş şəhər mövqeyinə görə müasir Sulduzun yerində yerləşən Neriz olmalıdır.

*** Ərzan, Məyyafariqin əl-Cəzirənin şəhərləri olub. Ərzan, görünür, monqollar dövründə dağılıb. Məyyafariqin – Türkiyədəki müasir Silvan şəhəridir.

XƏZƏR (ƏL-XƏZƏR) DƏNİZİNİN XƏRİTƏSİNDƏ OLAN ADLARIN VƏ MƏTNLƏRİN İZAHI

Dəniz xəritənin ortasında dairə şəklində çəkilib. Ondan yuxarıda adı qeyd edilməmiş dağ təsvir edilib. Bu dağ “Xəzər dənizi (Bəhrul-Xəzər)” sözlərinin arasındadır. Yuxarı sahilə paralel “əl-Quzziyyə” yazılıb, daha sonra sahilə paralel “əl-Xəzər”, sonra “Azərbaycan”, sonra “əl-Cil”, sonra “Təbəristan” sözləri qeyd edilib.

Xəritənin sol tərəfindən dənizə tökülən çayın yuxarı sahilində İtil şəhəri, aşağı sahilində Xəzəran təsvir edilmişdir. Ondan aşağıda, sahilə, “əs-Sərir nahiyəsi” sözü yazılmışdır; dənizin kənarında əl-Bab, ondan solda və aşağıda isə Bərdə yerləşdirilmişdir. Bərdədən sağa tərəf dənizə Kür (əl-Kürr) və Araz (Arras) adlanan iki çay tökülür*. Varsan şəhəri Arazın üstündədir. Bu çayın mənsəbindən sağda, sahilədən bir qədər aralı Samiran şəhəri yerləşir. Daha sonra sahil şəhərləri olan Şalus, Eyn əl-Hum və Abaskun gəlir. Ondan sağda, quruda Curcan (Girkan) yerləşir. Dənizin içində iki adanın – Siyah Kuhun və Bab əl-Əbvabın təsviri var. Dənizdən aşağıda, xəritənin ən sağ küncündə üzərində “əd-Deyləm dağları” sözləri yazılmış dağ silsiləsi çəkilmişdir.

YAQUT İBN ABDULLAH ƏR-RUMİ ƏL-HƏMƏVİ (1179 – 1229) “MUCƏM ƏL-BÜLDƏN” (“ÖLKƏLƏRİN LÜĞƏTİ”)

Müxtəlif mənbələrə əsaslanan bu qiymətli əsərdə Xilafət tərkibinə daxil olan (və bəzən də olmayan) yüzlərlə yaşayış yeri haqqında, o cümlədən Azərbaycanın tarixinə və coğrafiyasına həsr olunmuş məlumat toplanmışdır. Bu məlumatda Yaqutun ən böyük xidmətlərindən biri də bəzən artıq mövcud olmayan yaşayış yerləri adlarının düzgün tələffüzünü oxuculara çatdırmaqdır.

Azərbaycan (Yaqut adın Azrəbican yazılışını əsas götürsə də, yerli əhalinin öz vətəni Azərbaycan adlandırdığını qeyd edir. Bundan başqa o, şair əş-Şəmməxin şerində işlədilən Azrəbacan, dilçi-əlim əl-Mühəlləbiyə istinadən Azrəbican yazılışlarını xatırlayır, o dövr dilçilərinin Azərbaycan sözünün nisbəsi (yəni nisbi sifəti) kimi “azəri” və “azərbi” sözlərini işlətdiklərini bildirir). İbn əl-Munaffa deyib: Azərbaycan Azərbaz ibn İrand ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuh əleyhis-səlama görə belə adlanıb. Azərbaz ibn Bayvarasif də deyirlər. Həm də deyirlər ki, Azər pəhləvicə “od” deməkdir. Baykan isə “hafiz, hişf edən” və “qoruyan” mənasındadır. Beləliklə, bütövlükdə onun mənası “od evi (məbədi)” və ya “od qoruyucusu” olur. Bu həqiqətə oxşayır və daha çox uyğun gəlir, çünki bu

* Hər iki xəritədə bir-birilə birləşdirici rol vasitəsilə qovuşan Kür və Araz çaylarının ayrılıqda Xəzər dənizinə töküldüyü təsvir edilmişdir. Arazın ayrıca mənsəbi haqda, görünür, antik ənənəyə (bax: Strabon) əsaslanan İbn Havqəl əsərinin Xəzər dənizinə həsr etdiyi hissəsində Kür və Arazın Varsan yaxınlığında qovuşmasından bəhs edir.

tərəflərdə od məbədləri həddindən artıq çoxdur. Azərbaycanın hüdudu məşriqdə Bərdədən, məğribdə Ərzincanadəkdir. Şimal tərəfdən onun hüdudu əd-Deyləm, əl-Cil və ət-Tarm ölkələri ilə birləşir. Bura geniş ölkədir (iqlim). Məşhur şəhərlərindən Təbrizdir, o bu gün Azərbaycanın paytaxtı və ən böyük şəhəridir. Qədim paytaxtı əl-Marağa olub. Şəhərlərindən Xuveyy, Sələmas, Urmiya, Ərdəbil, Mərənd və başqaları. Bura çox böyük (cəlil) yer və əzəmətli məmləkətdir. Əksər hissəsini dağlar örtüb, çoxlu qalaları, bol nemətləri, saysız meyvələri var. Mən bundan çox bağları, bol sulu çayları və bulaqları olan başqa yer görməmişəm. Onun nahiyələrini səyahət edən şəxsə özü ilə su qabı götürməyə ehtiyac qalmır, çünki hara gedirsə, ayağının altından soyuq, şirin və sağlam sular axır. Azərbaycan əhalisi xoş çöhrəli, alyanaq, zərif dərilidir. Onların dilinə əl-azriyə (azəriyyə) deyirlər. Başqaları bu dili anlamır. Buranın adamları xasiyyətə həlim, xoşrəftardırlar, ancaq təbiətlərində xəsislik üst gəlir. Bu ölkədə qarışıqlıq (fitnə) və müharibələrin ardı-arası kəsilmir, elə buna görə də şəhərlərinin çoxu xaraba, kəndləri isə yerlə-yeksandır. Bizim dövrdə bura Cəlaləddin Mankburni ibn Əlaəddin Məhəmməd ibn Təkin Xarəzmşahın əlindədir*.

[Azərbaycan] ilk dəfə Ömər ibn əl-Xəttabın, Allah ondan razı qalsın, dövründə fəth edildi. O, əl-Muğirə ibn Şubə əs-Səkafini Kufənin valisi təyin etdi və onunla Huzayfa ibn əl-Yəmənə Azərbaycanın valisi təyin edilməsi haqqında fərman (kitab) yolladı. Huzayfa [o zaman] Nihavənddə idi. [Fərmanı alan kimi] oradan böyük bir qoşunla Azərbaycana yola düşdü və Ərdəbilə gəldi. Bura o zaman Azərbaycanın baş şəhəri idi. Onun mərzbanı Bacərvan, Miməz, əl-Bəzz, Sərab, Şiz, əl-Məyanic və başqa [yerlərdən] döyüşçü toplamışdı. Onlar müsəlmanlarla bir neçə gün davam edən şiddətli döyüşə girdilər. Sonra mərzban bütün Azərbaycan adından Huzayfa ilə 800 min vəznli dirhəm vermələri şərtilə sülh bağladı; müqabilində - əhalidən bir nəfər də öldürülməyəcək, əsir tutulmayacaq, evləri dağılmayacaq, əl-Balaşacan (Balasacan), Sabalan və Miyan Ruzan kürdlərinə xətər toxunulmayacaq, əş-Şiz əhlinin bayramlarında, xüsusilə, rəqs etmələrinə və əvvəlki [ayınları] yerinə yetirmələrinə mane olunmayacaq. Sonra [Huzayfa] Muğana və Cilana hücum etdi, əhalisini məğlubiyətə uğratdı, onlarla vergi vermələri şərtilə müqavilə bağladı. Sonra xəlifə Ömər, Allah ondan razı qalsın, Huzayfanı vəzifəsindən götürdü və Utba ibn Farkad Azərbaycanı vali təyin etdi; Utba Mavsildən (Mosuldan) oraya gəldi. Bəziləri də deyirlər ki, o, Azərbaycana Müaviyə əl-Uzrinin adı ilə tanınan dağ keçidilə Şəhrəzurdan gəlmişdi. O, Ərdəbilə daxil olanda, buranın əhalisinin bağlanmış müqaviləyə sadıq olduğunu gördü, ancaq başqa nahiyələr əhdi pozmuşdular. Utba onlara hücum edib, zəfər və qənimətlə qayıtdı. Bu yürşdə oğlu Əmir ibn Utba ibn Farkad əz-Zahid də onunla idi.

* 1225-ci ildə Azərbaycanı işğal etmiş Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Mankburni nəzərdə tutulur.

Əl-Bakidinin dediyinə görə, əl-Muğirə ibn Şübə Azərbaycana 22-ci ildə Kufədən hücum etmiş, onu zor gücü ilə tutmuş, üzərinə xərac qoymuşdu. Əbu-l-Münzir, Hişam ibn Məhəmmədin Əbu Mixnəfdən eşitdiklərinə əsasən danışırdı ki, əl-Muğirə ibn Şübə Azərbaycana 20-ci ildə hücum edib onu tutmuşdu, ancaq sonra [azərbaycanlılar] Allahdan üz döndərdilər. Onda əl-Əşas ibn Qeys əl-Kindi yenidən hücum edib Cabravan qalasını fəth etdi, onlarla əl-Muğirinin sülhü kimi sülh bağladı. Əl-Əşasın sülhü bu günədək qüvvədədir. Əl-Mədaini deyib ki, çoxallahlılar (əl-muşrukun, yəni iranlılar – N. V.) Nihavənddə məğlub edildikdə, adamlar (ərəb əsgərləri nəzərdə tutulur – N. V.) öz şəhərlərinə qayıtdılar*, Kufə camaatı isə Huzayfa ilə qaldı və onunla birlikdə Azərbaycana hücum edib 800 min dirhəm təminat müqabilində sülh bağladılar. Xəlifə osman ibn Affan, Allah ondan razı qalsın, əl-Valid ibn Ukbanı Kufəyə təyin etdikdə, o, Utba ibn Farkadı Azərbaycandan geri çağırdı. Sonra [azərbaycanlılar] əhdi pozdular və əl-Valid ibn Ukba 25-ci ildə yenidən onlara hücum etdi. Onun qoşununun başında Abdallah ibn Şubayl əl-Əhməsi dururdu. O, Muğan, Təbriz və Ət-Taylasanın əhalisinə hücum edib qənimət və əsir ələ keçirdi, sonra Azərbaycan əhalisi ilə Huzayfanın sülhü kimi sülh bağladı.

Arran – bu [sözdəki] “ra” hərfi fəthə (a) və təşdidlə (yəni hərfin ikiləşməsi – N. V.) işarə olunur, sonra “əlif” və “nun” gəlir. Geniş vilayətin yerli (əcəmi) dildə adıdır. Şəhərləri çoxdur, bunlardan Cənzə - camaat ona Gəncə deyir, Bərdə, Şəmkir, Beyləqan; Azərbaycan və Arran arasında olan çaya ar-Ras deyirlər. Onu məğrib və şimal tərəfdən əhatə edən yerlər Arrandan, məşriq tərəfdən olanlar isə Azərbaycandır. Nasr deyib ki, Arran Sisəcənlə birlikdə Ərminiyyə vilayətinə (yəni Qafqazda ərəb işğalı vilayətinə - N. V.) aid olan yerdir.

Ərdəbil – bu sözdəki iki hərf fəthə və sükunla, “dəl” fəthə ilə, “bə” kəsrə ilə hərəkələnir, sonra “ya” samiti və “ləm” hərfi gəlir. Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindəndir. İslamdan qabaq bu yerin paytaxtı olub. Uzunluq dairəsi 80°, en dairəsi 36°33'. O, dördüncü iqlimdədir. Əbu Avn özünün “Zic” əsərində xəbər verir ki, onun uzunluq dairəsi 73° yarım, en dairəsi isə 38°-dir. Bura çox böyük şəhərdir. Mən Ərdəbildə 617 (1220)-ci ildə olmuşam. Gördüm ki, o geniş bir düzdə yerləşir, üstündən, altından bol sulu bir neçə çay axır. Ancaq bununla belə, burada, bir dənə də olsun meyvə ağacı yoxdur – nə şəhərin kənarında, nə içərisində, nə də onun yerləşdiyi bütün düzdə. Əgər nə isə burada əkilib-becərsə, sağlam havasına, şirin suyuna, məhsuldar torpağına baxmayaraq, heç nə çıxmayacaq. Bu isə mənim gördüyüm ən əcaib hadisələrdəndir, səbəbi də gizli qalır. Meyvəni buraya dağın arxasından, bir günlük və daha artıq məsafədə yerləşən başqa nahiyələrdən gətirirlər. Onunla Xəzər dənizi arasında olan iki günlük yol sıx meşəlikdən

* Mətnə işlədilən “əl-əmsar” – “şəhərlər” sözü ərəb işğalı dövründə şimal yürşləri iştirakçılarınin vətəni olan iki şəhəri – Bəsrə və Kufəni bildirirdi. Sonrakı mətndən gördüyü kimi, Nihavənd döyüşündən sonra öz şəhərlərinə bəsrəlilər döndülər.

(cəngəllikdən) keçir. Bir təhlükə üz verəndə [ərdəbillilər] oralarda gizlənilirlər. Bu yerlər əhalini onlara pislilik etmək istəyənlərdən qoruyur. Buralar camaatın sığınacaq yeridir. Bu meşələrdə doğranılan ağacdən taxta (xələnc)* kasa və tabaqlar düzəldirlər. Şəhərdə onları təmir edən və düzəldən çoxlu sənətkar var. Buradan aparılan belə qablar çox da yaxşı olmur, doğrudan da onlardan eləsi yoxdur ki, eybdən xali, yararlı olsun. Mən onların sənətkarlarının yanında oldum və onlardan nöqsansız bir qab istədim. Mənə bildirdilər ki, eləsi yoxdur. Əlbəttə, gətirmə qabların ən yaxşısı Reydəndir. Mən onların da sənətkarlarının yanında oldum və gördüm ki, çox yaxşı qablardır. Mən [Ərdəbildən] gedəndən sonra tatarlar (monqollar) onlara hücum edib, camaatı qırışıdılar. Onlarla ərdəbillilər arasında döyüşlər oldu, əhali özünü çox yaxşı müdafiə edirdi və iki dəfə tatarları özlərindən uzaqlaşdırma bilmişdilər. Lakin tatarlar üçüncü dəfə oraya qayıtdılar, zəif düşmüş şəhər əhalisi üzərində qələbə çaldılar və oranı zorla işğal etdilər. Tatarlar müsəlmanların üstünə düşüb onları öldürdülər. Əhalidən tatarların gözüne dəyən heç kəs şəhəri tərk edə bilmədi. [Yalnız] gizlənənlər canlarını qurtara bildilər. Tatarlar şəhəri tamam dağıdıb, sonra çəkilib getdilər. Şəhər bir müddət belə dəhşətli xaraba vəziyyətdə, adamsız qaldı. İndi yenidən əvvəlki, hətta ondan daha yaxşı halına qayıdan şəhər tatarların əlindədir. Deyirlər ki, bu şəhərin əsasını hökmdar Firuz qoyub. Ona görə də şəhərin adına Bazan Firuz deyirlər. Əbu Səad deyib ki, ola bilsin bu şəhər Ərdəbil ibn İrmini ibn Lanti ibn Yunana aiddir. ərdəbil ratlı böyükdür, onun çəkisi 1040 dirhəmdir*. Onunla Sərav arasında iki, Təbriz arasında yeddi, Xalxal arasında iki günlük məsafə var. Bu şəhərdən hər sahədən olan bir çox elm xadimləri çıxmışlar.

Bakuvyə (Bakı) – bu sözdəki “Kəf” [hərfi] damma, “vav” hərfi sükun, “yə” hərfi fəthə ilə hərəkələnib. Şirvanın Dərbəndə aid nahiyələrindən olan şəhər (bələd). Orada çox böyük neft mənbəyi var. Onun gündəlik qəbələsi min dirhəmdir. Yanında başqa bir mənbə də var, ondan civə yağına oxşayan ağ neft sel kimi gecə-gündüz bilmədən axır. Onun qəbələsi də əvvəlki mənbədə olduğu kimidir*. İnanığım tacirlərdən biri mənə danışdı ki, o, orada aramsız yanan bir yer

* Əl-xələnc sözü lüğətlərdə taxtasından qab-qacaq hazırlanan bütün ağac növlərinə aid edilir. Bəzi müəlliflər tozağacı və ya süpürgə kolunu “xələnc” adlandırlar. Orta əsr ərəb müəlliflərinin (Əbu Hənifə) verdiyi “xələnc” sözünün bu izahı daha ağlabatandır: “xələnc” – müxtəlif rəngli miləmil taxtalardan hazırlanmış hər cür qaba deyilir.

* Çəki vahidi olan “ratlı” ərəb Şərqiində geniş yayılmışdı (yunan litron sözündəndir). Yaqutun təsdiq etdiyi kimi Ərdəbil ratlı doğrudan da çəkicə ağır idi. Belə ki, qanunauyğun qəbul edilən Bağdad ratlının təqribən 130 dirhəm idi.

* Yaqutun yazdıqlarından görünür ki, o, özü Bakıda olmayıb. Lakin onun xəbərçilərindən biri əvvəlki bölmələrdə haqqında danışdığımız məşhur Əbu Düləf olub. Yaqutun Bakı haqqında məlumatının çoxu da ona əsaslanıb. Lakin Əbu Düləf Bakıda çıxan (ağ nefti “zanbaq yağına” bənzədib. Yaqutun əsərində isə görünür, əlyazmasını köçürənlərin səhvi ucbatından (bu bəlkə də Yaqutun öz səhvidir?) “zanbaq” əvəzinə “zibak” (civə) verilmişdir.

görüb. Mən güman edirəm ki, kimsə təsadüfən ora od salıb, o da sönmür, çünki o yer mədən tərkiblidir.

Bərzəə (Bərdə) – Əbu Səədin dediyinə görə, hamı bu sözdəki “dəl” və “ayn” hərfələrini nöqtəsiz işlədir (yəni Bərdə kimi – N. V.). Azərbaycanın ucqarında olan şəhər (bələd)*. Həmzə deyib ki, Bərzəə Bərdədar sözünün ərəbləşmiş formasıdır, mənası fars dilində “əsir düşən yer” deməkdir. Bu ona görədir ki, bəzi fars (yəni Sasani – N. V.) hökmdarları Ərminiyədən tutduqları əsirləri burada yerləşdirirdilər. Hilal ibn əl-Mühəssin əs-Sabi deyib ki, Bərdə Azərbaycanın paytaxtıdır. İbn-əl-Fəqih qeyd edib ki, Bərdə Arranın paytaxtıdır***. O Azərbaycanın axər hüdududur. Oradakı binaları ilk inşa etdirən Sasani hökmdarı Qubad (Kəvad) olmuşdur. Şəhər düzənlikdə salınmış, binaları bişmiş kərpic və gipsdən tikilmişdir. “Kitab əl-Məlhəmə” (“Qəhrəmanlıq poeması kitabı”) əsərinin müəllifi deyib ki, Bərdənin uzunluq dairəsi 79°30′, en dairəsi 45°-dir, VI iqlimdə yerləşib... Əl-İstəxri deyib ki, Bərdə çox böyük şəhərdir, bir fərsəxdən çox eni, o qədər də uzunluq var, təmiz havalı, münbit torpaqlı, çoxlu əkinləri, meyvəsi bol olan yerdir. İraq və Xorasan arasında Rey və İsfahandan sonra Bərdədən daha böyük, daha məhsuldar, daha əlverişli mövqe tutan başqa şəhər yoxdur. Ondan bir fərsəxdən də az aralı olan bir yer var, adına əl-Əndərab deyirlər, Kurrah, Lasub və Naftan arasında bir günlük yoldan çox olan bu yer bağ və bostanlarla örtülüdür, hər yer meyvəlidir. Orada əla fındıq yetişir, özü də Səmərqənd fındığından daha keyfiyyətlidir. Orada yetişən şabalıd (şahballut) əş-Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Onların bir meyvəsi var, adına zoğal (əd-davqal) deyirlər, özü “əl-qubayra”ya (üvəzin meyvəsinə - N. V.) oxşayır, yetişdikdə dadı şirin, yetişmədikdə isə acı olur. Bərdəyə ənciri Lasubdan gətirirlər, bu əncirin ən yaxşı növüdür. Buradan çoxlu ipək aparırlar. Onu (yəni ipək verən barama qurdlarını – N. V.) heç kəsə mənsub olmayan tut ağaclarında yetişdirirlər. Fars və Xuzistan bu ipəklə geniş təchiz olunur. Bərdənin üç fərsəxliyindən Kür (əl-Kür) çayı axır. Oradan tutulan əş-şurmahını (şamayı, şahmahı – N. V.) duzlayıb, başqa yerlərə aparırlar. Bu balıq növlərindən biridir. Kür çayından tutulan başqa balığı da ixrac edirlər, ona əd-

** Bərdəni “Azərbaycanın ucqarında olan şəhər” adlandıran Yaqut bu şəhərin müəllifin dövründə Azərbaycan torpaqlarının çox hissəsini də özündə birləşdirən Atabəylər dövləti tərkibində tutduğu mövqeyini nəzərdə tutur. Doğrudan da, Bərdə, o zaman, Atabəylər dövlətindən vassal asılılıqda olan Şirvan tərəfdən Azərbaycan Atabəylər dövlətinin ucqar şəhərlərindən idi.

*** Yaqutun istinad etdiyi Hilal əs-Sabi XI əsrin ortalarında yazan müəlliflərdəndir. O, özünün məşhur “Tühfət əl-üməra fi tarix əl-vüzəra” (“Əmirlərə vəzirlərin tarixinə töhfə”) kitabında, Azərbaycan Sacilər dövləti (IX əsrin sonu – X əsrin 40-cı illəri) haqqında ertəflı məlumat verib. Xilafətin zəiflədiyi dövrdə ilk dəfə olaraq bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirən Yusif ibn Əbus-Sacın ilk fəaliyyəti dövründə Bərdə doğrudan da Marağa, daha sonra Ərdəbillə yanaşı Azərbaycanın əsas şəhərlərindən olub, IX əsrdə yazmış İbn əl-Fəqih dövründə isə Bərdə ərəb Arran vilayətinin əsas şəhəri idi.

dəvakin və əl-uşub deyirlər*. Hər iki balıq bu yerlərdə olan ən yaxşı balıq növlərindəndir. Bərdənin Bab əl-Əkrad (“Kürdlər qapısı”) adlı darvazası yanında bazar günü açılan əl-Kurkiy adlı bazar var. O bir fərsəx uzunluğu, bir fərsəx enindədir. Hər həftənin bazar günləri hər yerdən, hətta İraqdan belə adamlar buraya yığılır. Bu hətta Ərdəbil yanındakı Kursurə bazarından da böyükdür. Əl-Kurkiy adı bazar gününün öz adına üstün gəlib, çoxları həftənin günlərini sayanda deyirlər: cümə, şənbə, əl-kurkiy (bazar), bazar ertəsi, çərşənbə axşamı və beləliklə həftənin günlərini sayırlar. Bərdənin beytulmalı əş-Şamda olduğu kimi came məscidindədir. Doğrudanda əş-Şamda beytulmallar onların məscidlərində yerləşir. Bərdə beytulmalının qurğuşundan damı, dəmir qapısı, doqquz sütunu vardır. Hökmdarın evi şəhərdə, came məscidinin yanında, bazarlar isə şəhər kənarında – rabatdadır.

Mən (yəni Yaqut – N. V.) deyirəm ki, Bərdənin bu təsviri keçmişə (yəni X əsrə - N. V.) aiddir. İndi isə ondan bir şey qalmayıb. Azərbaycanda mən Bərdədən olan adamla görüşdüm. Mən ondan bu şəhər haqqında xəbər aldım. O, dedi ki, orada xarabalıqlar çoxdur. İndi orada kəndlərdə olduğu qədər az adam var; vəziyyət qarışıq, dilənçilik açıq-aşkar, zərər göz qabağında, evlər yerlə-yeksan edilmiş, dağıntı hökm sürür... Bərdədən Cənzəyə, bura həmçinin Gəncədir, 9 fərsəxdir. Bərdənin fəth olunması haqqında deyirlər ki, Səlmən ibn Rəbiə əl-Bəhlili xəlifə Osman ibn Affanın, Allah ondan razı qalsın, dövründə Beyləqanı tutduqdan sonra Bərdəyə getdi, əs-Sərsur (Tərtər) yanında düşərgə saldı. Bu çay şəhərdən bir fərsəxdən az məsafədə axır. Şəhər əhalisi qapıları onların üzünə bağladı. Onda ərəblər Bərdənin kəndlərində qarətə başladılar; biçin vaxtı idi. Nəhayət, Beyləqanla bağlanmış sülh müqaviləsindən burada da bağladılar. Ərəblər şəhərə daxil olub orada iqamət qurdular, sonra atlarının başını çevirib, başqa şəhərləri də işğal etməyə başladılar. Bərdədən olan bilicilərdən (imamlardan) Məkəyyu ibn Əhməd ibn Sədəveyh əl-Bərdəyini göstərmək olar. O, zəngin bilikli mühəddislərdən və hədis toplamaqla məşğul olan səyyahlardandı. O, Dəməşqdə, Bağdadda, Trablusda və Misirdə... [dövrün tanınmış alimlərini] dinləmişdir... 330/942-ci ildə Nişapura (Nisabur) gəlmiş, orada qalmış və 350-ci ildə Mavəənnəhrə getmişdi. Xorasanda hədisləri qeydə almış, bununla oradakı adamları olduqca heyrətə gətirmişdi. 354/965-ci ildə əş-Şamda (Daşkənddə) vəfat etmişdir. Onun haqqında Məhəmməd ibn Yusif ibn İbrahim, Əbu Abdallah Əhməd ibn Tahir ibn ən-Nağı əl-Məyanici və başqaları danışmışlar. Hafs ibn Ömər əl-Ərdəbili deyib: Səid ibn Əmr əl-Bərdəyi öz evində oturmuşdu, qapısını bağlayıb dedi: “Mən adamlara daha hədis danışmayacağam, çünki adamlar onları dəyişdirirlər”. Onda hədis biliciləri Məhəmməd ibn Müslim ibn Barrak ər-Razidən kömək istədilər. O, Səidin yanına gəlib xahiş etdi ki, onlara hədis söyləsin. Səid dedi: “Mən bunu etməyəcəyəm”. Ər-

* Əl-İstəxrində bu balıqların adları əz-zəraqan və əl-işubətdir. İbn Havqəldə birinci söz əz-zəraqı kimi oxunur, ikinci sözdə isə hərflərin nöqtələri düşmüşdür. Adı çəkilən birinci balıq bəlkə də bu sözün birinci tərkib hissəsi olan zər-qızıl sözü ilə əlaqədardır (qızıl balıq?).

Razi dedi: “Əgər onlara hədis söyləməsən mənə qarşı haqsız olarsan”. Səid dedi: “Mənim üzərimdə sənə nə haqqın ola bilər?”. Ər-Razi dedi: “gün vardı ki, mən sənəni yolunu tutmuşdum”. Səid dedi: “Sən Allahın sənəni üzərinə qoyduğu haqqı ödəyirdin, ancaq sənəni mənim üzərimdə haqqın yoxdur”. Ər-Razi dedi: “Əgər adamlar sənəni təqsirləndirərsələr, mən səndən üz döndərəm”. Səid dedi: “Bu da sənəni müsəlman icması qarşısında bərcundur”. Ər-Razi dedi: “Mən bir vaxtlar ziyarət zamanı sənəni müşayiət edirdim, sən mənə bağlanaraq yeməyini də mənimlə bölüşürdün. Mən sənəni qəlbinə sevinc gətirirdim”. Səid dedi: “Ona qaldıqda elədir”. Bundan sonra onun istəyinə cavab verdi.

Əbdüləziz əl-Həsən əl-Bərdəyi əl-Hafiz əl-Abid Əbu Bəkr Dəməşqdə, Misirdə və Mosulda [dövrün tanınmış alimlərini] dinləmişdir... Əl-Hakim Əbu Abdallah öz “Tarix” əsərində [və başqaları] Əbdüləziz haqqında xəbər vermişlər.

Hədis dalınca dünyanı dolaşan Əbu Bəkr [məşhur alim] Məhəmməd ibn İshaq əl-Xuzatmənin görüşünə gəlmiş, onun yanında özünün hədislər, zahidlik və möminlik haqqında biliklərini başa çatdırırmışdı. Əbu Bəkrin Nişapurdakı həyatında əl-Xuzaymənin böyük xeyri olmuş, onun ölümündən sonra, 318/930-cu ildə Əbu Bəkr Nişapurdan Ribat Farivaya getmiş, orada bir müddət yaşamış, sonra Nəsa şəhərində məskən salmış və 332/936-cı ildə öləndək orada qalmışdır.

Tibriz (Təbriz) - [alim] Əbu Səədin hərəkəliyyəsinə əsasən birinci hərf kəsrelə, ikinci sükunlu, “ra” kəsrelə, “ya” samiti və “zeyn”. Azərbaycan şəhərlərinin ən məşhuru. Bu, içərisində həyat qaynayan, gözəl, kərpic və gipsdən tikilmiş möhkəm divarları olan şəhərdir. Ortasından bir neçə çay axır. Şəhər bağlarla əhatə olunmuşdu, meyvələri çox ucuz idi. Mən heç yerdə Təbrizdə gördüyüm əl-Mavsili (mosuli) adlandırılan ərkdən görməmişəm. 610 (1213)-cü ildə mən burada həmin əriyin səkkiz Bağdad manına yarım habba qızıl verdim*. Təbrizin evləri qırmızı rənglənmiş kərpicdən olduqca möhkəm tikilmişdir. Şəhərin uzunluq dairəsi 73° və 1/6 (10'), en dairəsi isə 37° yarım (30')-dir. Ər-Rəvvad əl-Əzdi əl-mütəğəllib xəlifə əl-Mütəvəkkilənin dövründə Azərbaycana gəlib bu yerdə məskən salanadək, Təbriz kənd olub. Sonradan əl-Vacnau ibn ər-Rəvvad və onun qardaşları burda qəsrlər tikdirmiş, onu divarlarla möhkəmləndirmişdilər. Onunla birlikdə burada camaat da məskən salmışdı. Təbrizdə əba üçün parça, siqlətun adlı qızilla işlənmiş ipək, xətai adlı çin ipəyi, atlas və başqa bu kimi parçalar toxunur və Şərq, Qərb ölkələrinə aparılır. 618 (1221)-ci ildə tatarlar (monqollar) bu yerdən gəlib keçəndən sonra şəhər əhalisi onlarla sülh bağladı, onlara çoxlu bəxşilər verdi, beləliklə, onların əlindən qurtara bildi. Allah onları tatarlardan saxladı. Bu şəhərdən bir çox elm xadimləri çıxıb. Bunlardan ədəbiyyatçıların (əhl əl ədəb) başçısı (imamı) Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli əl-Xatib ət-Təbrizi. O, Şamda Əbüləla əl-Mərridən dərs almış, Əbulfəth Səlim ibn Əyyub ər-Razi və başqalarını dinləmişdi. Onun haqqında Əbu Bəkr əl-Xətib və məhəmməd ibn Nasir əs-Sələmi

* Mann – çəki vahididir, Bağdad manı 812, 5q, 1 habba 0,06 q.

məlumat vermişlər... Əbu Mənsur... əl-Cəvaliki [Xətib Təbrizinin] xeyirli ədəbi əsərlərini toplayıb. O, Bağdadda 502 (1108/09)-ci ilin cumadəl-axara ayında vəfat edib...

Cənzə (Gəncə) – Arranın ən böyük şəhərinin adı. O (Arran) Şirvanla Azərbaycan arasında yerləşmişdir*. Bu həmin o şəhərdir ki, yerli əhali onu Gəncə adlandırırlar. Onunla Bərdə arasında 16 fərsəx məsafə var. Bu şəhərdən bir çox elm xadimləri çıxmışlar. Bunlardan **Əbu Hafs ibn Osman ibn Şuayb əl-Cənzi** – ləyaqətli (fəzil) din xadimi idi. Bağdadda və həmədanda ədəbiyyatı ədib Əbu-l-Müzəffər əl-Abivərdidən öyrənmiş, hədis haqqında biliklərini Əbu Məhəmməd əd-Dunidən eşitmişdir. Xorasanda və başqa yerlərdə adamlar onun moizələrini dinləmişlər. O, 550 (1155/56)-ci ildə Mərvdə vəfat etmişdir.

Bəziləri bu şəhərdən olanlara əl-Cənzəni də deyirlər. Belələrindən **Əbu-l-fəzl İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim əl-Cənzəni...** Gəncliyində Bağdada gəlmiş, orada Əbulbərəkət... əl-Buxarinin, Əbu Nəsr... ət-Tusinin və başqalarının moizələrini dinləmiş, 588 (1192)-ci ildə vəfat etmişdir.

Əhməd ibn İbrahim ibn Məhəmməd ibn Əhməd ibn İbrahim ibn Musa ibn Abdullah əl-Cənzi Əbu məsud. İsfahan əhlindən mühəddis (hədislərlə məşğul olan alim) övladı olan mömün şeyx olub, atası onu Əbu Əmr ibn Mindəveyhin məclisinə aparıb və o, İbn Mindəveyhin moizələrini dinləyib, Əbu Səad deyib: mən onun haqqında yazmışam.

Yəzid ibn Əmr ibn Cənzə əl-Cənziyə gəldikdə, o da, onun nəslindəndir. Onun haqqında Ayyas əd-Duri danışır.

Bəhr-əl-Xəzər (Xəzər dənizi) – bu Təbəristanın, Curcanın və Abaskunun dənizidir. Bunların hamısı birdir. Bu çox geniş, böyük dənizdir, başqaları ilə birləşir. Ona həmçinin əl-Xurasani və əl-Cili (Gilan) də deyirlər. Deyəsən, bəziləri onu əd-Duvvaratu əl-Xurasaniya (Xorasan dairəsi) də adlandırırlar. Həməzə deyir ki, onun farsca adı “Zərəh Akfudəh”dir. Ona həmçinin akfud dəryav da deyirlər. Aristotel onu İrkaniya adlandırır. Deyəsən, bəziləri onu əl-Xarəzmi dənizi də adlandırırlar. Lakin bu belə deyil. Çünki Xarəzm gölü bu deyil... Bu dənizin sahilində Bab əl-Əbvab, o həmçinin artıq haqqında danışdığımız əd-Dərbənddir, yerləşir. Dənizin şərq sahilini boyunca Muğan, Təbəristan dağları və Curcan dağı ucalır. Dəniz Dihistanadək uzanır, Abaskun şəhəri oradadır. Sonra dəniz şərqə - türklərin ölkəsinə, şimala – xəzərlərin ölkəsinə sarı dönür. Bu dənizə çoxlu böyük çaylar tökülür, onlardan Kür, Araz və İtil (Volqa) çaylarıdır. Əl-İstəxri deyib: Xəzər dənizinə gəldikdə, ondan şərqdə Deyləmin bir hissəsi, Təbəristan, Curcan və Curcanla Xarəzm arasında olan səhranın bir hissəsi, ondan qərbdə əl-Qabq (Qafqaz) dağından əs-Səririn hüdudlarınadək əl-Lan, xəzərlərin ölkəsi, əl-Ğuzziyyə (Oğuz) səhrasının bir hissəsi, ondan şimalda əl-Ğuzziyyə səhrası yerləşir; oğuzlar Siyah-Kuh tərəflərdə yaşayan türklərdəndir. Dənizdən cənubda əl-

* Burada paytaxtı Gəncə olan Arran Şəddadilər dövləti nəzərdə tutulur.

Cil və əd-Deyləmin bir hissəsi yerləşir. Əl-İstəxri deyir: Xəzər dənizi yer üzündəki heç bir başqa dənizlə birləşmir. Əgər bir adam bu dənizin başına dolansa, yenə də əvvəlki yerinə gəlib çıxar. Onun qarşısını həmin dənizə tökülən çaylardan başqa heç bir maneə kəsməz. Bu dənizin suyu şordur. Onda qabarma, çəkilmə olmur. Bu dəniz zülmət kimi qaradır, dibi al-Kulzum (Qırmızı) və Fars dənizlərindən daha palçıqlıdır. Doğrudan da Fars dənizinin bəzi yerlərində suyun şəffaflığından dənizin dibindəki ağ daşlar da görünür. Bu dənizdə balıqdan başqa nə ləl, nə mərcan, nə də başqa cəvahirat çıxarılır. Dənizdə müsəlman ölkələrindən olan tacirlərin gəmiləri xəzərlərin torpağına, eləcə də Arranla əl-Cil, Curcan və Təbəristan arasında olan yerlərə üzürlər. Bu dənizdə Fars, ər-Rum (Aralıq) və başqa dənizlərdəki kimi adam yaşayan məskun adalar yoxdur. Burada olan adalarda cəngəllik, ağaclar, sular var, ancaq onlarda da adam yoxdur. Bunlardan Siyah-Kuh adasını göstərmək olar. Deyirlər ki, Kür çayının mənsəbi qarşısında başqa bir ada var, orada cəngəllik, ağaclar və sular var. Buradan qırmız daşıyırlar. Buraya gəmilərdə qoşqu heyvanlarını gətirir, köklənəcənlər burada otlatdırırdılar. Burada ər-Rusiya adlı başqa bir ada, eləcə də xırda adalar var. Abaskundan dənizin sağ tərəfilə Xəzərlərin ölkəsində bir dənə də olsun nə ağac, nə şəhər yoxdur, yalnız Abaskundan təqribən 50 fərsəx aralı Dihistan adlı yer və dənizin içərisinə doğru uzanan bir tikili var. Dəniz narahat olduqda gəmilər həmin yerdə daldalanırlar. Yaxın nahiyələrdən ov məqsədilə buraya çoxlu adam axışır. Burada içməli su var. Mən bu yer haqqında başqa bir şey bilmirəm. Abaskundan sola, xəzərlərin ölkəsinə tərəf uzanan becərilmiş torpaqlar var. Abaskundan sola getsən, sən Curcanın, Təbəristanın, əd-Deyləmin, əl-Cilin, Muğanın, Şirvanın, əl-Maskatın və əl-Babın hüduqlarını keçəcəksən. Oradan Səməndərə 4 gündür, Səməndərdən İtil çayınadək 7 gün səhra ilə yol var. Bu dənizdə Siyah-kuh tərəfdə gəmilər üçün təhlükəli olan dayaz yerlər var. Külək onları dayaz yerə saldıqda onlar parça-parça olurlar. Gəmilər burada parçalandıqda oradakı türklərin əlindən sahiblərinə heç nə qalmır, çünki onlar bütün olan-qalanı daşıyıb aparır, gəmi sahiblərini aldadırlar. Deyirlər ki, bu dənizin dövrəsi 1500 fərsəxdir. Allah bilir.

XIII əsrin görkəmli alimi, görmədiklərini oxuduqları və eşitdikləri ilə zənginləşdirən Yaqut əl-Həməvinin Xəzər dənizi haqqında olan bu qeydləri o dövrün klassik elmi ədəbiyyatında bu dəniz haqqında mövcud olan əsas məlumatla səsləşir.

Qeyd edək ki, vətən torpağı qədər bizə doğma olan Xəzər dənizi haqqında orta əsr ərəb mənbələrinin məlumatı bəzən Azərbaycan hüduqlarını aşsa da, bilavasitə bu dənizə və həmçinin Xilafət dövrü tariximizə aid olduğu üçün oxucularımızı həmin məlumatla da tanış etməyi lazım bilirik. Erkən ərəb müəlliflərindən tutmuş orta əsr əsrlərin son dövrünədək yazan elə bir ərəbdilli coğrafiyaşünas-səyyah olmayıb ki, o, Xəzər dənizi və onun ətrafında yaşayan xalqlardan yazmasın. Maraqlı burasıdır ki, xəlifələrin dövlət səviyyəsində olan

marağını ödəmək üçün İslamdan əvvəlki dövr elmi ədəbiyyatına, xüsusilə antik yunan alimlərinin əsərlərinə müraciət edən IX əsr müəllifləri (Məhəmməd əl-Xarəzmi, Söhrab və b.) Xəzər dənizi haqqında Herodotun, Eratosfenin, Strabonun, Ptolemeyin və başqalarının müxtəlif səviyyəli məlumatını IX əsr ərəb elminə gətirmiş, lakin özlərinin daha dəqiq informasiyaya malik olmalarına baxmayaraq, ənənəvi olaraq, yunan alimlərinin bəzi səhv fikirlərini də təkrarlamışlar. Yunan ənənəsini ərəb elmi ədəbiyyatına ilk gətirənlərdən biri xarəzmli Məhəmməd yazdığı əsərini də Ptolemeyin əsərinin adına (“Coğrafiya”) uyğun olaraq “Kitab surat əl-ard” (“Dünyanın surəti kitabı”) adlandırmışdır. Əsli Xarəzmdən olan bu alimin Xəzər dənizinin onun dövrü üçün müasir vəziyyətinə yunanlardan yaxşı bələd olması, onların bu dəniz haqqında olan məlumatlarına bəzi düzəlişlər verməsinə gətirib çıxartdı. Məhz o, Amudəryanın Xəzərə tökülməsi haqqında artıq onun dövrü üçün səhv olan məlumatı, eləcə də Xəzəri Aral dənizinə çatdıran və onunla birləşdirən yanlış iddianı və s. təshih etmişdir. Qərribə də olsa, əl-Xarəzminin bu düzəlişinə baxmayaraq, IX əsrin sonunda yazıb-yaratmış əl-Yəqubi və İbn əl-Fəqih antik yunan ənənəsinə sadıq qalaraq Bəlx – Amudərya çayının Deyləm və ya Xorasan (Xəzər) dənizinə töküldüyünü göstərirlər. Halbuki, bəzi tarixi dövrlərdə Uzboy çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə tökülən Amudəryanın istiqaməti, IX əsrdə, artıq çoxdan bugünkü şəklini almışdı. X əsrin görkəmli alimi əl-Məsudi öz sələflərinin və müasirlərinin belə “ənənəvi” səhvlərini tənqid edərək, Amudəryanın hövzəsi haqqında düzgün elmi fikir söyləsə də, mənbəyini Cürcan (Aral) gölü yanından götürüb, Xəzər dənizinə tökülən Qara və Ağ İrtıx adlandırdığı iki böyük çayın mövcudluğundan xəbər verir. Bəzi alimlər əl-Məsudinin burada necə deyirlər, qaş düzəldən yerdə göz çıxardığını, özünün də köhnə yunan ənənəsindən əl çəkə bilmədiyini qeyd edirlər. Bəziləri Qara və Ağ İrtıx çaylarını Ural və Emba çayları ilə eyniləşdirirlər. Lakin, bizim fikrimizcə, çox vaxt Xəzərə də gəlib çata bilməyən Embanı əl-Məsudinin “Dəclə və Fərata” bənzətidiyi böyük çaylarla eyniləşdirmək olmaz. Çox güman, bu yerlərə bələd olmayan alim, böyük Sibir çayları haqqında eşitdiyi məlumatı dəqiqləşdirməmiş onların Xəzərə töküldüyü gümanını həqiqət kimi qələmə vermişdir.

Yunan ənənəsinin təsiri İbn əl-Fəqihin irəli sürdüyü Aralıq, Qara və Xəzər dənizlərinin əlaqəsi məsələsində də özünü göstərir. Eramızdan xeyli əvvəl, Herodota qədərki dövrə aid olan, Herodotun özü tərəfindən təkzib edilsə də onun xələfləri tərəfindən yenidən iddia olunan bu fikir, qərribə də olsa, 1000 ildən xeyli keçmiş ərəb coğrafiyaçıları tərəfindən canlandırılmışdır. Tarixən məlumdur ki, Xəzərdən başqa daha bir qapalı Girgan dənizinin adını çəkən Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi Aristotel Xəzər və Qara dənizləri arasında yeraltı əlaqənin olduğunu qeyd edirdi. Maraqlı burasıdır ki, X əsrin artıq tanıdığımız coğrafiyaşünası İbn Havqəl bu məlumatı versə də, Xəzər – Qara dənizləri, eləcə də o vaxtlar irəli sürülən Aral – Xəzər dənizləri arasında yeraltı əlaqənin olmasını şübhə altına alır. Onu da demək lazımdır ki, əl-İstəxri və İbn Havqəldən əvvəl

yazıb-yaratmış əl-Məsudi, müasirlərinin Xəzər dənizinin konfigurasiyası haqqındakı səhv fikirlərini tənqid etmiş, Xəzərin Azov (Mayotis) və Qara (Nitaş) dənizləri ilə birləşməsi tezisini irəli sürənlərlə elmi mübahisəyə girmişdi. Yəqin ki, məhz belə iddia Xəzər dənizi haqqında yazan bütün coğrafiyaşünas-alimlərin (o cümlədən yuxarıda əsərindən çıxarış gətirdiyimiz Yaqut əl-Həməvinin) Xəzərin heç bir dənizlə birləşməməsi tezisini bizə qəribə gələn bir inadla təkid etmələrinə səbəb olmuşdur. XV – XVI əsrlərdə yazan bəzi ərəb alimləri (İbn əl-Vardi, İbn İyas) bu fakta irad tutmadan IX – X əsr alimlərinin şübhələrini dağıtmağa çalışmışlar. Bu baxımdan onlardan əvvəl, XIV əsrin I yarısında yazmış Nəcməddin əl-Hərrarinin əsərində olan, sonralar İbn əl-Vardi (XV əsr) tərəfindən təkrar edilən bir rəvayət olduqca maraqlıdır: “Əs-Səmərqəndi öz kitabında yazır ki^{*}, Zülqərneyn (Makedoniyalı İsgəndər) Xəzər dənizinin sahillərinə bələd olmaq üçün adamlarını gəmi ilə bir illik səyahətə göndərir. Bu müddətdə onlar dənizin suyundan başqa heç nəyi rast gəlmirlər^{**}. Qayıtmaq istəyəndə onlardan biri deyir: Gəlin bir ay da üzək, bəlkə elə bir şey öyrənə bildik ki, üzümüz hökmdarımızın yanında ağ oldu. Axıra yaxın olduğundan onların onları yemək və suları tükənmişdi. Lakin onlar bir ay da üzdülər. Birdən açıq dənizdə adamla dolu başqa bir gəmi ilə rastlaşdılar. Gəmilər yaxınlaşdı, lakin heç kəs bir-birini başa düşmürdü. Zülqərneynin adamları bir qadın verib, əvəzində bir kiçi aldılar və hökmdarlarının hüzuruna qayıtdılar. O, həmin kişini yerli qadınlardan biri ilə evləndirdi. Bir müddət keçdikdən sonra o, atasının dillərini başa düşən uşaqlarının yanına gəlib dedi: “Atandan soruş ki, haradan gəlib”. Uşağın sualına ata dedi: “Mən dənizin o biri sahilindən gəlmişəm”. Ondan soruşdular: “Oranın hökmdarı varmı?” O cavab verdi: “Bəli, hətta bundan da əzəmətli”. Ona dedilər: “Bu dənizlə sizin ölkənizə nə qədərə çatmaq olar?” O dedi: “İki il iki aya”.

Məzmunundan bir qədər rəvayəti xatırladan bu fakt yunan alimi Arrianın elmi ədəbiyyatda geniş yayılan məlumatı ilə təsdiq olunur. Arrianın yazdığına görə İsgəndər “Kaspi və Kirkan dənizləri adlandırılan” Xəzərin Qara dənizlə (Pont) birləşib-birləşmədiyini, Xəzərin Hind okeanının körfəzi olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün ekspedisiya təşkil etmək istəyir. Tarixən məlumdur ki, ərəb müəlliflərinin İsgəndərlə bağladığı bu səyahət, onun ölümündən sonra Patrokl tərəfindən yerinə yetirilmişdi. Maraqlı burasıdır ki, yunan alimi Plutarxın məlumatı ilə dövrümüzədək gəlib çıxan bu xəbər ziddiyyətli və reallıqdan uzaqdır. Belə ki, Patrokl öz səfərindən sonra Xəzər dənizinin şimalda okeanla birləşdiyini, Asiya qitəsinin şimal sahili ilə Xəzərsahili ölkələrdən Hindistana gedib çıxmağın mümkünlüyünü iddia etmişdi. Əlbəttə, Plutarxın müsbət xarakterizə etdiyi Patroklun bu nəticəyə necə gəldiyini ancaq fərz etmək olar. Lakin onun bu yalnız

* Əs-Səmərqəndinin adını (Əbulleys əs-Səmərqəndi) İbn İyas da çəkir və onun “Bustan” adlı əsərini qeyd edir.

** Xəzər dənizində səyahət üçün bu müddət aşkar şişirtmədir.

məlumatının ondan sonra da yüz illər boyu xələflərini çaşdırması göz qabağındadır. Bu məlumatda real olan yalnız ekspedisiyanın keçirilməsidir, qalan məlumatlar isə uydurmadır.

Məhz belə ziddiyyətli faktlar Xəzər dənizi haqqında bilikləri və dünya görüşləri daha geniş olan ərəb müəlliflərini mütləq Xəzər dənizinin ölçüləri haqqında da məlumat verməyə sövq edir. Əl-Xarəzmi və Söhrab Xəzər dənizinin koordinatlarını verməklə, onun qərbdən şərqə doğru uzunsov şəkildə uzandığını göstərmişlər. Bu məlumata görə Xəzər dənizi uzununa təqribən 16 dərəcəlik, eninə 8 dərəcəlik ərazini tutur (hər dərəcənin təqribən 19 fərsəx arası olduğunu nəzərə alsaq, Xəzərin uzunluğu, bu alimlərə görə, təqribən 300 fərsəx – 1800 km, eni isə 150 fərsəx – 300 km-dir). İbn Xordadbeh, onun ardınca isə İbn əl-Fəqiḥ bu dənizin dairə şəklində olduğunu iddia edir, birinci onun diametrinin 500 fərsəx, ikincisi isə 100 fərsəx olduğunu bildirirlər. Əl-Bəttani və İbn Rusta (IX əsr), görünür Ptolemeyin təsiri altında, Xəzər dənizinin uzunluğunun 800, eninin 600 mil olduğunu (təqr. 1600 km×1200 km) göstərirlər; onu da qeyd edək ki, o dövrdə Xəzər dənizinin geniş yayılmış Curcan, Deyləm, Təbəristan, Xorasan, Xəzər adlarına bu müəlliflər “əl-Bab” dənizi adını da əlavə edirlər. Xəzər dənizinin onlar tərəfindən “uzunsov” təsvirini XIV əsr ərəb alimi Əbul-Fida və onun yazdıqlarını təsdiq edən XVI əsr alimi əl-Brusəvidən başqa, demək olar, bütün ərəb coğrafiyaçıları təsdiq etmişlər. Bu iki müəllif Xəzər dənizinin ümumi qəbul edilmiş “uzunsov” şəklindən başqa onun “üçküncə”, “yelkənəbənzer” şəklindən də danışırlar.

Xəzər dənizi, ona tökülən çaylar, ətrafında yaşayan xalqlar haqqında ilk geniş məlumatı məşhur əl-Məsudi verir. Dövrün elmi ədəbiyyatında Xəzərin qəbul edilmiş ölçülərini (800×600 mil) təkrar edən əl-Məsudi, görünür, əl-Xarəzmi və b.nın gətirdiyi məlumatı nəzərə alaraq, yunan ənənəsindən miras qalan bu rəqəmlərin doğruluğuna olan şübhəsini gizlətmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xəzərin guya Qara dənizlə birləşdiyini kor-koranə qəbul edənlərə qarşı çıxan bu görkəmli alim, həmin dənizlərin yeganə birləşdiricisi kimi Xəzər çayı adlandırdığı Volqanın adını çəkir. Əl-Məsudinin fikrincə burqazların (yəni Volqa bulqarlarının) ərazisində Volqa çayından “bir qol ayrılaraq, Mayotis (Azov) dənizinə tökülür”. Burada adı çəkilən qol altında açıq-aşkar Don çayı nəzərdə tutulur.

Dənizlərin birləşməsindən danışarkən əl-Məsudi, burada Xəzər adlandırdığı Qara dənizin*, bu dənizin körfəzi hesab edilən Azov dənizi (Nitas körfəzi) ilə birləşdiyini söyləyir və bununla da real vəziyyəti əks etdirmiş olur. Əl-Məsudidən bir qədər sonra yazan İbn Havqəl ilə Xəzərin əlahiddə dəniz olduğunu bildirsə də onun Atildən (Volqadan) “ayrılan bir qol vasitəsilə” körfəz, yəni Azov dənizi ilə Bəhr əl-Muhit (Aralıq dənizi) ilə birləşdiyini qeyd edir. Bu fikir XI əsrdə yaşamış

* Qara dənizin Xəzər adlandırılması İbn Xordadbehdən başlayaraq ərəb coğrafiya ədəbiyyatında təsadüf edilən bir faktdır.

əl-İdrisinin məlumatında da özünü göstərir. Görünür burada ya Donun mənsəbi ilə guya birləşmiş Oka çayı, ya da Volqanın Dona ən çox yaxınlaşmış orta axarı (qayıqları burada sürüyərək Volqaya və ya Dona salırdılar) nəzərdə tutulur. Yalnız XIV – XVI əsr müəllifləri (Əbul-Fida, əl-Hərrani, əl-Brusəni) artıq qəti olaraq Xəzər dənizinin heç bir okean və ya dənizlə birləşmədiyini təsdiq edirlər.

Xəzər dənizinə xüsusi fəsil həsr etmiş X əsrin görkəmli coğrafiyaşünas-səyyahı əl-İstəxrinin əsərində biz ilk dəfə olaraq dənizin sonrakı müəlliflər tərəfindən az qala sözbəsöz təkrar edilən fiziki-coğrafi təsvirini görürük. Elə buradaca Xəzər sahil xətti və dənizdəki adalar barəsində daha ətraflı məlumat və eləcə də, ən başlıcası, Xəzər dənizinin xəritəsi verilir. Əl-İstəxrinin ardıcılı İbn Havqəlin eyni məlumatı təshih, düzəliş və əlavələrlə yenidən işləməsi Xəzər dənizinin bundan yuxarıda haqqında danışdığımız yeni xəritəsini ortaya gətirir. Əgər əl-İstəxrinin Xəzər dənizi xəritəsində qeyd etdiyi adlar daha çoxdursa, İbn Havqəl bu adların xəritədə daha dəqiq yerləşdirilməsinə nail ola bilmiş, Dərbəndlə Gilan arasındakı bütün sahil xəttini, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan adlandırmış, bununla Xilafət dövründə ilk dəfə əyani olaraq, vahid Azərbaycan torpaqlarının real vəziyyətini əks etdirə bilmişdi.

Onu da qeyd edək ki, əl-İstəxri və İbn Havqəl öz sələfləri əl-Məsudidən fərqli olaraq, Xəzərin uzunsov olmasına inad etmir, xəritələrində də əl-Məsudidən bir əsr əvvəl yaşamış İbn Xordadbehdə olduğu kimi bu dənizin dairəvi şəklini çəkir, onun sahil xəttinin uzunluğu haqqında dumanlı fikir yürüdürlər. XI əsrdə yaşamış əl-İdrisi isə Xəzər dənizinin sahil xəttinin bir hissəsinin (Abaskun şəhərindən Xəzərlərin ölkəsinədək) həmin müəlliflər tərəfindən qeyd olunmuş uzunluğu haqqında yazır: “Abaskundan xəzərlərin ölkəsinədək 900 mildir (təq. 1800 km), bu isə dənizin uzunluğudur”.

Beləliklə, əl-İstəxrinin və İbn Havqəlin Xəzər dənizinin ölçüləri haqqında verdikləri məlumat onlardan əvvəl və sonra da bu barədə yazanlarda olduğu kimi təqribi idi. Hətta Xəzər sahilində uzun müddət yaşamış, bu yerləri, necə deyirlər, eninə, uzununa ölçmüş XII əsrin məşhur səyyahı əl-Qərnati də Xəzəri kiçik dəniz hesab edir, onun cəmi 300 (təq. 1800 km) fərsəx uzunluğunda olan (o, hətta səhv etməkdən də qorxur: “ya da buna yaxın” deyir) sahil xəttindən danışır (əslində isə xəzərin sahil xəttinin uzunluğu 6380 km-dir). Ərəb coğrafiyaşünaslarının Xəzər dənizinin şəkli və ölçüləri haqqında belə ziddiyyətli fikirləri özünə qədər yazılan bütün məlumatları ümumiləşdirən Yaqut əl-Həməvini şübhəyə salır, o, Xəzərin yuxarıdakı məndən gördüyümüz kimi, heç bir başqa dənizlə birləşmədiyini, “geniş və çox böyük olduğunu” göstərməklə yanaşı, onun 1500 fərsəxlik çevrəsi haqqında məlumat verdikdən sonra şübhə ilə “Allah bilir” ifadəsini əlavə edir.

Qərribə də olsa, Xəzər dənizinin Qərbdən Şərqə doğru uzunluğu haqda (ən enli yeri 554 km-dir) az-çox həqiqətə uyğun ölçü X əsrin II yarısında yaşamış və öz qısa, kompilyativ qeyd ilə nə öz müasirlərinin və xələflərinin, nə də tədqiqatçıların nəzərini cəlb etməyən əl-Mütəhhər əl-Məqdisi olub. Onun

məlumatına görə “Xəzər dənizinin şərqdən qərbə uzunluğu 300 mildir” (yəni təq. 600 km). Ondan sonra yazan ərəb müəlliflərinin heç biri Xəzərin ölçülərini müəyyənləşdirə bilməmiş, onun gah “kiçik”, gah “çox kiçik”, gah da “böyük, çox böyük, geniş” adlandırmışlar. Görünür, məhz belə dolaşılıq XIV əsr müəllifi Şəmsəddin əl-Dəməşqinin əsasən kompilyativ xarakterli məlumatında Xəzərin sadəcə olaraq böyük olduğu qeyd olunur, onun ölçülərinin üstündən isə keçilir.

Bütün bunlar göstərir ki, əsasən IX – X əsr alimlərinin əsərlərindən istifadə edən sonrakı müəlliflər də bəzi hallarda Ptolemeyin təsirini saxlayan ənənəvi xəttindən dönmürdülər. Çox vaxt, onlar hətta hər hansı məlumatın öz dövrlərinə deyil, məsələn X əsrə aid olduğunu da bildirmirdilər. Məlumatını təqdim etdiyimiz Yaqut kimi əsərindən istifadə etdiyi müəllifin adını yazmağı vacib bilən coğrafiyaşünaslar xüsusilə sonrakı dövrlərdə yox dərəcəsi idi. Məsələn, XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Zəgəriyə əl-Qəzviniyin Xəzər dənizi haqqında məlumatını oxuyan nabeləd oxucu, verilən təsvirin öz dövrünə aid olduğunu, uzaq dənizin sahillərində əslində çoxdan mövcud olmayan Xəzər dövlətinin hələ də yaşadığını fikirləşəcək, XV əsrin oxucusu isə müasiri İbn əl-Vardinin məlumatına əsasən beş yüz il bundan əvvələ aid olan materialı bugünkü xəbər kimi qəbul edəcək, Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında yeraltı əlaqə olduğunu inanacaqdır.

Xəzər dənizi haqqında nisbətən yeni və daha maraqlı məlumat Əndəlusdan olan Əbu Həmid əl-Qərnatinin başqalarından fərqli olaraq, əsasən uzun səyahətlər ərzində öz gördüklərinə və eşitdiklərinə əsasən topladıqlarıdır. Əl-Qərnatinin Xəzər dənizinin adaları haqqında həqiqətin fantastikaya qarışdığı təsvirləri böyük maraq doğurur. Əgər cinlərlə məskunlaşmış adamsız ada haqqında olan məlumat şübhə doğursa, ilanlı ada haqqında məlumatı həqiqətə uyğundur. İndi də Bakı arxipelaqının bəzi adaları vəhşi quş və ilanlarla doludur. Qarasu adasında, indi də metr yarım-iki metr uzunluğunda, lakin əl-Qərnatinin dediyi kimi nə adamlara, nə də quşlara zərər yetirməyən zəhərsiz ilanlar yaşayırlar.

Hələ antik yunan müəlliflərinin əsərlərində xatırlanan belə qeyri-məskun adalar haqqında ərəb mənbələri də xəbər verir, bu adaların sayının bəzən iki, bəzən dörd olduğunu qeyd edirlər. Kiçik adsız adalardan başqa ərəb mənbələrində adı məlum olan bu adalardan da bəhs edilir: Siyaku – gümanla Manqışlaqla eyniləşdirilir; əl-Fuvva (Boyana) – mənbələrə görə Kür çayının mənsəbi ilə üz bəz idir; Səhilai (Şahilan?); əl-Bab – Dərbənd yaxınlığında idi, gümanla Çeçen adası olduğu zənn edilir; Rusiya və əl-Qənəm (Qoyunlar) adaları görünür, dənizin şimal hissəsində yerləşirdi. Bunlardan başqa Abşeron arxipelaqındakı bir neçə qeyri-məskun ada (əl-Burkan – Vulkan, əl-Həyyat – İlanlar və s.) haqqında da xəbər verilir. Orta əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının maraqlı məlumatından geniş istifadə edən XIV əsr İran alimi Həmdullah Qəzvini bu dənizin iki yüz adası olduğunu bildirir, onlardan ən böyüyünün – Abaskunun adını çəkir (gümanla müasir Çeleken adası ilə eyniləşdirmək olar). Ərəb mənbələrindən artıq bizə tanış

olan İlanlar, Vəhşi qoyunlar, Siyakuş (Qara dağ), Cınlər və başqa adalar haqqında məlumat verən Həmdullah Qəzvini yazırdı: “Hazırda həmin adalardan yalnız Abaskun və Vəhşi qoyunlar məskundur, qalanları isə adamsızlaşmışlar. Bakı yaxınlığında yerləşən Allah Əkbər adası (şübhəsiz, indiki Pirallahı nəzərdə tutulur) indi artıq məskundur və Xəzər dənizinin əsas limanına çevrilib”.

Əl-Qərnatinin əsərində Bakı yaxınlığındakı ada və yerlər haqqında başqa müəlliflərdə olmayan maraqlı məlumat var: “Bu dənizdə qır kimi qara ada vardır. Həmin adada yerdən acı, duzlu, pis qoxulu su çıxır. Bu su ilə birlikdə əla keyfiyyətli bürüncə oxşayan xırda, dördkünc daşlar da çıxır. Adamlar bunlardan tərəzidə çəki daşı (misqal) yerinə işlətmək üçün götürürlər. Dəniz tərəfdə, bu ada ilə üzübüz, qır kimi qara torpaq var, üstündə ot bitir. Burada vəhşi heyvanlar da yaşayır. Qara torpaqdan qır (mazut), qara və ağ neft çıxır. Həmin yer Şirvan ölkəsindən olan Bakuh (Bakı) yaxınlığındadır. Bu torpaqdan və adadan gecələr kükürd alovuna bənzəyən mavi od çıxır. O yansa da, nə oradakı otu yandırır, nə də istisi olur. Onun üstünə yağış yağdıqda, alov daha da artaraq göyə ucalır. Adamlar onu uzaqdan görürlər. Gündüz isə bunu görmək olmur. Bu yerlərdə ceyran ovlayırlar. Ovçular onların ətinə doğrayır, dərilərinin içinə yığır, ağzına qarqı taxıb bağlayırlar. Sonra içində ət olan həmin dərinə qara torpağa basdırırlar. Ət bişdikcə, qarğıdan qazanda olduğu kimi köpük çıxır. Köpük tamam qurtardıqda, ət hazır olur. Nəhayət dərinə salamat, əti bişmiş halda, isti-isti dərinin içindən çıxarırlar. Bu torpağın özünün isə istiliyi yoxdur. Bu dünyanın möcüzələrindəndir. Həmin torpağın istiliyi mədənin istiliyi kimidir”. Etnoqrafik baxımdan da maraqlı olan “ət bişirmə” əməliyyatı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdi. Əl-Qərnatinin əsərinin rus dilinə tərcüməsinin nəşirlərindən biri olan A. L. Monqayt ətin belə hazırlanmasını “müəmmalı” hesab edir və onu Azərbaycanda ayrımların ocaq çalalarında ət bişirmə üsulu ilə müqayisə edir (ayrımların bu ət bişirmə üsulu məşhur Azərbaycan arxeoloq və etnoqrafı Ə. K. Ələkbərov tərəfindən təsvir edilmiş). Lakin belə çalalar təndir kimi odunla alışdırıldığı üçün onları Əl-Qərnatinin haqqında danışdığı odsuz ət bişirilən torpaqlarla eyniləşdirmək olmaz.

XVII əsrin məşhur türk səyyahı Evliya Çələbi Bakı qalasını təsvir edərkən, Əl-Qərnatinin yuxarıdakı məlumatını xatırladan bir xəbər verir. Onun yazdığına görə “Bakı nahiyələrində təsərrüfat üçün yararsız olan, “şurə” adlanan bəzi yerlər var. Hər hansı adam və ya at bu yerlərdə əylənərsə ayaqları yanar. Karvanla buralardan keçənlər həmin yerdə çala qazıyır və yemək olan mis qablarını onun içinə qoyurlar, torpağın istiliyi isə qabdakı yeməyi bir anda bişirir”.

Bakı ətrafında, doğrudan da, “şor” (farsca şurə) adlandırılan yerlər (Novxanı, Pırşaqı, Masazır və s.) var ki, yerli əhali indi də, onlardan düz çıxarır. Əl-Qərnatinin və Evliya Çələbinin haqqında məlumat verdikləri “şor” adlandırılan yerlər isə həmçinin isti torpağı ilə seçilirdi. Orta əsr səyyahlarının təsvir etdikləri bu hadisə, çox güman Abşeronun indi də bəzi yerlərində yanan torpaqlarında baş verə bilərdi.

Yeri gəlmişkən deməliyə ki, əsl İspaniyadan olan Əbu Həmid əl-Əndəlusli əl-Qərnati Qərnata (Qrenada) şəhərində doğulsa da, ömrünü səyahətlərdə keçirmiş, 1130-cu ildə Xəzər dənizi vasitəsilə Volqa bulqarlarının ölkəsində gedib çıxmış, 1135-ci ilə qədər o yerlərdə qalmış və məhz bu müddət ərzində xəzərin adalarında, Abşeronun Xəzərsahili yerlərində, o cümlədən Bakıda, Ərdəbildə, Dərbənddə və başqa yerlərdə olmuşdur. Onun müxtəlif, bəzən möcüzəyə bənzər, əslində isə çox vaxt həqiqət olan məlumatlarından bəzisi XIII əsrin məşhur kosmoqraf-alimi, möcüzələr aşiqi Zəkəriyyə əl-Qəzvini tərəfindən təkrarlanmışdır. Onu da deyək ki, möcüzə kimi verilən bu məlumatlardan biri əfsanəvi xarakter daşısa da, Xəzərin heyvanat aləmi ilə tanışlıq baxımından da böyük maraq doğurur. Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün “Kitab əcaib əl-məxluqat və ǧəraib əl-mavcudət” (“Yaranmışın möcüzələri və mövcud olanın qəribəlikləri”) əsərinin Xəzər dənizinin heyvanat aləminə həsr etdiyi hissəsində yazırdı: “Deyirlər ki, möminlərin əmiri xəlifə əl-Vasiq yuxuda görür ki, İsgəndər Zülqərneynin qurdurduğu divar dağılıb, oradan bir çox xalqlar (yəcuc-məcuclar) onun ölkəsinə basqın etmişlər. O, tərcüməçi Səllamı [ət-Tərcümanı] məlumat əldə etmək üçün divarın olduğu yerə göndərir. Səllam belə deyirdi: Səyahət zamanı biz xəzər hökmdarlarının yanında beş gün qaldıq. Orada qəribə bir işin şahidi olduq. Bir dəfə yerli adamlar nəhəng bir balıq tutmuşdular, onlar balığın qulağını deşib, ona ip keçirttilər; ipi dartdıqda, oradan ağappaq, qırmızıyanaq, uzunsaq, qəşəng bir cariyə çıxdı. O, üzünə vurur, saçlarını yolur və çığırdı. Allah onun bədəninin ortasında qalın paltara oxşayan bir şey yaratmışdı, “izar” (paltar) kimi göbəyindən dizinədək onu bürümüşdü. Bir qədər sonra o öldü...” Maraqlı burasıdır ki, Zəkəriyyə əl-Qəzvininin tərcüməçisi Səllama əsaslanaraq danışdığı bu rəvayət tədqiqatçı A. L. Monqaytın dediyinə görə, Volqaboyu xalqlarının balığın qulağından çıxan su pərisi əfsanəsi ilə səslənir. Lakin əfsanəvi xarakter daşıyan bu məlumatla yanaşı Zəkəriyyə əl-Qəzvininin və ondan sonra bir çox ərəb müəlliflərinin (ən-Nuvayri, Nəcməddin əl-Hərrani, Siracəddin ibn əl-Vardi və b.) təkrar etdiyi əfsanə ilə həqiqətin qarışığı olan başqa bir rəvayət diqqəti daha çox cəlb edir. Xəzərdə yaşayan və mənbələrdə “tinin” adlandırılan əjdahanın təsvirinə həsr edilmiş bu məlumat həqiqətdən çox əfsanəni

* Səllam ət-Tərcümanın xəlifə əl-Vasiqin (842 – 847) dövründə həyata keçirilmiş bu məşhur səyahət haqqında ilk məlumat İbn Xordadbehin əsərində, səyahətin özünün xəlifə üçün hazırladığı məruzə əsasında verilmiş, sonralar isə başqa ərəb müəlliflərinin (İbn Rusta, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi, əl-Qərnati, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, ən-Nuvayri və b.) əsasən İbn Xordadbehə istinadən təqdim etdikləri xəbərlərdə bu və ya digər variantlarda təkrarlanmışdır. Bəzi tədqiqatçıların bu gün də həqiqətdən uzaq hesab etdikləri bu səyahət, bizim fikrimizcə, tamamilə realdır və dövrün siyasi və ideoloji vəziyyəti ilə də uzlaşır. Zülqərneynin, yəni Makedoniyalı İsgəndərin, köçürilərin hücumunun qarşısını almaq üçün tikdirdiyi, Quranda da adı çəkilən (burada həmin köçürilər yəcuc-məcuc, Bibliyada isə qoq-maqoq adlandırılır) divarın olduğu yeri aşkarlaşdırmaq məqsədilə xəlifənin göndərdiyi ekspedisiya uzun əziyyətdən sonra divarı tapır. Samirədən çıxan ekspedisiya Qafqaz vasitəsilə Xəzər dənizinin şimal sahilindən indiki Semirəçyə ilə Böyük Çin səddinin başladığı Tibetə getmiş, sonra isə Xotan, Qaşqar və Səmərqənddən keçərək Xəzərin cənubu ilə geri qayıtmışdı.

xatırlatsa da, XVII əsr səyyahı Evliya Çələbinin öz gördüklərinə əsaslanan məlumatı onun real köklərini aşkara çıxarır.

Ərəb müəllifləri həmin əjdahanı təsvir edərkən, nağılvəri bəzəyi ondan əsirgəmirlər, ağzından alov püskürən parlaq ilana bənzər bu uçan heyvanın qeyri-adi ölçüləri, quyruğu ilə ev və ağacları dağdığı və s. haqqında məlumat verirlər. Evliya Çələbi isə yazırdı: “Dənizin sahili ilə gedərkən, biz dalğaların sahilə atdığı nəhəng bir balıq gördük. Onun uzunluğu düz yüz addım idi. Onun iki başı vardı – ilana oxşayan biri quyruğunun yanında idi, o birisi isə hamamın günbəzi boyda idi. Bu əcaib heyvan nağıllardakı əjdahalara oxşayırdı. Üst çənəsində yüz əlli, alt çənəsində isə yüz qırx diş vardı. Hər bir diş dirsək boyda, adam budu yoğunluğunda idi. Qulaqları fil qulağına oxşayırdı, gözləri dəyirmi miz boyda olardı. Bədəni donuz kimi tüklü idi. Sözü doğrusu, bu balıq dəhşətli idi və adamı qorxuya salırdı. Bütün Bakı, Şamaxı, Dəmir qapı Dərbənd əhalisi onun tamaşasına yığılmışdı. Xəzər dənizi ilə səyahət edən Xoca Sarıxan adlı birisi danışdı ki, bu balıq ancaq Xəzərdə olur, balıqçılıq onu fil qulaqlı əjdaha adlandırır”. Doğrudanda, ərəb və türk səyyahlarının təqdim etdikləri və şübhəsiz biri digəri ilə bağlı olan bu qəribə rəvayət, bizim fikrimizcə, Xəzərin qədim heyvan növlərini öyrənmək baxımından folklorçulardan daha çox paleontoloqları cəlb etməlidir.

Gördüyümüz kimi, VII əsrin ortalarından sonra baş vermiş siyasi-ictimai-iqtisadi-mədəni dəyişikliklər nəticəsində müsəlman dünyasının bir parçasına çevrilmiş Azərbaycan haqqında məlumatlar ərəb işğalının ilk günlərindən buraya axışb gələn dövlət məmurları, döyüşçülər, hətta adicə sərgüzəşt axtaranlardan tutmuş adları əbədiləşmiş məşhur tarixçi və coğrafiyaşünas-səyyahlara qədər müxtəlif şəxslər tərəfindən verilmişdir. Qeyd etməliyik ki, ərəblər Azərbaycana yalnız Xilafətin hakimiyyəti illərində deyil, sonrakı dövrlərdə də gəlmişlər. Lakin ən dəyərli məlumat məhz IX – XIII əsrlərdə yaşayıb-yazan ərəb müəlliflərinin (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, əl-İstəxri, əl-Məsudi, əl-Müqəddəsi, əl-Qərnati, İbn əl-Əsir, ən-Nəsəvi və b.) əsərlərində toplanmışdır.

Xilafətin Arran və Azərbaycan adlı iki vilayət kimi işğal dairəsinə daxil edilmiş Azərbaycan ilə mərkəz arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi bu əlaqələrin bir neçə mərhələsini aydınlaşdırır, işğalın ilk dövründə bu iki vilayətə münasibət məsələsindəki fərqləri üzə çıxarır.

Xilafətin hakimiyyəti nəticəsində Azərbaycan ərazisində də bütün regionun həyatında həlledici əhəmiyyətə malik mühüm hadisələr baş verir; bu hadisələrin aqibəti özünü sonrakı əsrlərdə göstərir.

SON

Əziz oxucum! Qarşıdakı kitabın son vərəqini də çevirdin. Ulu tanrının bizi imtahana çəkdiyi, qismətimizin maddi, mənəvi və fiziki əzablar olduğu bu ağır günlərdə Vətən tariximizin bir neçə yüz ilini əks etdirən kitabı oxumağa da səbrin çatdığı üçün sənə təşəkkür edirəm. Sabahımızdan ümidimiz kəsilməsin deyərək dünənimizin xeyrindən-şərindən xəbər tutmalıyıq. İnamımızı itirməmək üçün, babalarımızın enişli-yoxuşlu ömür kitablarını vərəqləməliyik, onların ağırlı-acılı, zalımlı-əzrayıllı dövrəyə qarşı səbrli, mətanətli, mərd duruşlarından, qeyrətlərindən ibrət götürməliyik. Düşmənin, zorlunun gəldi-gedərliyini dərk edib, haqqın əvvəl-axır öz yerini tutacağına inanmalıyıq.

Ulu tanrı səndən hərəkət, məndən bərəkət deyib. Ərəb əmirlərinə, moŋqol xanlarına və əsrlərin arxasında qalan daha neçə-neçə yağılara qarşı birləşən Cavanşir, Babək, Koroğlu, Nəbi övladları heç kəsə baş əyməyən ulularımızın adını uca tutaraq, müqəddəs ana Vətən – Azərbaycan torpağının varlığı naminə əlindən gələni əsirgənməməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏSAS ƏDƏBİYYAT

- Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. – Баку, 1960.
- Ашурбейли Сара. Государства Ширваншахов (VI – XVI вв.). – Баку. 1983.
- Бартольд В. В. Сочинения. – М., 1963 – 1973, I – VIII том.
- Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат и раннее средневековье. - М., 1965.
- Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока. - М, 1984.
- Большаков О. Г. История Халифата. - М, 1990, т. I.
- Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. Bakı, 1990.
- Vəlixanlı N. M. IX – XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. – Bakı, 1974.
- Əhmədov Q. M. Orta əsr Bevləqan şəhəri. - Bakı, 1979. Историческая география Азербайджана. - Баку, 1987.
- История А ван Моисея Каганкатваци. Пер. с древнеарм К. Паткапова. СПб., 1861.
- Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами. - М., 1982.
- Крымский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана. Шеки. - Сб. Памяти акад. Н. Я. Марра. - М: Л., 1968.
- Göyüşov Rəşid. Azərbaycan arxeologiyası. - Bakı, 1986.
- Минорски В. Ф. История Ширвана и Дербенда X - XII веков. - М., 1963.
- Новосельцев А. П. История Хазарии. - М., 1990.
- Нуриев А. Б. Средневековый город Барда. - Баку, 1986.
- Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н. э.: - М. - Л., 1959.
- Şərifli M. X. IX əsrin II yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri – Bakı, 1978.
- Фрай Ричард. Наследие Ирана. - М., 1972.
- Ямпольский З. И. К изучению древнеазербайджанского города Юнана. - МИА. 1959, № 67
- Bunlarla yanaşı orta əsr ərəb dilli və başqa mənbələrdən geniş istifadə edilmişdir (əl-Bəlazuri, əl-Kufi, əl-Yəqubi, İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih, İbn Rusta, ət-Təbəri, Qudama ibn Cəfər, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, Əbu Duləf, ud-Məsudi, Məsud ibn Hamdar, əl-Qərnati, Yaqut əl-Həməvi, İbn əl-Əsir, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Şəmsəddin əd-Dəməşqi, İbn əl-Vardi, Münəccimbaş, Evliya Çələbi və b.)

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz

Ərəblər, İslam, ilk yürüslər

Azərbaycanın fəthi

Əməvilər xilafəti və Azərbaycan

Abbasilər xilafəti və Azərbaycan

Ərəb işğalı – nəticə, təsir, izlər

Xilafətin vilayətləri, Azərbaycan və Arran – hüdudları, şəhərləri, yolları

Azərbaycan və Xəzər dənizi orta əsr ərəb müəlliflərinin gözü ilə

Vəlixanlı N. M.

V 50 Ərəb xilafəti və Azərbaycan. – B. Azərnəşr, 1993. 157 səh.

Kitabda orta əsr mənbələri və mövcud elmi tədqiqatlar əsasında erkən orta əsr Azərbaycan tarixində dərin iz qoymuş, dilimizin, dinimizin, mədəniyyətimizin bugünkü simasının müəyyənlişməsində mühüm rol oynamış “ərəb dövrü” tariximiz araşdırılır. Hələ də mübahisəli və ya bir sıra qaranlıq məsələlərin açılmasına cəhd göstərilir. Oxucular Azərbaycanın VII – XI əsrlər tarixilə yanaşı, torpaqlarımızı qılınc gücünə öz məmləkətləri tərkibinə qatmış ərəblərin ilk İslam dövrü tarixi ilə də tanış olacaq, orta əsr ərəb tarixçi və coğrafiyaşünasların bu dövr tariximiz haqqında yazdıqlarından faydalanacaqlar.

V 0503020907 – 57 11-92
M – 651 (07) – 93

BBK 9 (S 42)

İSBN 5 – 552 – 01091 – 4

Bədii redaktor: T. Məlikov.
Texniki redaktor: S. Şahbazova.
Korrektor: E. Feyzullayeva
İB № 5643.

Yığılmağa verilmiş 04.03.93. Çapa imzalanmış 10.05.93.
Formatı 84×108¹/₃₂. Mətbəə kağızı № 2. Yüksək çap üsulu ilə. Ədəbi qarnitur.
Şərti çap vərəqi 8,40. Şərti rəngli surəti 8,82. Uçot nəşr vərəqi 9,5.
Tirajı 12000. Sifariş 148.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Mətbuat Komitəsi.
Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 370005.
Hüsü Hacıyev küçəsi, № 4.
“Qızıl Şərq” mətbəəsi, Bakı, Həzi Aslanov küçəsi, № 80.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати
Азербайджанское государственное издательство «Азернешр». Баку – 370005,
ул. Гуси Гаджтева. 4.
Типография «Гызыл Шарг».
Баку, ул. Ази Асланова, 80.